

IX.- LES ELECCIONS DE DIPUTATS A CORTS

“Ya se acercan, ya vienen / las elecciones / y es tiempo de que exponga / mis pretensiones. / Didme atentos, / escuchad mis doctrinas / y mis intentos. // [...] Yo seré un diputado / muy consecuente, / (en pos del sol corriendo / que mas caliente.) / Mi vida entera / daré... (por las delicias / de una cartera) // [...] Os haré carreteras, / ferro-carriles, / que á vuestras casas lleven / el oro á miles; / y á mayor dar / haré que sea Lérida / puerto de mar. // Que vuestra dicha solo / es mi divisa, / sin que nadie lo tome / á chanza ó risa. / Votadme presto / que ansío... (el dulce néctar / del presupuesto.)”¹

IX.1.- LES ELECCIONS DE 1844 I 1845

El juliol de 1844 el govern presidit per Narváez va dissoldre el Congrés dels diputats i va convocar eleccions per al següent mes de setembre. Això suposà que, d'acord amb la legislació aleshores encara vigent, també s'hagués de renovar un terç dels senadors²: en el sorteig que es realitzà al Senat li tocà abandonar-lo a Ramon Macia de Lleopart, i per tant també va caldre elegir a la província de Lleida una terna perquè la Reina triés el nou senador.

En l'elecció dels tres diputats i un suplent i proposta de renovació d'un senador que corresponien a la província de Lleida³, es va seguir la llei del 20 de juliol de 1837 que establia circumscripcions provincials⁴. Per a ser elector calia tenir un mínim de 25 anys, estar domiciliat a la província i complir alguna de les següents condicions: pagar anualment almenys 200 rals en contribucions directes; tenir una renda líquida anual que no baixés de 1.500 rals procedent tant de propietats com de qualsevol professió que per exercir-la calgués estudis i exàmens preliminars; pagar com arrendatari o parcer una quantitat en diners o en fruits que no baixés de 3.000 rals a l'any; o habitar una casa destinada exclusivament per a l'elector i la seva família que valgués com a mínim 2.500

¹ *El Ilerdense* núm.17, 2 de novembre de 1865, p.4.

² Reial decret del 4 de juliol al BOPL núm.84, 16 de juliol de 1844, p.1.

³ Les províncies nomenaven un diputat per cada 50.000 habitants.

⁴ Vegeu la llei al BOPL núm.85, 18 de juliol de 1844, pp.2-7. També RUEDA, J.C.(ed.): *Legislación electoral española*, Barcelona, 1998, pp.67-74; FERNÁNDEZ DOMÍNGUEZ, A.: *Leyes Electorales españolas de Diputados a Cortes en el siglo XIX. Estudio histórico y jurídico-político*, Madrid, 1992, pp.69-79; i sobretot ESTRADA SÁNCHEZ, M.: *El significado político de la legislación electoral en la España de Isabel II*, Santander, 1999, pp.45-53 i 94-101.

rals de lloguer anual a Madrid, 1.500 rals a les altres poblacions de més de 50.000 habitants, 1.000 rals a les que passessin de 20.000 i 400 a la resta de localitats⁵. Era necessari un mínim de 300 electors per cada diputat, i si en alguna província no s'hi arribava calia completar la llista d'electors amb els majors contribuents en impostos directes. En realitat totes aquestes exigències permetien un cert grau d'arbitrarietat, la qual cosa va fer possible que des de 1837 el nombre d'electors augmentés molt més del que mai no van preveure els legisladors⁶. El 1844 a la província de Lleida van tenir dret a votar 10.856 homes, que representaven el 7'1% dels 152.131 habitants comptabilitzats oficialment en el posterior cens de 1847, però que si tinguéssim unes xifres més reals el percentatge seria bastant menor i segurament es mouria entorn del 4% o 5%⁷. No existia la diferència entre electors i elegibles, amb l'excepció dels senadors als quals se'ls exigia tenir una renda pròpia o un sou que no baixés de 30.000 rals a l'any, o pagar 3.000 rals de contribució per subsidi de comerç.

La Diputació provincial es va encarregar de dividir la província en districtes i de formar les llistes electorals, que un cop exposades al públic i rectificades s'havien d'enviar als ajuntaments caps de districte (úniques localitats on es podia anar a votar)⁸.

Cada elector havia d'escriure en una papereta lliurada per la mesa electoral tants noms com diputats i suplents calgués nomenar i, a l'apartat de senadors, els noms de tres persones per cada senador que s'hagués d'escollir. Les votacions duraven cinc dies

---

⁵ Però no calia pagar la contribució a la mateixa província on es tenia el domicili ni que les rendes s'orginessin exclusivament allà.

⁶ ESTRADA SÁNCHEZ, M.: *El significado político...*, pp.51-52.

⁷ Aquesta xifra de 152.131 habitants era gairebé la mateixa que ja s'atorgava a la província el 1833, i devia estar molt allunyada de la realitat ja que en el cens de 1857 va aparèixer una població de 306.994 habitants (BURGUEÑO, J.: *Reordenament territorial a l'Espanya contemporània: la província de Lleida (1800-1850)*, *Espai/Temps* núm.25, Lleida, 1995, p.56). I segons un manuscrit de Marià Olives de 1840, de les xifres oficials de 1833 sols eren exactes les referides a la ciutat de Lleida, però quant als altres pobles de la província "en los mas de ellos no marca ni la cuarta parte de los vecinos y habitantes que tienen" (OLIVES, M.: *Coleccion de noticias...*, p.160).

⁸ Els caps de districte van ser Albesa, Àger, Agramunt, Artesa de Segre, Arties, les Borges Blanques, Balaguer, Bellver de Cerdanya, Cervera, Conques, Esterri d'Àneu, Guissona, Lleida, Llardecans, Organyà, el Palau d'Anglesola, la Pobla de Segur, Pobleta de Bellveí, Sant Martí de Maldà, Sant Llorenç

seguits, des de les vuit del matí fins a les dues. Després de cada dia s'havia de realitzar l'escrutini dels vots, cremar les paperetes i fer-ne públics els resultats. Un cop acabades les votacions i redactada l'acta, els membres de cada mesa havien d'escollir un representant encarregat de portar l'acta electoral a la capital de la província per assistir a l'escrutini general de vots, que s'havia de dur a terme per una junta presidida pel cap polític i formada pels diputats provincials i pels comissionats dels districtes. Eren proposats per a senadors i escollits diputats (i també suplents), els candidats més votats que haguessin obtingut la majoria absoluta dels vots.

En el cas que no ho haguessin aconseguit prou candidats, el cap polític havia de convocar una segona volta en un termini breu de temps. En aquestes segones votacions únicament podien ser votats els candidats que en les primeres haguessin obtingut major nombre de vots, en una proporció de tres candidats per cada diputat que faltés per nomenar i per cada persona que es necessités per a completar les ternes de propostes per a senador; i per a ser elegit llavors solament feia falta la majoria relativa dels vots.

En les eleccions de 1844 el govern buscà el suport necessari per a reformar la Constitució de 1837, objectiu que alhora reflectia la major força que anaven adquirint els sectors més conservadors del moderantisme espanyol. Davant la importància del que s'havia de decidir, els moderats es van organitzar a tot Espanya per aconseguir la victòria electoral, i en el manifest de la comissió central que va redactar Bravo Murillo van presentar un programa que proposà una consolidació de caire conservador del règim polític: enfortiment de l'ordre públic, respecte a les propietats comprades a través de la

desamortització, indemnització a l'Església, promoció del desenvolupament econòmic, i reforma constitucional i de la Hisenda⁹.

Poc abans de les eleccions, la Diputació provincial de Lleida va redactar un ban en què assenyala que els futurs diputats haurien de defensar els interessos materials de la província, fonamentalment agrícoles, i procurar alleugerir els efectes negatius dels serveis de bagatges i d'allotjaments. Però a pesar d'afirmar que no volia indicar quines persones havien de ser escollides, deixà ben clara la seva opinió política en afirmar que la Diputació era “eminente *monárquica y constitucional*”¹⁰ (s'ha de recordar que aquest era el nom amb què es coneixien oficialment les candidatures del partit moderat) i que detestava igualment tant els reaccionaris com la “funesta anarquía que tantos males ha causado á la Nacion”¹¹.

El cap política José de Garibay encara era més contundent i directe quan es posava a escriure manifestos, i el començament d'un de l'agost posà fora de dubte l'opinió governamental respecte a les eleccions: “El partido Monárquico-Constitucional ha sido siempre el mas grande, el mas justo y el único capaz entre todos, de poder salvar nuestra cara Patria, y conducirla á la altura en que debe ser colocada”. A l'hora d'intentar convèncer apel·là a la pàtria i a l'ordre amb un llenguatge típic de l'època: “Los electores para quienes la Patria no es una palabra vacia de sentido: cuantos sientan

⁹ TOMÁS VILLARROYA, J.: “Las elecciones de 1844”, *Revista de Estudios Políticos* núm.211, Madrid, 1977, pp.71-76; i CÁNOVAS SÁNCHEZ, F.: *El partido moderado*, pp.41-42 i 124-125. Vegeu el manifest a la *Gaceta de Madrid* núm.3611, 3 d'agost de 1844, p.3.

¹⁰ En cursiva a l'original.

¹¹ BOPL núm.96, 13 d'agost de 1844, p.1. Signaren el manifest, junt amb el cap polític José de Garibay i el secretari Josep Martí, els diputats provincials Joaquim Mensa, Ramon Miquel, Joan Girona, Vicent de Subías, Antoni Porta, Josep Antoni Alós i Josep Calasanz de Abad baró d'Abella. Eren representatius dels grups més conservadors, i l'únic que ens queda per presentar és Josep Calasanz de Abad: propietari nascut a Cardona, havia fet serveis importants a la família Tristany i hi va mantenir certa relació, fins que sembla que els Tristany el van lliurar a Cabrera que el va fer matar l'abril de 1849, encara que una altra versió dels fets afirmà que els carlins l'acusaren de traïció per haver intentat un suborn; havia aconseguit amb l'abolició dels senyorius consolidar la propietat d'importants zones muntanyoses, on s'hi generà una gran conflictivitat (BOPL núm.28, 2 de març de 1849; LLORENS I SOLÉ, A.: *Solsona en les...*, pp.219-221; BONALES, J.: *La desamortización de...*, p.97; BONALES, J.: *Les muntanyes en...*, pp.17-18; i SÁNCHEZ AGUSTÍ, F.: *Carlins amb armes en temps de pau. Altres efemèrides d'interès (1840-1842)*, Lleida, 1996, pp.205-206).

latir en sus pechos un corazon verdaderamente Español, están obligados hoy á contribuir con todas sus fuerzas al triunfo de las ideas de orden”, i per tant, segons ell, calia acabar amb la divisió dels partits que havia portat tanta inestabilitat política i social. Això sí, tot seguit aclarí que estava garantida la llibertat dels electors, demanà als alcaldes que evitessin incidents violents com els que havien succeït en eleccions anteriors, i afirmà que ell solament complia el seu deure de donar bons consells: els candidats ideals havien de ser “ciudadanos independientes por su fortuna, amantes de nuestra Reina Doña ISABEL II, puros en sus procederes, fieles en sus contratos, que deseen la union de todos los buenos Españoles, la estabilidad de nuestras instituciones monárquicas, la desaparicion de tantas denominaciones odiosas que sirven de máscara con que se ocultan pasiones miserables y la venganza de resentimientos”¹².

Abans de les eleccions van sorgir problemes entre els moderats: sense que n’hagi pogut esbrinar la causa, l’intendent es va enfrontar amb el cap polític, la qual cosa va provocar que el primer se n’anés a Madrid i que els moderats lleidatans es preocupessin en relació a la preparació de les eleccions¹³.

Malgrat tot, l’11 d’agost es van reunir a la ciutat de Lleida dos representants de cada districte de la província per a preparar la candidatura moderada, encara que després es canviarien algunes de les persones acordades i es presentarien altres candidats¹⁴. Segons les informacions publicades a la *Gaceta de Madrid*, no hi havia dubte “atendido el espíritu y el estado actual de la opinion pública, y lo muy dispuestas que se hallan

---

¹² Vegeu el manifest al BOPL núm.101, 24 d’agost de 1844, pp.1-3; i a l’APL caixa núm.1529, secretaria general-correspondència 1844.

¹³ A la *Gaceta de Madrid* es va publicar “en las próximas elecciones podrá ser fatal para el partido conservador la ausencia del Sr.de Cárdenas, que disfrutaba del mayor prestigio entre los buenos. Otro dia quizás con mas datos podremos ser mas explícitos” (*Gaceta de Madrid* núm.3621, 13 d’agost de 1844, p.2).

¹⁴ La candidatura inicial volia integrar els interessos de tota la província i estava formada per Josep Antoni Alós (veí de Balaguer), Manuel de Pedrolo (veí de Cervera), Domènec de Gomar (resident a la ciutat de Lleida) i Antoni de Moner (veí de la Seu d’Urgell) per a diputats i suplents a les Corts; i els candidats a senadors eren Joaquim Rey, Epifani de Fortuny i Felip Cruilles (propietari i marquès de Castillo Torrente) (*Gaceta de Madrid* núm.3628, 20 d’agost de 1844, p.4).

todas las personas de órden para trabajar en este sentido, que en la provincia de Lérida triunfará glorioso el partido monárquico-constitucional”¹⁵. És important destacar que els moderats lleidatans van mantenir finalment una certa unitat, cosa que no succeïa en altres províncies com Barcelona en què els partidaris del marquès de Viluma (amb el suport de Jaume Balmes) van presentar una candidatura enfrontada a l’oficial encapçalada per Narváez¹⁶.

Finalment, les votacions començaren el 3 de setembre als caps de districte de la província de Lleida. Segons l’acta electoral, en aquest cas especialment poc fiable, del total de 10.856 electors van votar 6.496 (una participació oficial del 59’8%)¹⁷. La candidatura moderada, tots els integrants de la qual constaven al cens com a propietaris, va vèncer amb molta diferència: els diputats elegits van ser Josep Antoni Alós (amb 6.143 vots), Ignasi Maria de Sullá (4.911) i Domènec de Gomar (4.810); el diputat suplent va ser Vicent Joaquim Bastús (3.575 vots); la terna de senadors proposada va estar integrada per Joaquim Rey (5.537 vots), Josep Calasanz de Abad baró d’Abella (4.733) i Epifani de Fortuny (4.680), el primer dels quals va ser nomenat senador, encara que no sembla que arribés a prendre possessió del càrrec¹⁸. S’ha de remarcar que la majoria dels altres candidats igualment eren moderats, de ben segur perquè els progressistes opinaren que no valia la pena participar a les eleccions sense les mínimes garanties i amb alguns dirigents confinats o sota vigilància¹⁹. Quant al districte de

---

¹⁵ *Gaceta de Madrid* núm.3646, 7 de setembre de 1844, p.3.

¹⁶ La candidatura governamental de Barcelona va obtenir la victòria, encara que no sembla que hi hagués cap mobilització electoral important (MESTRE, J.: *Una ciutat emmurallada... Vol.II*, p.439). Aquest sector vilumista es va presentar a tot Espanya amb el nom de “monárquico” o “monárquico puro”, i a les seves candidatures hi van ser presents alguns carlistes, i absolutistes partidaris d’Isabel II (TOMÁS VILLARROYA, J.: “Las elecciones de...”, pp.89-100).

¹⁷ Vegeu l’acta electoral al BOPL núm.111, 17 de setembre de 1844, pp.1-2; i a l’ACD sèrie de documentació electoral, expedient d’eleccions de 1844, lligall 24 núm.45.

¹⁸ *Gaceta de Madrid* núm.3663, 24 de setembre de 1844, p.1; i VALLE DE JUAN, M.Á. i PÉREZ SAMPERIO, Á.: *Próceres y senadores...*, pp.443-444.

¹⁹ Els altres tres candidats a diputat que van obtenir més de 500 vots eren moderats: Manuel de Pedrolo amb 2.154 vots, Manuel de Oviedo amb 909 i Tomàs Capella amb 447.

Lleida²⁰, les poques dades de què disposem mostren l'absolut retraïment progressista a participar i que l'única candidatura presentada fou l'oficial²¹.

Els nous representats de la província de Lleida formaven part del grup més reaccionari i tradicionalista del moderantisme, i tots tres es van adherir a la fracció parlamentària autoritària encapçalada pel marquès de Viluma²². L'extrem conservadorisme dels diputats lleidatans, significatiu del grup que havia aconseguit el poder en les institucions locals i provincials, arribà a preocupar alguns periòdics moderats madrilenys per la suposada presència de candidatures carlistes a la província de Lleida²³.

---

²⁰ Format per les poblacions de Lleida, els Alamús, l'Albagès, Albatàrrec, Alcanó, Alcoletge, Alfés, Artesa de Lleida, Aspa, Alcarràs, Benavent, el Cogul, Corbins, Montoliu de Lleida, Sudanell, Torrefarrera i Malpartit, Torre-serona, Vilanova d'Alpicat, Vilanova de la Barca i Puigverd de Lleida (BOPL núm.97, 15 d'agost de 1844, pp.2-3).

²¹ Vegeu una acta del districte, signada el 3 de setembre de 1844, a l'APL caixa núm.1530, eleccions generals 1844.

²² Sobre el grup vilumista, vegeu especialment CÁNOVAS SÁNCHEZ, F.: *El partido moderado*, pp.192-225. Ja han estat presentats anteriorment Josep Antoni Alós, Domènec de Gomar i Josep Calasanz de Abad. Ignasi Maria de Sullá pertanyia a una família noble de Tremp que va mantenir els càrrecs polítics després de la revolució liberal (BONALES, J.: *Les muntanyes en...*, p.149; i HERRERO MEDIAVILLA, V.(ed.): *Índice Biográfico de...*). Vicent Joaquim Bastús, nascut a Tremp el 1799 i mort a Barcelona el 1873, va estudiar farmàcia, va publicar obres d'història i d'arqueologia i va formar part de diverses reials acadèmies i societats científiques; i a la legislatura de 1845 a 1846 constà com a diputat suplent per la província de Barcelona (*Estadística del personal...*, p.187; i HERRERO MEDIAVILLA, V.(ed.): *Índice Biográfico de...*). Joaquim Rey, magistrat i propietari nascut al poblet de Mentui -prop de Sort- el 1775, va ser jutge i catedràtic de la Universitat de Cervera, regent de l'Audiència de Mallorca i rector de la Universitat literària de Barcelona; el 1823 va destacar per la seva oposició a l'abolició dels senyorius; quan va ser senador per Barcelona entre 1840 i 1843 sols cobrava com a regent jubilat de l'Audiència de Barcelona i d'un cens donat pel seu nebot, l'octubre de 1841 va ser empresonat i multat per la junta de vigilància de Barcelona, acusat de col·laboració amb els carlins; a partir d'aleshores va ser reticent a anar al Senat fins que no se li compensés d'alguna manera per aquells fet de Barcelona -tot i que també va al·legar problemes de salut-; i el 1845 tornaria a ser nomenat senador per la Reina, càrrec que va exercir fins que va morir el 1850 (AS sèrie d'expedients personals, lligall 372; i HERRERO MEDIAVILLA, V.(ed.): *Índice Biográfico de...*). Epifani de Fortuny, baró d'Esponellà, va néixer a Barcelona a finals del segle XVIII i el seu pare, quan era oïdor de l'Audiència de Barcelona, fou assassinat a Lleida el 1809 durant el conegut motí del femeret, junt amb la seva mare i un germà; fou militar i membre d'una família del patriciat barceloní que posseïa terres a la província de Lleida, al Vallès, al Maresme i al Barcelonès; ell mateix era un gran terratinent a Almacelles i un dels propietaris del terme de Malpartit del districte municipal de Torrefarrera; el 1813 es casà amb Maria Teresa de Sanromà, hereva del ric propietari de Mataró Carles Sanromà; el 1852 el matrimoni constà com al dissetè major contribuent de Barcelona; d'ideologia molt conservadora, en diversos anys va ser representant de la Diputació de Lleida a Barcelona, va ser un dels fundadors de l'IACSI i elegit diputat provincial a Barcelona el setembre de 1847 (MESTRE, J.(dir.): *Diccionari d'Història de...*, p.477; ACL, cartuari, cartes rebudes el 1856, carta del 9 de juny; LLADONOSA, J.: *Història de Lleida. Vol.II*, pp.674, 732 i 743; LLADONOSA, J.: *Historia de la Diputación...Vol.I*, p.319; LAPORTE, A. i VENTURA, A.(dir.): *Elecciones de diputados...*, pp.14 i 22; i SOLÀ, À.: *L'èlit barcelonina...Vol.2*, pp.393-394).

²³ CÁNOVAS SÁNCHEZ, F.: *El partido moderado*, pp.126-127.

En l'àmbit espanyol la victòria moderada també va ser total, en part facilitada per la retracció progressista i per la pressió de les autoritats. La participació global espanyola va ser del 65%, però pel que en sabem a les províncies de Barcelona i de Tarragona el que va caracteritzar les eleccions va ser l'escàs nombre d'electors que van votar (la qual cosa contrasta amb la participació comptabilitzada a Lleida)²⁴. Al Congrés solament hi hagué cinc escons per a l'oposició carlista i progressista²⁵, i amb la seguretat de la victòria aconseguida el govern va intensificar la persecució de líders progressistes alguns dels quals (com Manuel Cortina i Pascual Madoz) van haver de marxar d'Espanya.

El cap polític de Lleida va comunicar que reprimiria qualsevol intent de revolta, i a la vegada va mostrar la seva satisfacció per la tranquil·litat viscuda durant les votacions i pels seus resultats finals: “en esta provincia no habrá resentimientos creados entre los ciudadanos con motivo de la reciente eleccion para las próximas cortes, porque ha sido completa la uniformidad de sufragios depositados en las urnas, y muy satisfactoria la sensatez con que se han conducido”²⁶. Una tranquil·litat solament aconseguida gràcies a la marginació dels progressistes, exclosos del règim i perseguits per les autoritats.

Al desembre del mateix 1844, poc després d'haver pres possessió dels seus càrrecs, van dimitir els tres diputats lleidatans junt amb la resta del grup conservador autoritari del marquès de Viluma, a causa del descontentament causat per les crítiques molt dures que van rebre per part del ministre d'Hisenda en la discussió sobre el

---

²⁴ Dels 32 col·legis electorals de la província de Tarragona, solament es va poder constituir la mesa en 22 a causa de la passivitat dels electors; i entre les meses no formades, hi havia les de ciutats tan importants com Reus i Tortosa (*Diario de Barcelona* núm.263, 19 de setembre de 1844, p.3835). A Barcelona la participació va ser del 28% (MESTRE, J.: “La transició del liberalisme a la democràcia. Les eleccions generals al segle XIX (1810-1899)”, dins SALVADOR, E.(coord.): *Les Eleccions Legislatives...*, p.23).

²⁵ Vegeu sobretot TOMÁS VILLARROYA, J.: “Las elecciones de...”. També CÁNOVAS SÁNCHEZ, F.: *El partido moderado*, pp.42-43 i 127; i ARTOLA, M.(dir.): *Enciclopedia de Historia... Vol.6*, p.737. Segons Nancy A.K.Rosenblatt, tots els diputats escollits donaven suport als moderats amb l'excepció de l'únic diputat progressista José María Orense (ROSENBLATT, N.A.K.: *The Moderado Party...*, p.205).

projecte de llei de “culto y clero”, que els vilumistes havien considerat contrari a l'Església²⁷. Aquestes dimissions van provocar un cert malestar entre els moderats lleidatans, com més tard es demostraria²⁸.

A la província de Lleida les eleccions per escollir els tres nous diputats i un suplent es van celebrar entre el 2 i el 6 de març de 1845, amb una participació del 61'9% (6.722 dels 10.856 electors)²⁹. La normativa electoral seguia essent la mateixa de les anteriors votacions a diputats, solament amb petits canvis en la divisió de districtes³⁰. Després d'observar els resultats diaris del districte de Lleida és raonable suposar que, entre altres candidatures, es va tornar a presentar la mateixa que havia guanyat a les anteriors eleccions (amb Ignasi Maria de Sullá, Domènec de Gomar, Josep Antoni Alós i Vicent Joaquim Bastús) enfront d'una altra que finalment va vèncer, formada per dos moderats (Manuel de Oviedo i Pere López Clarós) i Marià Quer, qui poc després encapçalaria una candidatura que rebria el suport dels progressistes. Aquests tres darrers van ser els clars vencedors a la província, amb 4.131, 3.971 i 3.771 vots respectivament³¹. Sospitosament, sols Manuel de Oviedo i Pere López Clarós van rebre la felicitació de l'Ajuntament de Lleida³².

---

²⁶ BOPL núm.116, 28 de setembre de 1844, pp.1-2.

²⁷ CÁNOVAS SÁNCHEZ, F.: *El partido moderado*, p.196; i COMELLAS, J.L.: *Los moderados en...*, p.182. Vegeu el manifest que van escriure els diputats vilumistes a BALMES, J.: *Obras completas del Dr. D.Jaime Balmes. Tom 14 Vol.XXVII: Campaña parlamentaria de la minoría balmista (octubre-diciembre de 1844)*, Barcelona, 1926, pp.440-449. Cal tenir en compte que quan un diputat prenia possessió del seu càrrec ja no podia ser substituït pel diputat suplent de la província, i per tant si dimitia obligava a fer noves eleccions (CABALLERO, M.: *El sufragio censitario...*, p.189).

²⁸ Segons la *Gaceta de Madrid*, en arribar a Lleida els diputats dimitits no van trobar “las simpatías que sin duda creian por su dimision, pues dejando aparte el modo como han juzgado este paso los hombres monárquico-constitucionales, la provincia no puede olvidar que con su dimision la han dejado huérfana y sin representacion ninguna en el Congreso” (*Gaceta de Madrid* núm.3793, 1 de febrer de 1845, p.1).

²⁹ Vegeu l'acta electoral a l'ACD sèrie de documentació electoral, expedient d'eleccions de 1844, lligall 24 núm.45.

³⁰ Es restabliren els districtes d'Almenar i Bossòst, i se suprimí el d'Arties (BOPL núm.21, 18 de febrer de 1845, p.1).

³¹ Seguits per Francesc de Mata i Alós amb 2.600 vots, Tomàs Capella amb 2.219, Ignasi Maria de Sullá amb 1.906, Josep Antoni Alós amb 1.776, Ramon de Meer amb 1.679, Domènec de Gomar amb 1.471 i Vicent Joaquim Bastús amb 1.178.

³² *Diario de Barcelona* núm.82, 23 de març de 1845, p.1129; i cartes de felicitació de l'Ajuntament del març de 1845, a l'APL caixa núm.1531, secretaria general-correspondència 1845, carpeta d'eleccions de diputats i senadors a Corts 1845. El BOPL no va informar sobre el resultat de les eleccions.

Al districte de la ciutat de Lleida, però, el resultat obtingut de les 599 persones que oficialment van votar entre el total de 1.424 electors (el que suposava una participació del 42%, bastant menor a la provincial) va ser ben diferent, i van tornar a vèncer els vilumistes³³. Uns resultats que són un senyal de la ideologia extremadament conservadora dels moderats de la ciutat, amb prou força per imposar-se dins del districte quan els progressistes no hi intervenien, però que no van poder vèncer la influència de l'administració i del govern arreu de la província.

En canvi, la candidatura governamental, aïllada socialment entre l'escissió dels vilumistes i l'oposició dels progressistes, va haver de recórrer a dos personatges amb molt poca trajectòria política dins la província com Manuel de Oviedo i Pere López Clarós, i al suport d'alguns progressistes que podia arrossegar Marià Quer³⁴. Però s'ha de deixar ben clar que el gruix dels liberals progressistes de la capital provincial va renunciar a participar a les eleccions.

A les altres províncies on es van convocar eleccions parcials per a cobrir les vacants dels vilumistes també es va produir un enfrontament d'aquest sector (que va redactar un manifest amb el nom d'"Unión Nacional" en què defensà els seus principis

---

³³ Ignasi Maria de Sullá va aconseguir 337 vots, Josep Antoni Alós 318, i Vicent Joaquim Bastús 304; seguits per Francesc de Mata i Alós amb 263, Manuel de Oviedo amb 258, Marià Quer amb 241, i Tomàs Capella amb 213. Vegeu l'acta del 7 de març de 1845, a l'APL caixa núm.1533, eleccions de diputats provincials 1845.

³⁴ De Manuel de Oviedo ja havia presentat anteriorment les principals dades biogràfiques. Pere López Clarós era un advocat nascut a Barcelona el 1818, va estudiar a les universitats de Cervera, Barcelona i Madrid, era oficial auxiliar del Ministeri de Justícia, doctor en dret i catedràtic a l'Escola del notariat de Madrid, on morí el 1870 (HERRERO MEDIÁVILLA, V. (ed.): *Índice Biográfico de...*; i BOPL núm.52, 25 d'abril de 1856, pp.3-4). Marià Quer, hisendat que s'havia beneficiat de la desamortització de Mendizábal, havia residit a la Granja d'Escarp abans de passar a viure a Lleida, formava part de la junta gestora per a la construcció del ferrocarril entre Espanya i França pel Noguera Pallaresa, i també posseí un molí d'oli i farina en societat a Torres de Segre; va estar present a les diputacions de finals del segle XIX amb una adscripció política conservadora (LLADONOSA, J.: *Historia de la Diputación... Vol.I*, p.249; LLADONOSA, J.: *Historia de Lleida. Vol.II*, p.777; i SOLSONA, C.: *La desamortització eclesiàstica...*, p.684).

monàrquics i religiosos) contra les candidatures governamentals, les quals van obtenir una victòria generalitzada arreu de l'Estat³⁵.

IX.2.- LA NOVA LEGISLACIÓ MODERADA

El març de 1846 les Corts, dominades pels moderats, van aprovar una nova legislació electoral³⁶. A partir d'aleshores hi hauria 349 diputats al Congrés (abans n'hi havia 248) escollits per districtes uninominals, i les províncies foren dividides en districtes en una proporció d'un per cada 35.000 habitants. Quant al Senat, ja en la Constitució de 1845 s'havia decidit que els senadors esdevindrien vitalicis i solament serien de nomenament reial, sense haver de passar per cap mena de votació³⁷.

Per a ser diputat les exigències demanades van ser molt més rigoroses que les d'anteriors eleccions: calia haver complert 25 anys i posseir una renda anual de 12.000 rals procedents de béns immobles o pagar anualment 1.000 rals de contribució directa. Això restringia considerablement el nombre de persones elegibles ja que, per exemple, a la ciutat de Lleida a les llistes d'electors de 1847 sols disset persones pagaven més de 1.000 rals, i el 1853 sols quaranta-dues (encara que també és cert que sovint en aquestes llistes no s'hi havia afegit el que tributaven en altres municipis)³⁸.

En canvi, per a ser elector es demanaven menys condicions: tenir 25 anys, estar domiciliat en el districte on es volia votar i pagar anualment 400 rals de contribució directa, i els que tinguessin certes capacitats sols els calia pagar 200 rals de

---

³⁵ En algunes províncies amb forta implantació tradicionalista, es van preparar candidatures de coalició entre moderats i progressistes per aturar les de la "Unión Nacional" (CÁNOVAS SÁNCHEZ, F.: *El partido moderado*, pp.51-52 i 197-198).

³⁶ Vegeu la llei al BOPL núm.47, 18 d'abril de 1846, pp.1-4; al BOPL núm.48, 21 d'abril de 1846, pp.1-2; i a la *Gaceta de Madrid* núm.4206, 21 de març de 1846. Consulteu també RUEDA, J.C.(ed.): *Legislación electoral española*, pp.75-82. Més explicacions a FERNÁNDEZ DOMÍNGUEZ, A.: *Leyes Electorales españolas...*, pp.81-97; i sobretot a ESTRADA SÁNCHEZ, M.: *El significado político...*, pp.55-64 i 102-113.

³⁷ ENRILE ALEIX, J.A.: *El Senado en...*

³⁸ Llista de 1847 a l'APL caixa núm.1624; i la llista de 1853 està a l'APL caixa núm.1619.

contribució³⁹. En el cas que algun districte no arribés a 150 electors, s'havia d'aconseguir aquest nombre mínim tot incloent a les llistes d'electors els següents majors contribuents.

La divisió de les províncies en districtes electorals va ser efectuada pel govern, que també acordà quins havien de ser els pobles caps de districte. La votació únicament es podia realitzar en un sol local i en el cap del districte, però quan hi hagués problemes de transport o els electors d'un districte passessin de 600, es podia dividir el districte en diferents seccions a la capital de les quals també es podria votar (d'aquesta segona divisió s'encarregava el cap polític però havia de ser ratificada pel govern, sense l'autorització del qual no podia ser modificada).

Les votacions se celebraven durant dos dies, i l'elector havia d'escriure (o fer escriure a un altre elector) en una papereta el nom del candidat a qui votava dins del local de les eleccions i a la vista de la mesa. Després de cada dia de votacions, la mesa havia de fer públic l'escrutini dels vots i cremar les paperetes. A continuació s'havia de realitzar l'escrutini general al cap del districte amb una junta composta de la mesa electoral d'aquella localitat i d'un secretari escrutador per cada secció, i es proclamava diputat el candidat que hagués obtingut la majoria absoluta dels vots. Si cap candidat no l'aconseguia, els dos amb més vots havien de presentar-se a una segona volta que començaria sis dies després de l'escrutini general.

En començar a aplicar-se la nova llei electoral, van ser els caps polítics els encarregats de formar les primeres llistes d'electors (d'acord amb les dades aportades pels ajuntaments), que cada dos anys havien de ser sotmeses a rectificacions. Per a

---

³⁹ A la llei de què tractem es trobaven en aquest cas els doctors i llicenciats; els membres de les acadèmies Espanyola, de la Història i de San Fernando; els individus dels capítols eclesiàstics i els capellans rectors de parròquia; els magistrats, jutges de primera instància i promotors fiscals; els empleats actius, cessants o jubilats que tinguessin un sou de més de 8.000 rals anuals; els oficials retirats de l'Exèrcit a partir del grau de capità; els advocats amb un any d'estudi obert; els metges, cirurgians i farmacèutics amb un any d'exercici; els arquitectes, pintors i escultors amb títol d'acadèmics; i els professors de qualsevol establiment d'ensenyament costejat amb fons públics.

realitzar aquests canvis, l'alcalde junt amb dos regidors havien de revisar les llistes del seu municipi i comunicar les modificacions que haguessin pogut produir-se al cap polític, el qual un cop feta pública la primera rectificació havia de rebre totes les reclamacions que es produïssin i formar les llistes definitives (després de consultar el Consell provincial). Més enllà del cap polític solament quedava la possibilitat d'interposar un recurs a l'Audiència territorial corresponent. Qualsevol persona que considerés que tenia dret a votar podia demanar que s'inclogués el seu nom a les llistes, però solament els individus ja inscrits a les llistes podien reclamar la inclusió o exclusió d'altres persones o la rectificació de qualsevol altre error. Així, el 15 de maig de cada dos anys es deixaven enllestides les noves llistes, que no es podien alterar fins a la següent rectificació: qualsevol elecció de diputats al Congrés s'havia de fer d'acord amb les llistes vigents en aquell moment.

La província de Lleida va ser dividida en quatre districtes: Lleida (que coincidia amb els límits del partit judicial de la capital), Agramunt (format pels partits judicials de Cervera i de Balaguer excepte els pobles de Santa Maria de Meià i Vilanova de Meià), la Seu d'Urgell (integrat pels partits judicials de la Seu d'Urgell i de Solsona) i Tremp (pels partits de Sort, Tremp i Viella, i pels pobles de Santa Maria de Meià i de Vilanova de Meià del partit de Balaguer)⁴⁰. Encara que de vegades, fins i tot oficialment, no estaven gaire clares aquestes divisions, i per exemple en unes eleccions del desembre de 1846 hi va haver alguns pobles que, per error, no van ser inclosos en cap districte⁴¹.

Des de les primeres eleccions sota aquesta normativa, en el districte d'Agramunt s'establiren les seccions de Balaguer i de Cervera; en el de la Seu d'Urgell, les de

---

⁴⁰ Dades elaborades a partir dels llistats dels municipis dels partits judicials i dels districtes electorals del BOPL extraordinari, 30 de juny de 1846; BOPL suplement núm.106, 16 d'agost de 1850; i BOPL extraordinari núm.96, 9 de juliol de 1847.

⁴¹ Acta del districte de Tremp a l'ACD sèrie de documentació electoral, expedient d'eleccions de 1846, lligall 26 núm.7.

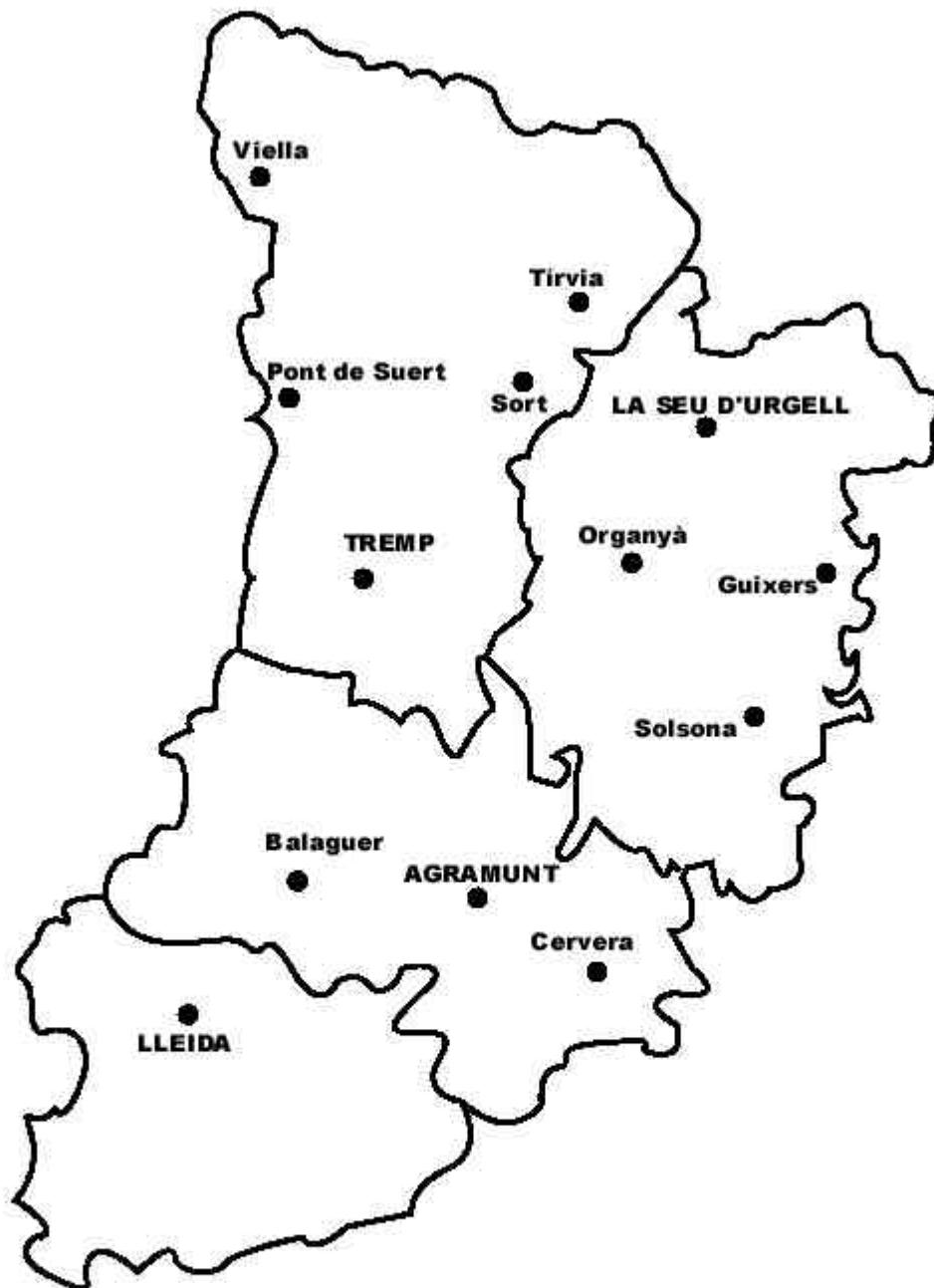
Solsona i de Guixers; i en el de Tremp, les de Sort i de Viella⁴². Una distribució que sembla raonable amb l'excepció de Guixers, cap de secció a pesar de ser un poble apartat amb a penes uns 200 habitants, i que va ser triat amb l'objectiu de facilitar els fraus necessaris per assegurar la victòria del candidat que el govern hi volia imposar, Juan Gaya.

Aquesta divisió en seccions va estar vigent fins 1854, i quan després del Bienni progressista es va reimplantar la legislació moderada es van crear noves seccions en alguns districtes: al de la Seu d'Urgell s'afegí la d'Organyà a les de Guixers, Solsona i la mateixa Seu d'Urgell; i al de Tremp, les de Pont de Suert i Tírvia a les anteriors de Sort, Viella i Tremp⁴³.

---

⁴² BOPL núm.78, 30 de juny de 1846.

⁴³ BOPL núm.32, 16 de març de 1857, pp.1-2.

DISTRICTES DE LA PROVÍNCIA DE LLEIDA PER A L'ELECCIÓ DE DIPUTATS A CORT

**FONTS: BOPL suplement núm.106, 16 d'agost de 1850
BOPL extraordinari del 30 de juny del 1846
BOPL núm. 32, 16 de març de 1857**

Tota la normativa que acabo d'explicar reduí la part de la població espanyola que podia votar al 0'8% i això suposà que, del total de 10 milions d'habitants d'Espanya, el 1846 van tenir dret a votar menys de 100.000 (enfront dels 635.000 de les anteriors eleccions). Aquest era el fruit d'un règim que volia restringir al màxim la participació política de la població, encara que també s'ha de tenir en compte que aquestes proporcions eren similars a les d'altres països europeus amb règim liberal durant aquells anys⁴⁴.

Segons les dades oficials de 1847, al districte electoral de Lleida hi havia 410 persones amb dret a vot, del total de 7.535 veïns i 37.276 habitants censats (el 5'4% dels veïns i l'1% dels habitants); al d'Agramunt eren 632 dels 8.280 veïns i 44.510 habitants (el 7'6% i l'1'4%, respectivament); al de la Seu d'Urgell, 352 dels 5.154 veïns i 35.120 habitants (6'8% i 1%); i al de Tremp, 195 dels 5.166 veïns i 35.225 habitants (3'7% i 0'5%). En el total provincial, els 1.589 electors suposaven el 6% dels 26.135 veïns i l'1% dels 152.131 habitants oficials, encara que en realitat aleshores el nombre real d'habitants devia ser molt superior⁴⁵; i si prenem com a referència el cens més fiable de 1857, que atorgà a la província una població de 306.994 habitants, els 2.973 electors d'aquell mateix any representaren el 0'9%. En tot cas, la disminució en relació als més de 10.856 electors de les darreres votacions celebrades segons la llei de 1837 era importantíssima, i va comportar l'exclusió d'una bona part de les classes mitges

---

⁴⁴ A França el percentatge d'electors en relació a la població va ser del 0'5% entre 1830 i 1848; a Bèlgica, de l'1% fins 1848, quan va passar al 2'2%; i a Gran Bretanya va ser del 7% des de 1832 fins 1867, quan va augmentar fins al 15% (MESTRE, J.: "La transició del liberalisme a la democràcia. Les eleccions generals al segle XIX (1810-1899)", dins SALVADOR, E.(coord.): *Les Eleccions Legislatives...*, p.10).

⁴⁵ Dades elaborades a partir de la informació publicada en relació a l'elecció de representants a la Diputació dels partits judicials de la província, al BOPL extraordinari núm.96, 9 de juliol de 1847. He utilitzat aquestes dades perquè els electors de diputats provincials eren els mateixos que tenien dret a votar els diputats al Congrés, i es tracta de l'únic document on he pogut trobar conjuntament el nombre de població i el d'electors de cada partit judicial.

(sobretot artesans, empleats i professionals liberals⁴⁶) que difícilment podria sentir-se identificada amb el liberalisme moderat.

També segons les xifres de 1847, dels poc més de 13.000 habitants de la ciutat de Lleida solament 176 tenien dret a votar, al voltant de l'1'3% de la població (menys de la meitat dels electors previstos per a les eleccions municipals en la ja restrictiva legislació moderada), però que constituïen un percentatge superior al global de la província, fet previsible per la lògica major concentració de riquesa i de capacitats a la capital⁴⁷.

A part de la poca fiabilitat de les estadístiques oficials, amb la rectificació de les llistes el nombre d'electors podia variar força d'una votació a una altra, sense que freqüentment en puguem esbrinar les causes més enllà d'augment de la població o de les contribucions pagades (i amb la sospita sempre present de manipulació partidista per part de les autoritats, i la importància de les sol·licituds d'inclusió i d'exclusió que es podien arribar a documentar adequadament). Els canvis més espectaculars es van produir a les eleccions del febrer de 1853, amb un gran augment dels electors que van passar a ser 624 al districte de Lleida, 1.202 al d'Agramunt, 716 al de la Seu d'Urgell i 694 al de Tremp⁴⁸; per tant, el total d'electors a la província arribà a 3.236, sense que s'hagués produït cap canvi en la legislació, una quantitat que mentre va estar vigent la llei de 1846 no es tornaria a assolir fins a les eleccions de 1863.

---

⁴⁶ Vegeu un estudi sobre la composició de les llistes del districte de Sòria a CABALLERO, M.: *El sufragio censitario...*, pp.204-206.

⁴⁷ Aquests percentatges s'assemblen als d'altres municipis: durant la Dècada moderada, a la ciutat de Barcelona el percentatge d'electors sobre el total de la població va oscil·lar entre l'1'4% i el 2'3% (MESTRE, J.: "La transició del liberalisme a la democràcia. Les eleccions generals al segle XIX (1810-1899)", dins SALVADOR, E.(coord.): *Les Eleccions Legislatives...*, p.22). Les comparacions en l'àmbit provincial tampoc no aporten grans novetats, i per exemples segons les dades de 1846 a les províncies de Castella-La Manxa el percentatge d'electors variava entre el 0'6% i el 0'9%, i a la província de Sòria es reduïa al 0'4% (GONZÁLEZ, E. i MORENO, J.: *Elecciones y parlamentarios. Dos siglos de historia en Castilla-La Mancha*, Toledo, 1993, p.32; i CABALLERO, M.: *El sufragio censitario...*, p.200).

IX.3.- LES ELECCIONS DE 1846, 1847 I 1849

A finals d'agost de 1846 un ban de Manuel Bretón, capità general de Catalunya, va esmentar que possiblement aviat hi hauria eleccions i va fer l'habitual recomanació de votar “á favor de hombres ilustrados que aboguen por un sistema de hacienda económico, sencillo, fácil; que conciban reformas útiles” però amb la condició que fossin persones d'ordre i que utilitzessin sempre “los medios lícitos y que marcan las leyes políticas que rigen en la Monarquía”⁴⁹. Efectivament el govern presidit per Istúriz va convocar les eleccions per als dies 6 i 7 de desembre⁵⁰, en què la major novetat en l'àmbit espanyol va ser la participació dels progressistes organitzats mitjançant una junta directiva que volia coordinar el partit per tot Espanya, i que es van presentar amb el lema “Unión del Partido Liberal” i amb un programa que oferia assegurar la llibertat d'expressió, la seguretat individual, la continuïtat de la desamortització i la restauració de la Milícia Nacional⁵¹. Perquè les eleccions poguessin celebrar-se amb normalitat, es va suspendre l'estat excepcional que era vigent a Catalunya únicament durant els dies de les votacions, per a tornar a restablir-lo tot seguit⁵².

Al districte electoral de Lleida, amb 408 electors inscrits dels quals van votar 244 (participació del 59'8%), es va viure una confrontació molt ajustada entre Marià Quer (que ja era diputat al Congrés, i va aconseguir el suport dels progressistes lleidatans per a continuar sent-ho) i el candidat del govern Francesc de Mata i Alós (que

---

⁴⁸ Aquest augment també es produí a tot Espanya, ja que el nombre d'inscrits a les llistes s'incrementà fins a 123.000 el 1850; el 1853 arribà a 140.000, el 1857 a 149.000, el 1863 a 170.000, i el 1864 es reduí a 139.000 (ARTOLA, M.(dir.): *Enciclopedia de Historia... Vol.6*, p.737).

⁴⁹ BOPL núm.106, 3 de setembre de 1846, p.1.

⁵⁰ Vegeu les actes dels quatre districtes de la província a l'ACD sèrie de documentació electoral, expedient d'eleccions de 1846, lligall 26 núm.7. Els resultats també es van publicar als BOPL núm.147, 148 i 149, dels dies 10, 12 i 15 de desembre de 1846.

⁵¹ CÁNOVAS SÁNCHEZ, F.: *El partido moderado*, pp.128-129; i GARRIDO, F.: *Historia del reinado... Tom II*, pp.875-880.

⁵² BOPL núm.143, 1 de desembre de 1846, p.1; i *Gaceta de Madrid* núm.4466, 6 de desembre de 1846, p.2. Aquest fet no va servir per acabar amb la indiferència generalitzada que es vivia a ciutats com Barcelona, on la participació electoral a penes va arribar al 15% (MESTRE, J.: *Una ciutat emmurallada... Vol.II*, pp.440-442).

volia unificar el suport dels vilumistes i de la resta dels moderats lleidatans)⁵³. Malgrat que el primer dia Marià Quer va obtenir 42 vots contra 36 del seu rival, el segon dia Francesc de Mata va aconseguir 87 i Marià Quer 75, remuntada possible gràcies a la mobilització de l'electorat aconseguida per les autoritats locals. Així, en total Francesc de Mata i Alós va aconseguir solament 6 vots de diferència sobre Marià Quer (123 contra 117), amb els mínims vots imprescindibles per assolir la majoria absoluta que evitava la celebració d'una segona volta.

En referència a aquestes eleccions, Pascual Madoz va denunciar al Congrés dels Diputats que aquesta majoria absoluta era il·legal ja que Josep Morera no va poder votar a favor de Marià Quer perquè algú suposadament amb el seu mateix nom ja havia votat abans, però la comissió d'actes del Congrés va recórrer a l'argument que els dos vots nuls donats a “Antonio Mata y Alós” i “Matalós” segurament havien volgut votar a favor de Francesc de Mata i Alós (la pràctica d'adjudicar als candidats governamentals vots amb errors d'escriptura i negar-los als de l'oposició era força habitual, quan calia)⁵⁴.

---

⁵³ Francesc de Mata i Alós va néixer el 1807 a Girona en una família noble, va ser indemnitzat pels delmes que rebia als pobles de la província de Lleida, i també tenia propietats a Sant Feliu d'Allella; havia lluitat contra els carlins entre 1833 i 1840 i havia emigrat durant la regència d'Espartero; el 1845 ja havia aconseguit ser diputat al Congrés per la província de Barcelona com a candidat moderat; el 1847 va ascendir a mariscal de camp en premi a la seva participació a la campanya militar de Portugal; lluità en la Guerra dels Matiners durant la qual se'l va nomenar cap d'estat major; el 1853 fou designat senador; després del Bienni progressista va exercir diversos càrrecs públics, entre els quals destaca haver estat ministre de Marina el 1863, i el 1865 el govern li atorgà el títol de comte de Torre Mata; entre 1870 i 1874 va presidir el consell de govern i administració dels fons de redempció per al servei militar; tornaria a ser senador per Lleida a partir de 1877 i va ser nomenat senador vitalici el 1881; morí el 1884. En el seu informe de 1848, Ferdinand de Lesseps va escriure sobre Francesc de Mata: “Oficial de mucha inteligencia. Organizador. De la escuela del barón de Meer. Gran amigo de los generales Concha y Córdova. Sin influencia, no sin futuro”. (AS sèrie d'expedients personals, lligall 469 núm.3; CAMPS, J.: *La guerra dels...*, p.130; *Estadística del personal...*, p.1143; SALVADOR, E. (coord.): *Les Eleccions Legislatives...*, p.37; [SÁNCHEZ SILVA, U.]: *Semblanzas de los...*, p.126; FEIJÓO, A.: *Quintas y protesta social en el siglo XIX*, Madrid, 1996; BOPL núm.70, 12 de juny de 1854; BOPL núm.156, 8 de desembre de 1852; ACD sèrie de documentació electoral, expedient eleccions 1850-Lleida, lligall 28 núm.26; HERRERO MEDIÁVILLA, V.(ed.): *Índice Biográfico de...*; i MOLINER PRADA, A.(ed. i estudi preliminar): *Lesseps y los políticos españoles (El informe de 1848)*, Alacant, 1993, p.64).

⁵⁴ Segons la comissió d'actes del Congrés “verdad es que el Diputado electo por este distrito no tiene mas votos que los puramente necesarios para constituir una mayoria absoluta [...] pero como por otra parte hay dos votos perdidos que seguramente quisieron dar al mismo, viene á tierra esta dificultad” (Informe del 5

L'agost de 1847 Francesc de Mata i Alós va ascendir a mariscal de camp, per la qual cosa la llei obligà a noves eleccions al districte de Lleida (en el llenguatge de l'època es deia que el diputat quedava "sujeto a reelección") que es van celebrar els dies 5 i 6 de desembre⁵⁵. Va tornar a ser elegit el mateix Francesc de Mata i Alós amb 148 vots davant dels 140 del candidat progressista el comte de las Navas⁵⁶. Votaren 290 electors (participació força elevada, del 71%), i és especialment destacable el fet que també llavors els progressistes presentessin un candidat amb una escassa relació amb les terres de Lleida. La igualtat de la votació va fer que la mesa tingués algunes actuacions sospitoses que van denunciar els dos secretaris progressistes: per exemple, no es va deixar votar a dues persones amb l'excusa que eren els seus pares els que estaven inscrits a les llistes, i votaren dues persones diferents amb el mateix nom⁵⁷. D'aquesta manera, Mata i Alós aconseguí de nou una victòria ajustada sobre els progressistes, afavorida per l'ajuda de les autoritats municipals⁵⁸.

Però això no va ser suficient perquè Mata i Alós continués al Congrés sense més problemes: el 4 i el 5 de març de 1849 es van efectuar noves eleccions al districte de Lleida perquè el setembre anterior en Mata i Alós havia estat destinat a Catalunya amb 60.000 rals de sou per encarregar-se de l'exèrcit que lluitava en la Guerra dels Matiners⁵⁹. Sembla que aquella votació es va prendre com si fos un tràmit que calia

---

de gener de 1847 a l'ACD sèrie de documentació electoral, expedient d'eleccions de 1846, lligall 26 núm.7). Vegeu el discurs de Madoz a la *Gaceta de Madrid* núm.4519, 28 de gener de 1847, pp.2-3.

⁵⁵ BOPL extraordinari núm.161, 29 de novembre de 1847; i [SÁNCHEZ SILVA, U.]: *Semblanzas de los...*, p.126. Aquestes noves eleccions eren en compliment de l'article 25 de la Constitució de 1845, en què es deia: "Los Diputados que admitan del Gobierno ó de la Casa Real pension, empleo que no sea de escala en su respectiva carrera, comision con sueldo, honores ó condecoraciones, quedan sujetos á reeleccion".

⁵⁶ El comte de las Navas, nascut a Salamanca, havia estat un progressista radical destacat com a diputat al Congrés en diverses legislatures des dels anys 30, i a la següent dècada va defensar el republicanisme (HERRERO MEDIAVILLA, V.(ed.): *Índice Biográfico de...*; i GARRIDO, F.: *Historia del reinado...*, tom I p.37, i tom II pp.875-876).

⁵⁷ Vegeu l'acta a l'ACD sèrie de documentació electoral, expedient d'eleccions de 1846, lligall 26 núm.7.

⁵⁸ L'Ajuntament va enviar una carta de felicitació a Mata i Alós, en què li comunicava que la seva reelecció "le ha sido en extremo grata" (carta de l'11 de desembre de 1847 a l'APL caixa núm.1535, secretaria general-correspondència 1847).

⁵⁹ [SÁNCHEZ SILVA, U.]: *Semblanzas de los...*, p.126.

complir ja que solament es va presentar la candidatura moderada⁶⁰, i oficialment els 109 votants van votar a Francesc de Mata i Alós (els quals representaven únicament el 29'5% dels 369 electors possibles). Com era de preveure, en llegir el llistat de participants en les votacions s'observa l'absència total dels progressistes⁶¹.

Després de totes aquestes votacions parcials celebrades al districte de Lleida, ara cal tornar a explicar les eleccions generals de 1846. Al districte de Tremp, amb una participació del 67% (votaren 136 dels 203 electors), el progressista Pascual Madoz va sortir vencedor amb 84 vots, seguit pel moderat Vicent Joaquim Bastús amb 43⁶². En els resums dels vots de cada mesa publicats al *Boletín Oficial de la Provincia de Lérida*, Madoz va aparèixer amb quatre noms diferents (Pascual Amados, Pascual Amadoz, Pascual Amadós i Pascual Madoz), potser amb la intenció d'obrir camins per impugnar les votacions, i va ser el mateix Pascual Madoz qui al Congrés dels Diputats va demanar que s'aclarís aquell tema, petició que va ser considerada pel Congrés i per la comissió d'actes com a innecessària⁶³ i Madoz va prendre possessió del càrrec de diputat sense cap problema. Madoz seria el diputat per Tremp durant anys, amb un control gairebé absolut de les votacions. Com a mínim la capital del districte era propícia per als interessos de Madoz ja que, a part de les relacions personals que hi havia pogut establir en anys anteriors, Tremp era un municipi amb una forta implantació dels progressistes que sovint dominaren el seu ajuntament: per exemple Bonifaci Mir, que havia estat vocal de la junta provincial de 1843 presidida per Pascual Madoz, va ser alcalde de Tremp diverses vegades durant la Dècada Moderada i per tant presidia la mesa electoral,

---

⁶⁰ *Gaceta de Madrid* núm.5288, 6 de març de 1849, p.3.

⁶¹ Vegeu les actes electorals a l'APL caixa núm.1541, eleccions-diputats provincials 1849; i a l'ACD sèrie de documentació electoral, expedient d'eleccions de 1846, lligall 26 núm.7. També hi són els resultats als BOPL núms.29 i 30, 5 i 7 de març de 1849.

⁶² Pascual Madoz va dirigir una carta d'agraïment als seus votants en què sembla que presentà una mena de programa polític progressista amb un llenguatge força mesurat (*Diario de Barcelona* núm.362, 28 de desembre de 1846, p.5638).

⁶³ *Gaceta de Madrid* núm.4503, 12 de gener de 1847, pp.1-2.

i és raonable suposar que aquest fet ja era una garantia per a Madoz⁶⁴. Però també és cert que els governs moderats van consentir aquest domini del districte per part de Madoz durant molt temps abans de fer-hi res en contra, al contrari que en altres districtes igualment difícils per als conservadors.

Un amic i company de negocis de Madoz, el progressista Jaume Ceriola, també obtingué la victòria al districte d'Agramunt on va rebre tots els 493 vots emesos entre els 659 electors del districte (participació del 74'9%), sense tenir cap contrincant. Tant Madoz com Ceriola, especialment aquest últim, foren prou hàbils per a mantenir bones relacions amb alguns àmbits governamentals i fer bons negocis (propers als interessos de Maria Cristina de Borbó i del marquès de Salamanca), i segurament se'n beneficiaren. No devia ser una casualitat que poc després de les eleccions, el 1847, es constituís una empresa interessada en la concessió de la construcció del Canal d'Urgell, formada pels banquers Gaspar de Remisa, Jaume Ceriola i José de Salamanca, i per tant resulta evident la connexió entre l'elecció de Ceriola i la seva voluntat d'efectuar una gran inversió que afectava el districte (i que obligatòriament necessitava d'una concessió del govern). Però aquesta societat no va tenir continuïtat, a causa de problemes econòmics agreujats per la mort de Remisa⁶⁵.

Al districte de la Seu d'Urgell, l'acta de diputat es va disputar entre Juan Gaya (candidat moderat) i Salvador Maluquer (candidat progressista), amb la victòria del primer per 107 vots contra els 95 de Salvador Maluquer, i una participació de 202 votants sobre un total de 361 electors inscrits (el 55'9%). Salvador Maluquer no va poder superar la pressió de les autoritats i el frau electoral, malgrat la seva trajectòria política coneguda.

---

⁶⁴ Vegeu també ARMENGOL, J.: *L'Ajuntament de Tremp...*

⁶⁵ RAMON I MUÑOZ, J.M.: "La complicada gestació del Canal d'Urgell. Cinc-cents anys de projectes, fracassos i oposicions (1341-1854)", dins VICEDO, E.(ed.): *Terra, aigua, societat i conflicte a la Catalunya occidental*, Lleida, 2000, p.203.

Si Juan Gaya aconseguí ser diputat fou gràcies a les victòries a Solsona i Guixers, que compensaren la seva derrota a la Seu d'Urgell (on sols va obtenir 14 vots i Maluquer 44)⁶⁶. S'ha de fer constar que Pascual Madoz va denunciar al Congrés les irregularitats que van succeir a la secció de Guixers, entre les quals destacava que 13 electors que asseguraven no haver votat se'ls va incloure oficialment a la llista dels que sí ho havien fet (nombre suficient per aconseguir canviar el guanyador de les eleccions)⁶⁷. Fos com fos, la victòria de Juan Gaya va significar l'inici del control del districte de la Seu d'Urgell per part d'aquest diputat "cunero" (denominació amb què es coneixien els diputats que es presentaven en districtes amb els quals no hi tenien cap vinculació i que sols eren escollits gràcies a la influència governamental o del partit⁶⁸), protegit del que seria ministre de la Governació a partir de l'octubre de 1847 Luis José Sartorius⁶⁹: Juan Gaya vivia a Madrid i era soci amb Sartorius d'una empresa que es dedicava al negoci de la impremta, de la gestió de la qual s'encarregà en solitari a partir de l'octubre de 1846⁷⁰. I Sánchez Silva en va fer aquesta descripció contundent: "Es de

---

⁶⁶ A Barcelona es va publicar aquesta desconcertant notícia: "Por la Seo de Urgel, las probabilidades [de victòria electoral] estaban en favor de Munné, candidato progresista" (*Diario de Barcelona* núm.345, 11 de desembre de 1846, p.5334).

⁶⁷ *Gaceta de Madrid* núm.4500, 9 de gener de 1847, pp.2-3. Una petició d'anul·lar les votacions de Guixers, signada el 20 de desembre de 1846 per 10 electors, va explicar que els resultats oficials de la secció segons els quals havien votat 40 dels 46 electors no eren versemblants, ja que ni la meitat dels electors es van apropar a la mesa (ACD sèrie de documentació electoral, expedient d'eleccions de 1846, lligall 26 núm.7).

⁶⁸ Juan Rico y Amat va definir "cunero" amb les següents paraules: "Llámase así al diputado que busca "cuna", esto es, distrito. Los aspirantes á la diputacion cuyos méritos y servicios son desconocidos completamente en su país, se echan á rodar por esos pueblos de España buscando un hueco donde meter la cabeza, y allí donde lo ven caen como una nube de verano, adornados con el traje seductor de la recomendacion ministerial" (RICO Y AMAT, J.: *Diccionario de los políticos, 1855*, Madrid, 1976, p.152).

⁶⁹ A l'expedient d'aquestes eleccions hi ha una carta de Sartorius del 8 de gener de 1847, en què demanava als diputats del Congrés que no tinguessin en compte la protesta de Madoz (ACD sèrie de documentació electoral, expedient d'eleccions de 1846, lligall 26 núm.7).

⁷⁰ Juan Gaya seria nomenat el 1853 director de la *Gaceta de Madrid*, i abans havia estat administrador del periòdic moderat *El Heraldo*; també el 1853 va ser nomenat administrador de la Impremta Nacional i interventor econòmic de les obres de canalització de l'Ebre; el 1856 pagava contribucions a Alacant com especulador de grans i líquids i per contribució d'immobles; el 1865 va acceptar el càrrec de cap de la secció de construccions civils del Ministeri de la governació; fou habitualment escollit diputat per la Seu d'Urgell en els anys de govern moderat, i encara que a la legislatura de 1850 també va vèncer a Alacant va preferir conservar la representació de la Seu (*Estadística del personal...*, p.1113; *Diario de Barcelona* núm.300, 27 d'octubre de 1853, p.7649; DSC, sessió del 8 de gener de 1847; DÍAZ MARÍN, P.: *Después*

los diputados que llaman cuneros, porque representan distritos en donde no se les conoce, ni se sabe la madre que los parió; por eso en su eleccion solo tomaron parte los empleados del gobierno [...] Tiene cara de niño bobo, cuerpo de hombrecito, condicion suave, instinto de obediencia, y secuestrada la facultad de hablar”⁷¹.

Més tard, el desembre de 1847 es van tornar a celebrar eleccions al districte de la Seu d’Urgell, a causa que Juan Gaya havia estat declarat subjecte a reelecció⁷². Hi hagué una participació del 62’3% (votaren 225 persones) i la victòria de Juan Gaya va ser claríssima ja que va obtenir 208 vots per 13 d’Antoni Viadera⁷³. La manca de dades fa sospitar que a Guixers ni es devia arribar a constituir la mesa electoral.

A Espanya va triomfar clarament el partit moderat, que va aconseguir 225 diputats per uns 60 progressistes (40 segons les dades de José Luis Comellas) i 43 del grup “purità” encapçalat per Joaquín Francisco Pacheco ja constituït en “partido conservador de la oposición” (ala esquerra del moderantisme). El percentatge global de participació va arribar al 65%⁷⁴. Es van protestar 93 actes de les quals 44 ho van ser per accions atribuïdes al govern⁷⁵, i els diputats progressistes van denunciar diverses il·legalitats en la formació de les llistes electorals i la coacció de les autoritats polítiques i judicials. Malgrat això, aquestes eleccions sovint han estat considerades com a força

---

de la..., pp.183-205; ACD sèrie de documentació electoral, expedient d’eleccions de 1846, lligall 26 núm.7; i ACD sèrie de documentació electoral, expedient d’eleccions de 1864, lligall 51 núm.12).

⁷¹ [SÁNCHEZ SILVA, U.]: *Semblanzas de los...*, pp.87-88.

⁷² *Gaceta de Madrid* núm.4837, 12 de desembre de 1847, p.2.

⁷³ L’acta es troba a l’ACD sèrie de documentació electoral, expedient d’eleccions de 1846, lligall 26 núm.7.

⁷⁴ ARTOLA, M.(dir.): *Enciclopedia de Historia... Vol.6*, p.737. A la ciutat de Barcelona la participació va ser solament del 15’3%, mínim del segle (MESTRE, J.: “La transició del liberalisme a la democràcia. Les eleccions generals al segle XIX (1810-1899)”, dins SALVADOR, E.(coord.): *Les Eleccions Legislatives...*, p.23).

⁷⁵ De les 44 protestes que acusaven al govern, 32 es referien a la coacció dels seus agents, 5 a la confecció de les llistes i 7 a la divisió indeguda en seccions; a més a més, també hi va haver 27 reclamacions per faltes de les meses escrutadores i 1 per suborn (PASTOR, L.M.: *Las elecciones. Sus vicios. La influencia moral del gobierno. Estadística de la misma, y proyecto de reforma electoral*, Madrid, 1863, p.23).

netes, però sospito que l'origen d'aquesta idea equivocada es troba en l'opinió no gaire exacta d'Andrés Borrego⁷⁶.

IX.4.- LES ELECCIONS DE 1850

El govern de Narváez va decretar que les noves eleccions generals de diputats a Corts se celebressin el 31 d'agost i l'1 de setembre de 1850⁷⁷. A partir de llavors el partit moderat va canviar la seva organització electoral (que fins aleshores havia impulsat la creació de comissions electorals en cada districte), i gràcies a l'acció de Luis José Sartorius dins el govern es va posar en marxa una intervenció directa més àmplia del Ministeri de governació per aconseguir majories, la qual cosa va provocar un cert retrocés de les possibilitats de construir una organització forta i pròpia del partit⁷⁸.

En aquelles eleccions s'ha de destacar que l'Institut Industrial de Catalunya es va enfrontar al govern i va promoure a Barcelona una candidatura de la qual formaren part tant moderats com progressistes: era el reflex del descontentament de bona part de la burgesia catalana per la seva marginació del poder i per l'aranzel de 1849, i s'ha arribat a qualificar aquella candidatura de “primer intent d'una solidaritat catalana”⁷⁹.

Durant la campanya electoral, en un article signat per Joan Illas i Vidal, el periòdic *El*

---

⁷⁶ “No estando aún desarrollada la centralización en las provincias, y en honor á la verdad, no habiéndose propuesto aquel ministro ejercer en las elecciones otra influencia que la moral á que legítimamente puede aspirar todo gobierno, aunque el espíritu conservador era preponderante, la oposición no se vió cohibida, amenazada, ni excluida de las urnas; y las primeras elecciones del primer gabinete de NARVÁEZ (sic), dieron un resultado bastante conforme á lo que podía considerarse como la expresión de la voluntad del país” (BORREGO, A.: *El libro de las elecciones. Reseña histórica de las verificadas durante los tres periodos del régimen constitucional (1810 á 1814.- 1820 á 1823.- 1834 á 1873)*, Madrid, 1874, pp.27-28). Confronteu amb AGUILAR GAVILÁN, E.: *Vida política y procesos electorales en la Córdoba isabelina (1834-1868)*, Còrdova, 1991, p.198.

⁷⁷ Vegeu les actes de la província de Lleida a l'ACD sèrie de documentació electoral, expedient d'eleccions de 1850, lligall 28 núm.26. Els resultats es van publicar als BOPL núm.113-118, 2-11 de setembre de 1850.

⁷⁸ CÁNOVAS SÁNCHEZ, F.: *El partido moderado*, pp.121-124. Segons Andrés Borrego, a les eleccions de 1850 “por primera vez la acción y el influjo directo del Gobierno había luchado y sofocado la voluntad de los electores” i es va iniciar “la era de las que he llamado elecciones administrativas ó de Real orden” (BORREGO, A.: *Estudios políticos. De...*, p.106; i BORREGO, A.: *El libro de...*, p.29).

⁷⁹ VICENS I VIVES, J. i LLORENS, M.: *Industrials i polítics (segle XIX)*, Barcelona, 1991, p.271; i BALCELLS, A.(coord.): *Història dels Països...*, p.270.

Bien Público (portaveu de l'Institut Industrial) va recomanar que “Cataluña en masa no formaría mas que un partido: a este partido *único, verdaderamente catalán*, deseamos que pertenezcan los diputados catalanes”, i la justificació utilitzada era que “en Cataluña la opinión poco menos que unánime es decididamente proteccionista en economía, decididamente opuesta a los inmoderados tributos existentes, decididamente opuesta también en administración a la centralización excesiva”⁸⁰.

Es va proposar a Pascual Madoz (amb un gran prestigi entre els fabricants catalans per la seva defensa dels interessos proteccionistes) que es presentés per un districte barceloní com a membre de la candidatura de l'Institut i Madoz va acceptar-ho, però alhora també es va presentar a Tremp⁸¹. L'Institut va iniciar una campanya per a rebre totes les reclamacions contra els errors de les llistes electorals, però el governador civil de Barcelona sols va incloure 188 persones de les més de 1.900 que ho havien demanat⁸². Malgrat tot, les candidatures governamentals no obtingueren el triomf esperat i la resposta del governador barceloní a aquella oposició va ser un exemple de com podien actuar les autoritats, en ordenar el tancament de l'Institut⁸³.

Al districte de Lleida no va tenir repercussions la lluita electoral que es produïa a Barcelona. El candidat governamental va tornar a ser Francesc de Mata i Alós, mentre

---

⁸⁰ SOLÀ, R.: *L'Institut Industrial de...*, p.294; sobre aquestes eleccions vegeu les pàgines 291-299 i 353-368.

⁸¹ En un banquet del març de 1850 al Cercle del Liceu, Madoz va manifestar la seva voluntat de no deixar el districte de Tremp amb aquestes paraules: “Hermanados, como lo están, los intereses de aquella y de esta provincia [Lleida i Barcelona], yo he creído siempre, y creo hoy, que las doctrinas económicas que profeso son las que convienen al distrito de Tremp, que tengo el honor de representar [...] por fortuna el interés catalán es uno mismo en todas partes [...] Teniendo yo estas ideas, estoy resuelto a solicitar de mis buenos, de mis leales, de mis antiguos amigos de la provincia de Lérida, de los incorruptibles electores del distrito de Tremp, el apoyo de mi candidatura por duodécima vez” (RISQUES, M.: *El Govern Civil...*, pp.439 i 535).

⁸² El març de 1850 Sartorius havia escrit al governador de Barcelona per explicar-li que el “Gobierno desea, no obstante, una cosa en este particular: que queden excluidos de honra tan alta aquellos individuos que, perteneciendo al partido moderado, han hecho en las últimas legislaturas una oposición puramente personal”; el governador va complir amb les ordres del govern, i fins i tot va enviar a Sartorius un llistat amb les tendències polítiques dels electors de cada districte (RISQUES, M.: *El Govern Civil...*, pp.537 i 541).

⁸³ RISQUES, M.: *El Govern Civil...*, pp.438-439 i 533-537. Cal remarcar que la participació a la ciutat de Barcelona va continuar sent molt baixa, i a penes va passar del 20% (MESTRE, J.: *Una ciutat emmurallada... Vol.II*, p.447).

que l'anomenat "partido liberal" de la ciutat no es va decidir a participar a les eleccions fins després d'una reunió del 23 d'agost, quan va proposar com a candidat Josep Santamaría⁸⁴. Però ben pocs dels simpatitzants del progressisme lleidatà van anar a votar: una causa pot ser que el primer dia ja patiren una important derrota en ser moderats els quatre secretaris elegits per a la mesa electoral, i per tant és possible que pensessin que des d'aquell moment la votació ja estava perduda i no valia la pena mobilitzar-se; però potser és més raonable sospitar que les amenaces i les pressions rebudes, junt amb el seu endarreriment en l'elecció del candidat fins a l'últim moment, convencessin els progressistes de la inutilitat de qualsevol esforç i que decidissin retirar la candidatura, tal com va succeir en altres districtes. Finalment al districte van votar 138 persones (el 34'2% dels 403 electors), dels quals 131 votaren a Francesc de Mata i sols 6 a Josep Santamaría.

Al districte d'Agramunt, amb una participació del 62'2% (471 votants dels 757 possibles), va vèncer el candidat progressista Manuel Safont amb 281 vots contra els 175 de Josep Ceriola i Flaquer, fill de l'anterior diputat progressista per Agramunt Jaume Ceriola. Mentre que són clares les tendències polítiques de Manuel Safont, de Josep Ceriola el periòdic *Eco del Segre* va afirmar que la seva opinió política era desconeguda, i encara que la seva presentació a Agramunt devia tenir més significació personal que ideològica, és clar que s'adherí als moderats perquè en aquells mateixos anys va aconseguir ser diputat per Molins de Rei com a candidat governamental⁸⁵. És

---

⁸⁴ Josep Santamaría, ric propietari del qual he esbrinat que tenia terres i exercia com administrador de finques al poble de Cervià de la província de Girona, a la legislatura de 1836 a 1837 havia estat diputat suplent per la província de Barcelona, el 1843 havia estat alcalde de Barcelona i a la mateixa ciutat també va exercir d'alcalde corregidor (ACD sèrie de documentació electoral, expedient d'eleccions de 1865, lligall 54 núm.11; *Diario de Barcelona* núm.236, 27 d'agost de 1850, p.4492; i *Estadística del personal...*, p.1193).

⁸⁵ Josep Ceriola, resident a Barcelona i casat amb Inés Pérez de Seoane filla dels comtes de Velle, va ser diputat a Corts per Molins de Rei a les legislatures d'entre 1850 i 1854, escollit en candidatures moderades amb el suport del govern (*Diario de Barcelona* núm.236, 27 d'agost de 1850, p.4492; núm.128, 8 de maig de 1851, p.2688; i núm.140, 20 de maig de 1851, p.2979; vegeu també MESTRE, J.(dir): *Diccionari d'Història de...*, p.238; *Estadística del personal...*, p.1085; i SOLSONA, C.: *La*

significatiu que les dues famílies feien negocis a Madrid i havien format part del mateix grup de grans comerciants d'origen català que en el passat s'havien relacionat molt estretament amb Mendizábal i la Milícia progressista madrilenya, i en què de vegades era difícil distingir entre política i negocis (i encara més quan alguns dels seus negocis es feien amb l'Estat).

A Barcelona un diari va denunciar que Ceriola es podria haver beneficiat de la presència d'homes armats al costat del local de les eleccions d'Agramunt: “pues si bien la fuerza armada de 10 á 12 hombres que rodeaba la Casa Consistorial en donde se verificaba la eleccion se dirá quizás que servia para guardar los presos de la Cárcel, esto no impide que la fuerza armada se hallase á un paso de distancia de la puerta por donde habian de entrar los electores y que el centinela se paseara hasta la mitad de ella”⁸⁶. Això potser va afavorir la victòria de Josep Ceriola a la secció d'Agramunt, igual que també va vèncer a la de Cervera; així que el triomf final de Manuel Safont a tot el districte sols va ser possible gràcies als resultats de Balaguer, on va obtenir 181 vots

---

desamortització eclesiàstica..., p.656). Manuel Safont, resident a Madrid on moriria el 1881, propietari i comerciant, va viure un temps a París com a enllaç amb els grans banquers francesos, era membre d'una família molt important de negociants i grans propietaris d'origens catalans amb estretes vinculacions amb destacats progressistes; la família inicialment va tenir arrendaments de drets senyorials i delmes, s'havia enriquit molt amb contractes de subministraments a l'Exèrcit durant la primera guerra carlista -alguns aconseguits de forma molt sospitosa i sense haver presentat cap oferta públicament- i essent un dels principals prestadors del govern espanyol, havia estat un dels majors compradors de béns desamortitzats arreu d'Espanya -també llavors n'hi va adquirir a Lleida amb l'ajuda del progressista Josep Antoni Morlius-, posteriorment diversificà els seus negocis i va patir una forta crisi els anys 1847 i 1848; Manuel Safont el 1850 era arrendatari dels drets de consums d'Écija, i el 1858 pagava contribucions per les seves propietats a la província de la Corunya; va ser qualificat com a progressista a les llistes de candidats que es publicaven a la premsa de Barcelona, i repetiria com a diputat a Corts per Agramunt i per la província de Lleida en els anys següents, alguns cops integrat a les candidatures de la Unió liberal (CONGOST, R.: “La família Safont, el Comte de Santa Coloma i la revolució liberal”, *Recerques* núm.22, Barcelona, 1989, pp.83-92; OTAZU, A.de: *Los Rothschild y...*, p.96; SOLSONA, C.: *La desamortització eclesiàstica...*, p.690; SOLÀ, À.: “Mentalitat i negocis...” p.232; SOLÀ, À.: *L'èlit barcelonina... Vol.2*, pp.232 i 491-499; DÍAZ MARÍN, P.: *Después de la...*, pp.318-319; MESTRE, J.(dir.): *Diccionari d'Història de...*, pp.948-949; *Estadística del personal...*, pp.265, 289, 391 i 463; ACD, sèrie de documentació electoral, expedient d'eleccions de 1850, lligall 28 núm.26; ACD, sèrie de documentació electoral, expedient d'eleccions de 1858, lligall 44 núm.5; *Diario de Barcelona* núm.140, 20 de maig de 1851, p.2980; *Diario de Barcelona*, núm.43, 12 de febrer de 1853, p.1030; i *El Ilerdense* núm.23, 23 de novembre de 1865, p.1). Però Manuel Safont no sembla que fos excessivament crític amb el govern, si fem cas d'una intervenció seva al Congrés en què es va oposar a l'opinió d'alguns diputats progressistes catalans i va defensar l'actuació de l'alcalde corregidor de Barcelona en relació a unes eleccions del districte de Granollers, on s'havien enfrontat dos candidats moderats (*Gaceta de Madrid* núm.6056, 11 de febrer de 1851, p.3).

contra 15 de Ceriola (i on segurament la mesa electoral li era favorable, perquè dos vots atorgats a “José Ceriola” no els van comptabilitzar a favor de Josep Ceriola i Flaquer, sinó separatament com si fos una altra persona).

Al districte de la Seu d’Urgell el vencedor va tornar a ser el “cunero” Juan Gaya davant del progressista Salvador Maluquer, per 191 vots contra 114 (amb una participació total del 64’2%, en haver votat 306 dels 476 electors possibles); victòria governamental un altre cop possible gràcies als resultats de Solsona i de Guixers, que compensaren el triomf progressista a la Seu d’Urgell. Gaya va optar per representar el districte lleidatà a pesar que també havia guanyat les eleccions del districte d’Alacant.

Al de Tremp Pascual Madoz va tornar a fer-se amb l’acta de diputat sense oposició, en aconseguir el suport de tots els 139 votants (el 47’6% dels 292 electors inscrits). Madoz també va aconseguir l’acta del districte de Sant Pau de Barcelona, a la qual va renunciar, però quan Sartorius va manifestar que el govern havia consentit la seva elecció per Tremp, Madoz va dimitir del seu escó. Sembla que Madoz tenia una ascendència important sobre el comte de San Luis, qui va explicar el 6 de novembre que “efectivamente el Gobierno no ha apoyado al Sr.Madoz, pero que tampoco lo ha combatido. Al decir que no le ha apoyado, quiero decir que el Gobierno no ha tomado ninguna medida para forzar la voluntad de los electores [...] y para que ninguna queja pueda tener de mi reticencia, puesto que ha creído que mi reticencia podría envolver alguna ofensa a S.S., diré que me pidió que quitase al alcalde-corregidor de Tremp, e inmediatamente fue quitado”⁸⁷.

Per tant, al districte de Tremp es va tornar a votar els dies 20 i 21 de desembre, i Madoz va aconseguir els 148 vots dipositats a les urnes, amb una participació del 50’6%.

---

⁸⁶ *Diario de Barcelona* núm.246, 6 de setembre de 1850, p.4671.

⁸⁷ RISQUES, M.: *El Govern Civil...*, pp.438-439 i 535-536.

Arreu d'Espanya, a causa de la pressió governamental (que va provocar que hi hagués un nombre elevat de funcionaris a les candidatures moderades, i que governadors provincials visitessin els pobles per a coaccionar els alcaldes i els electors), moltes candidatures de l'oposició es van retirar i el govern va aconseguir una majoria de més de 300 diputats, enfront dels 16 dels progressistes i la pràctica desaparició dels puritans; la participació electoral va ser del 67%⁸⁸. Aquell Congrés va rebre el nom significatiu de "Congreso de familia": el fet que aquelles eleccions fossin de les menys protestades de la Dècada moderada, amb 60 actes denunciades, es va deure a què l'estafa tenia una dimensió tan gran que l'oposició va opinar que no aconseguiria res per molt que denunciés⁸⁹. Per tant, en aquest context la victòria de dos progressistes a la província de Lleida és un fet a remarcar pel seu caràcter excepcional en comparació amb els altres districtes espanyols.

IX.5.- LES ELECCIONS DE 1851

El nou govern conservador de Bravo Murillo va dissoldre el Congrés dels diputats a penes quatre mesos després que hagués començat a reunir-se, a causa de l'escàs suport que hi tenia. Es van tornar a convocar eleccions generals per als dies 10 i 11 de maig de 1851⁹⁰, i el nivell de frau que s'hi va cometre va arribar a una alçada semblant al de les anteriors eleccions. El ministre de la governació Bertrán de Lis va enviar una comunicació reservada als governadors civils en què va exigir el suport dels funcionaris a les candidatures governamentals, amb l'amenaça d'expulsar-los: "Con respecto a los empleados cuyo carácter es principalmente político [...] pueden y aún

---

⁸⁸ CÁNOVAS SÁNCHEZ, F.: *El partido moderado*, pp.134-136.

⁸⁹ Entre aquestes 60 protestes, 34 van ser per coacció del govern i del seus agents, 10 per faltes de les meses escrutadores, 3 per divisió indeguda de secció i 1 per faltes en la confecció de les llistes (PASTOR, L.M.: *Las elecciones. Sus...*, p.23).

⁹⁰ Vegeu els resultats de les votacions als BOPL núms.59-62, 14-19 de maig de 1851. L'acta està a l'ACD sèrie de documentació electoral, expedient d'eleccions de 1851, lligall 31 núm.9.

deben ilustrar a los electores acerca de ese punto, y proponerles las candidaturas que les sean más aceptables. No de otra suerte cumplirían con sus deberes unos empleados de la especial confianza del Gobierno, y que por lo mismo no podrían permanecer en sus destinos, si no estuviesen dispuestos a apoyar en momentos críticos la marcha misma que ellos están secundando”. També va ser llavors quan es va popularitzar la figura del diputat “cunero”, encara que a la província de Lleida ja feia temps que es coneixia amb l'exemple de Juan Gaya al districte de la Seu d'Urgell⁹¹.

Les divisions dins dels moderats espanyols van provocar que en molts districtes se separessin en dues candidatures enfrontades: les ministerials (amb el suport del sector més conservador del moderantisme) i les conservadores d'oposició (amb la presència tant dels puritans com del sector encapçalat per Narváez i Pidal). A més a més, els progressistes també van presentar candidats i, per exemple, a la ciutat de Barcelona van formar una candidatura de coalició progressista-demòcrata amb membres de l'Institut Industrial que va guanyar a la candidatura governamental⁹². El resultat general de les eleccions en la primera volta va provocar que el govern aconseguís 212 diputats i l'oposició 94 (48 moderats i 46 progressistes), amb una participació oficial del 70%⁹³. Es van presentar protestes en 98 actes⁹⁴.

Al districte de Lleida, la victòria del progressista Jaume Nadal sobre el moderat José de Oribe fou sorprenentment contundent, però no sabem si hi va contribuir un

---

⁹¹ CÁNOVAS SÁNCHEZ, F.: *El partido moderado*, pp.137-139.

⁹² Aleshores la participació va augmentar fins al 40% (MESTRE, J.: *Una ciutat emmurallada... Vol.II*, pp.448-449).

⁹³ CÁNOVAS SÁNCHEZ, F.: *El partido moderado*, p.142. Cánovas Sánchez no cita l'origen de la informació sobre la classificació política dels diputats, encara que hem de tenir present que aquesta mena d'identificacions no sempre estaven clares: així, el periòdic madrileny l'*Heraldo* va calcular, quan encara faltava celebrar la segona volta en alguns districtes, que al Congrés hi hauria uns 47 progressistes, 68 diputats de diverses oposicions moderades, 8 “monàrquics purs” i uns 50 diputats dubtosos, i per tant el govern sols disposava de 152 diputats ministerials; i en canvi altres estimacions donaven 215 diputats ministerials (*Diario de Barcelona* núm.143, 23 de maig de 1851, p.3041; i núm.140, 20 de maig de 1851, p.2981).

⁹⁴ De les 98 protestes, 32 eren per faltes de les meses escrutadores, 29 per coacció del govern i dels seus agents, 4 per faltes en la formació de les llistes i 2 per divisió indeguda de les seccions (PASTOR, L.M.: *Las elecciones. Sus...*, p.23).

enfrontament intern dels moderats lleidatans i la passivitat d'algunes autoritats. És possible que molts moderats no volguessin donar suport a un nou candidat imposat pel govern i que haguessin preferit reelegir un altre cop a Francesc de Mata i Alós, que pocs dies abans era qualificat a Barcelona com a candidat “moderado de oposicion é independiente”⁹⁵ però que finalment no es presentà: significativament, a la mesa electoral els quatre secretaris escrutadors escollits pels primers electors van ser progressistes. I si amb això no n'hi havia prou, a més a més José de Oribe havia estat acusat per Madoz de ser el culpable del desterrament dels progressistes influents de Lleida durant la Guerra dels Matiners⁹⁶.

Finalment, de les 230 persones que van votar (participació del 57% dels 403 electors), 201 van donar suport a Jaume Nadal i 24 a José de Oribe. Malgrat que alguns representants del moderantisme lleidatà van al·legar que Jaume Nadal no complia les condicions legals per a ser diputat, aquest va poder prendre possessió del seu nou càrrec. Després d'haver vençut en quatre eleccions consecutives al districte de Lleida Francesc de Mata i Alós deixà de ser diputat, però això no significà que hagués abandonat la política i el març de 1853 va ser nomenat senador⁹⁷.

Al districte d'Agramunt, amb una participació de 579 votants dels 757 electors inscrits (el 76'4%), la disputa electoral es va produir entre dos progressistes: Manuel Safont va tornar a guanyar amb 349 vots, i Jaume Ceriola (que volia recuperar per a la

---

⁹⁵ *Diario de Barcelona* núm.125, 5 de maig de 1851, p.2648.

⁹⁶ DSC, sessió del 20 de gener de 1849, pp.290-291. José de Oribe, mariscal de camp que el 1837 havia destacat en aconseguir una important victòria sobre els carlins a Alcolea de Cinca, ja havia estat diputat a la legislatura anterior per Logronyo i ho va continuar sent fins 1850, però havia tingut poc protagonisme a les Corts si fem cas de les paraules escrites aleshores per Sánchez Silva: “en las cuestiones de importancia jamás ha usado la palabra [...] Quisiera hablar y calla: no es ministerial, pero no hace la oposicion; no vota en pro, pero tampoco en contra”. Ferdinand de Lesseps va escriure sobre ell, el 1848: “Ha servido con algún mérito durante la guerra civil, alardeando de opiniones sucesivamente moderadas y progresistas [...] Acaba de ser relevado como comandante general de la provincia de Lérida y vuelve a Madrid. De honradez dudosa. Talento (idem). Amigo íntimo del general Córdova” ([SÁNCHEZ SILVA, U.]: *Semblanzas de los...*, pp.156-157; *Estadística del personal...*, p.1160; MOLINER PRADA, A.(ed. i estudi preliminar): *Lesseps y los...*, p.66; COSTA FLORENCIA, J.: *La ciudad de...*, p.28; i se'l classifica com a candidat ministerial al *Diario de Barcelona* núm.125, 5 de maig de 1851, p.2645).

⁹⁷ *Estadística del personal...*, p.354.

família el districte que havia perdut el seu fill a les eleccions anteriors) es quedà amb 222⁹⁸. Les sol·licituds d'anul·lar els resultats de la secció de Balaguer per irregularitats en la constitució de la mesa, secció on Manuel Safont havia obtingut l'avantatge decisiu de 170 vots contra 52 de Ceriola (de forma semblant a l'any anterior), no van prosperar.

En canvi, al districte de Tremp no hi va haver cap mena de problema i Pascual Madoz va obtenir els 183 vots dipositats a les tres seccions, amb un 62'6% de participació en relació als 292 electors inscrits a les llistes.

Una situació ben diferent es va viure al districte de la Seu d'Urgell, on van votar 286 electors (participació del 59'9% en relació al total inscrit de 477) i es produí un empat a 142 vots entre el progressista Salvador Maluquer i el ministerial Juan Valero y Soto⁹⁹. És remarcable el fet que la mesa de la Seu d'Urgell, precisament on gairebé sempre perdien els moderats (i aquesta vegada no va ser cap excepció), no atorgués un vot a Valero tot atribuint-lo a un inexistent "Juan Valer y Soto": un exemple de com els progressistes també feien accions irregulars quan controlaven una mesa.

La segona volta de les eleccions al districte de la Seu d'Urgell es va realitzar els dies 21 i 22 de maig, amb un increment de la participació (345 votants, la qual cosa suposava el 72'3% dels inscrits). El vencedor va ser Salvador Maluquer amb 180 vots

---

⁹⁸ A les primeres notícies que donà el *Diario de Barcelona* informà que també hi havia com a candidats Clavé pels moderats governamentals i Mata i Alós pels moderats de l'oposició, però cap dels dos s'hi acabà presentant; i qualificà tant Ceriola com Safont de progressistes, sense cap altra precisió (*Diario de Barcelona* núm.125, 5 de maig de 1851, p.2648).

⁹⁹ Juan Valero y Soto, polític i diplomàtic mort a Madrid el 1890, important dirigent del partit moderat que va tenir un paper de primer ordre en la preparació de les eleccions, en el moment de les eleccions de 1851 era secretari del Govern polític de Madrid, el 1853 va ser destinat a sotsdirector de les cases de moneda, mines i finques de l'Estat, a finals de 1863 va ser nomenat director general d'establiments penals -quan ja era cap de la secció d'ordre públic-, i posteriorment exercí com a sotsecretari del Ministeri de la governació; a les legislatures de 1853 i de 1854 va ser diputat pel districte de Santa María de Nieva de la província de Segovia, entre 1859 i 1865 pel districte madrileny de Colmenar Viejo, i entre 1866 i 1868 per la província de Lleida; també va ser governador civil i ministre, i el 1868 va emigrar junt amb Isabel II, amb qui va mantenir amistat (HERRERO MEDIÁVILLA, V.(ed.): *Índice Biográfico de...; Estadística del personal...*, p.1208; *Gaceta de Madrid* núm.312, 8 de novembre de 1863, p.1; DSC, sessions del 21 de juliol de 1851, del 5 de desembre de 1853 i del 30 de desembre de 1867; *Diario de Barcelona* núm.307, 3 de setembre de 1847, p.5242; i *Diario de Barcelona* núm.147, 27 de maig de 1851, p.3113). Valero y Soto també és l'autor d'un llibre reivindicador de l'obra de la Dècada moderada: *Vindicacion del partido moderado español, deducida de la comparacion de sus actos con los del partido progresista en los últimos veinte años*, Madrid, 1856.

contra els 161 de Juan Valero y Soto, qui va perdre tant a la Seu d'Urgell com a Solsona i sols aconseguí guanyar a Guixers per 31 vots a 29.

En balanç, en aquestes eleccions els progressistes lleidatans van aprofitar les oportunitats que oferia el règim moderat i el suport o abstenció d'alguns moderats contraris al govern, i van demostrar la seva força en aconseguir vèncer en els quatre districtes de la província¹⁰⁰, però paradoxalment en l'èxit d'aquestes candidatures hi devia tenir alguna influència el governador Vicente García González. No sabem quines relacions tenia amb els progressistes lleidatans, però hi ha un fet prou sospitos: el progressista Manuel Fuster Arnaldo va reclamar que una persona que tenia el mateix nom que el governador pogués votar a les eleccions municipals de novembre de 1851, just quan ja havia deixat el càrrec, i el Consell provincial sota hegemonia moderada ho va denegar amb l'excusa que no complia el requisit d'un any i un dia de residència en el municipi¹⁰¹.

IX.6.- LES ELECCIONS DE 1853

El desembre de 1852 el govern de Bravo Murillo va ordenar la celebració d'eleccions a causa de la derrota del seu candidat a la presidència del Congrés. Però al rerefons de la convocatòria hi havia l'objectiu de buscar suport per a un projecte reaccionari de reforma constitucional, defensat pel sector més conservador del moderantisme i que va ser atacat per l'oposició moderada i pels progressistes¹⁰². Fins i

¹⁰⁰ *Diario de Barcelona* núm.140, 20 de maig de 1851, p.2980. Segons va publicar un periòdic de Madrid, "La provincia donde al parecer vendrán mas progresistas es la de Lérida" (*Diario de Barcelona* núm.137, 17 de maig de 1851, p.2917).

¹⁰¹ *Actes del Consell provincial 1851*, sessió del 16 d'octubre de 1851.

¹⁰² BOPL núm.157, 10 de desembre de 1852, p.1; i *Gaceta de Madrid* núm.6738, 3 de desembre de 1852, p.1. Un grup de moderats, amb exdiputats i senadors, va redactar un manifest als electors per a mostrar la seva oposició al projecte de reforma constitucional del govern: "Lo primero que en este aventurado intento salta desde luego a la vista es lo inoportuno y lo absolutamente innecesario de semejante trastorno en la ley política que rige sosegadamente al Estado [...] la reforma que se va a someter al fallo de las próximas Cortes no es mejora, es la abolición del régimen constitucional" (RODRÍGUEZ ALONSO, M. (ed.): *Los manifiestos políticos...*, pp.145-149). Confronteu amb les opinions de José Luis Comellas, que

tot l'ala més liberal dels moderats i alguns progressistes van formar candidatures d'unitat anomenades “Unión y Coalición”, com va ser el cas de la ciutat de Barcelona en què aquesta candidatura va rebre el nom de “conservadora catalana” i va aconseguir la victòria¹⁰³.

Davant la importància de l'oposició, la Reina va retirar ràpidament la seva confiança al govern i el 15 de desembre va nomenar nou president del govern Federico Roncali comte d'Alcoi qui, malgrat haver escollit com a ministres persones de les diferents tendències moderades, es va haver d'enfrontar amb la mateixa oposició que Bravo Murillo¹⁰⁴.

Per a preparar les votacions el nou govern va fer públic el seu programa, basat en la voluntat de canviar les lleis polítiques bàsiques de l'Estat i de tenir en compte els projectes de reforma constitucional de l'anterior govern, ja que en un esforç de sinceritat poc habitual admetia que la majoria dels governs havia infringit freqüentment la legislació encara que fos “obligados y forzados por la ley mas imperiosa de la salud pública”. La finalitat de les reformes havia de ser el manteniment del règim “sin que padezcan detrimento las bases esenciales del régimen representativo, sin que desaparezca el derecho de examinar y discutir en público los actos de los Ministros, y añadiendo á las actuales instituciones nuevos elementos de estabilidad y conservacion”. El govern també demanà als governadors civils que intentessin explicar els avantatges del programa governamental “á fin de que los electores acudan á depositar sus votos en

---

qualifica el govern de Bravo Murillo com el més “modern” de tot el regnat d'Isabel II (BRAVO MURILLO, J.: *Política y administración en la España isabelina*, Madrid, 1972, p.24).

¹⁰³ MESTRE, J.: *Una ciutat emmurallada... Vol.II*, p.450; MESTRE, J.: “La vida política a Barcelona en 1833-1874”, dins SOBREQÜÉS, J.(dir.): *Història de Barcelona. Vol.6: La ciutat industrial (1833-1897)*, Barcelona, 1995, p.282; ROURA, J.: *Ramon Martí d'Eixalà...*, pp.126-129; i RIQUER, B.de (a cura de): *Epistolari polític de...*, pp.47-48.

¹⁰⁴ CÁNOVAS SÁNCHEZ, F.: *El partido moderado*, pp.143-145; i COMELLAS, J.L.: *Los moderados en...*, pp.317-324.

las urnas con convicción sincera, agena á todo linaje de prevenciones, y con sentimientos conformes á la proverbial lealtad española”¹⁰⁵.

Però davant del fet que s'estaven organitzant comissions electorals arreu d'Espanya per a tractar d'impedir la victòria ministerial, el govern va reaccionar el gener de 1853 amb duresa i va ordenar que sols s'autoritzeessin les reunions electorals fetes per a consultar la voluntat dels electors i per a posar-se d'acord sobre els candidats “siempre que de ello no resulta peligro para el órden público”; les reunions que volguessin anar més enllà i tractar d'altres temes polítics havien de ser prohibides. La causa al·legada per a decretar aquestes ordres fou que el comitè electoral de Madrid s'havia posat en contacte amb comitès d'altres ciutats per a intervenir activament en la política espanyola, i havia reunit persones de diversos partits amb la voluntat d'“extraviar la opinión pública introduciendo la desconfianza en los ánimos con el anuncio de falsos peligros y de calamidades imaginarias” i d'atacar el prestigi del govern “estableciendo comisiones pesquisidoras de sus actos, encargadas oficiosamente de buscar pretextos para promover acusaciones y procesos que den pábulo á las malas pasiones”¹⁰⁶.

Finalment, les eleccions es van celebrar el 4 i el 5 de febrer de 1853¹⁰⁷. Al districte de Lleida, amb una participació de 390 votants (el 62'5% dels 624 electors), el candidat ministerial Ramon Miquel va guanyar amb 210 vots enfront dels 177 del progressista-demòcrata Miquel Ferrer i Garcés. És destacable que tots dos candidats fossin persones influents a la capital provincial i amb una trajectòria política pròpia que els avalava, no imposats o promocionats des de fora del districte. Però en l'acta electoral s'hi comenten algunes de les dificultats amb què toparen els progressistes, com tres

---

¹⁰⁵ Reial ordre del 17 de desembre de 1852 publicada al BOPL núm.162, 22 de desembre de 1852, pp.1-2.

¹⁰⁶ BOPL núm.9, 21 de gener de 1853, pp.1-2; i *Gaceta de Madrid* núm.18, 18 de gener de 1853, p.1.

electors de Vinaixa que no van poder votar perquè tenien petits canvis en els cognoms a les llistes, o dos vots a “Miguel Ramon” que van ser atorgats a Ramon Miquel, encara que l'al·legació més important es va referir a les “notables coacciones” exercides per alguns agents de l'autoritat civil i per militars (amb amenaces als votants, retards per a permetre les reunions dels progressistes, etc.).

Pascual Madoz es va fer ressò d'aquestes protestes en un discurs al Congrés, en què a més a més va explicar alguns elements de la dinàmica política de la ciutat de Lleida: “en la capital de la provincia que tengo el honor de representar [...] combaten fuertemente dos partidos respetables, porque para mi son de mucho respeto todos los partidos legales que miden sus fuerzas en el terreno electoral, con la circunstancia notabilisima de que figuran en la oposicion en aquella poblacion y en aquel distrito todos los hombres que han prestado más servicios á la causa de Isabel II [...] los electores del Gobierno, no con los moderados, porque yo no creo que con los electores que cuenta el Gobierno sean moderados, pues ya he dicho otra vez que en Lérida para buscar un moderado es menester correr mucho terreno”¹⁰⁸.

Al districte d'Agramunt, amb un total de 705 votants (que suposaven una participació del 58'6% dels 1.202 electors), va guanyar clarament el moderat Joan Baptista Clavé en aconseguir 609 vots, seguit pel progressista Manuel Safont amb 94 (pràcticament tots obtinguts a la secció de Cervera). Sembla que tots dos candidats eren contraris a les reformes constitucionals proposades pel govern, però Clavé va ser considerat en la premsa barcelonina com a candidat ministerial¹⁰⁹. Un altre cop, en aquest districte ens tornen a aparèixer les connexions entre política i negocis: el novembre de 1852 el govern havia adjudicat la concessió definitiva de la construcció

---

¹⁰⁷ Les actes dels districtes de la província es troben a l'ACD, sèrie de documentació electoral, expedient d'eleccions de 1853, lligall 34 núm.6. Els resultats es van publicar als BOPL núms.16-20, 7-16 de febrer de 1853.

¹⁰⁸ DSC, sessió del 23 de març de 1853, p.313.

del Canal d'Urgell a un grup de comerciants en què hi participava el mateix Clavé, una persona que igual que Jaume Ceriola havia nascut a les comarques lleidatanes, en fou diputat a Corts, i participà en un gran nombre d'iniciatives empresarials arreu del país; a més a més, Clavé també era un dels principals inversors en la línia de ferrocarril Barcelona-Lleida-Saragossa¹¹⁰.

Al districte de Tremp va continuar l'habitual victòria de Pascual Madoz, aquesta vegada en suport de les candidatures d'“Unión y Coalición” que agrupaven moderats contraris al govern i progressistes¹¹¹. No va tenir cap oposició, i Madoz aconseguí 278 del total de 279 vots (participació del 40'2% dels 694 electors).

Al districte de la Seu d'Urgell van votar 517 dels 716 electors (participació del 72'2%), i es va produir una disputa entre el ministerial Juan Gaya i el candidat progressista Gaspar Dotres i Gelabert, amb la victòria ajustada del primer per 268 vots a 241¹¹². Com altres vegades, els progressistes van vèncer a la secció de la Seu d'Urgell i

---

¹⁰⁹ *Diario de Barcelona*, núm.29, 29 de gener de 1853, p.675; i núm.43, 12 de febrer de 1853, p.1030.

¹¹⁰ Joan Baptista Clavé va néixer a Anglesola el 1807 i morí a Barcelona el 1868, va fer inversions en cases a Barcelona, accions, obligacions, i comprà 140 jornals de terra, una casa i un corral a Anglesola; va ser soci de la firma mercantil “Girona Hermanos, Clavé i Cía.” de Barcelona des de 1842 (una de les grans empreses que controlaven el negoci de les substitucions al servei militar i que disposava de concessions oficials, però que a més a més va intervenir en les més diverses iniciatives econòmiques), fins que el 1854 es retirà de l'activitat econòmica; el seu germà Miquel Clavé formà part de la companyia Clavé-Dotres-Fabra, fabricants de roba de seda; Joan Baptista Clavé va ser diputat per Granollers els anys 1850-1851 en una candidatura moderada que havia tingut el suport de les autoritats provincials i que representava els interessos dels propietaris de la ciutat de Granollers davant dels fabricants de Sabadell, i tornà a ser diputat per Agramunt a les legislatures de 1857 i 1858 (MESTRE, J.(dir.): *Diccionari d'Història de...*, p.255; *Estadística del personal...*, p.1086; FEIJÓO, A.: *Quintas y protesta...*, p.372; DSC sessions del 18 de gener i del 10 de febrer de 1851; SOLSONA, C.: *La desamortització eclesiàstica...*, p.657; i SOLÀ, À.: *L'èlit barcelonina...Vol.2*, pp.360-362).

¹¹¹ CÁNOVAS SÁNCHEZ, F.: *El partido moderado*, p.145.

¹¹² Inicialment l'oposició al govern havia presentat com a candidat a Codoñet (no sabem qui era exactament), però poc abans de les eleccions va ser substituït per Gaspar Dotres (*Diario de Barcelona* núm.37, 6 de febrer de 1853, p.864). Gaspar Dotres, comerciant i industrial proper als demòcrates de València (ciutat on va anar a viure de jove), nascut a Blanes el 1798 i mort el 1872, formà una societat amb Miquel Clavé i Bonaventura Gil Fabra l'activitat principal de la qual va ser inicialment la fabricació de teixits de seda (companyia que Dotres liquidà el 1865), era un dels majors contribuents a la matrícula industrial i de comerç de València el 1856, el 1859 es convertí en membre de la “Industrial Valenciana”, i la “Sociedad de Seguros Marítimos” consolidà un nou grup de poder financer dirigit per Dotres; va reunir un elevat patrimoni i acabà sent un rendista propietari agrícola; fou alcalde de València el 1823, el 1853 aconseguí ser elegit pel districte d'Alzira, i fou regidor de l'Ajuntament de València el 1859 i el 1860 (MESTRE, J.(dir.): *Diccionari d'Història de...*, p.362; BURDIEL, I.: “Análisis prosopográfico y...”, pp.123-138; SOLÀ, À.: *L'èlit barcelonina...Vol.2*, p.368; i PONS, A. i SERNA, J.: “De la seda a la renta.

van ser derrotats tant a Solsona com a Guixers, on segons Madoz es van produir molts abusos per part de les autoritats moderades: impediments perquè determinades persones poguessin votar, manipulació de l'escrutini, etc. A la secció de Solsona va ser important la influència eclesiàstica, i un capellà va escriure cartes als electors en què comunicà que si votaven a favor de Juan Gaya, Solsona recuperaria el seu bisbat; Madoz va afirmar al Congrés: “Yo deseo que el Sr. Gaya lo cumpla; que empiece de esa manera á batir el Concordato, porque importa que se le empiece á quitar una piedra, y bueno será que el Sr. Gaya tenga la suerte de crear obispados y hacer Obispos. Se trata, señores, de una seccion como la de Solsona, donde la influencia en gran parte es clerical, donde hay pocos liberales, pero enérgicos; pero debo hacer tambien justicia á los moderados de esa seccion, quienes al oir la palabra “reforma” todos se han unido á los demás liberales [...] si algo bueno hizo la reforma propuesta por el Sr. Bravo Murillo, fué sacar á todos de la quietud é inaccion en que estaban [...] Los progresistas y los moderados se unieron”¹¹³. Però Madoz no va tenir èxit en la seva petició que s'anul·lessin els resultats d'aquestes dues seccions, i Juan Gaya va recuperar el seu escó gràcies a la protecció del govern.

Per tant, en aquestes eleccions els candidats conservadors van aconseguir tornar a vèncer en tres dels quatre districtes de la província de Lleida, en bona part degut a l'acció decidida de les autoritats (Tremp continuava essent l'excepció, sense a penes oposició a la candidatura de Pascual Madoz). Tot i el malestar de moderats d'alguns districtes contra els projectes del govern de canviar la Constitució en un sentit clarament reaccionari, el conservadorisme de part d'ells era prou important com per a no sentir-se especialment preocupats i mantenir la confrontació tradicional amb els progressistes.

La actitud inversora de un burgués valenciano: Gaspar Dotres Gelabert”, *Historia Contemporánea* núm.8, Bilbao, 1992, pp.75-106).

¹¹³ DSC, sessió del 9 de març de 1853, pp.102-103. El bisbat de Solsona havia estat suprimit i unit al de Vic pel Concordat de 1851, i no va ser restaurat plenament fins l'any 1933 (LLORENS I SOLÉ, A.: *Solsona i el Solsonès en la història de Catalunya. Vol.1*, Lleida, 1986, pp.391-454).

En el total dels diputats a Corts, les eleccions en van atorgar al govern 232 de favorables i 81 a l'oposició (dels quals els moderats en tenien alguns més que els progressistes), amb una participació electoral general del 68%. Però s'ha de mencionar que el nombre de districtes en què solament s'hi va presentar una candidatura va ser superior al 50% (manca de candidats que, d'altra banda, sembla una característica prou difosa en moltes zones en aquells anys), i que hi hagué una notable confusió respecte d'alguns diputats que tot i ser contraris a la reforma constitucional havien de ser classificats com a ministerials pel suport oficial rebut¹¹⁴. Les 106 actes protestades van representar el major nombre de reclamacions de tota la Dècada moderada¹¹⁵.

IX.7.- LES ELECCIONS EN EL BIENNI PROGRESSISTA

Un cop confirmat el triomf de la revolta de 1854, el nou govern encapçalat per Espartero va convocar eleccions per a les Corts constituents que s'havien de reunir, i es va restablir la llei electoral de 1837 amb petites modificacions com la supressió dels diputats suplents¹¹⁶. En conseqüència, el nombre d'electors inscrits a les llistes augmentà molt en relació a la dècada anterior (en el total d'Espanya passà de 140.000 a 896.000, a la província de Lleida de 3.236 a 10.455), i es recuperà el districte electoral únic per a tota la província. Els resultats foren molt favorables per als candidats de la

---

¹¹⁴ Les dades que ofereixo són a CÁNOVAS SÁNCHEZ, F.: *El partido moderado*, pp.145-146; i ARTOLA, M.(dir.): *Enciclopedia de Historia...Vol.6*, p.737. Algunes xifres diferents, amb més matisacions sobre l'adscripció política dels diputats, al *Diario de Barcelona* núm.44, 13 de febrer de 1853, p.1062. A la ciutat de Barcelona la participació va ser de sols el 38'9% (MESTRE, J.: "La transició del liberalisme a la democràcia. Les eleccions generals al segle XIX (1810-1899)", dins SALVADOR, E.(coord.): *Les Eleccions Legislatives...*, p.23).

¹¹⁵ Entre aquestes protestes, 55 eren per coacció del govern i dels seus agents, 7 per faltes de les meses escrutadores, 5 per divisió indeguda de les seccions i 1 per faltes en la formació de les llistes (PASTOR, L.M.: *Las elecciones. Sus...*, p.23).

¹¹⁶ Vegeu el Reial decret que convocà les eleccions a RUEDA, J.C.(ed.): *Legislación electoral...*, pp.82-84.

Unió liberal (reflex del pacte de govern entre Espartero i O'Donnell)¹¹⁷ i per als progressistes arreu d'Espanya¹¹⁸.

El govern va donar instruccions clares als governadors perquè respectessin la llibertat de vot, i va censurar que algunes diputacions haguessin promogut reunions electorals o preparat candidatures. Però això no significava que les autoritats es mantinguessin totalment al marge de les eleccions, i el governador de Lleida Francesc Jover va publicar un ban en què expressà explícitament el seu suport a la candidatura liberal i els perills que comportaria l'elecció de diputats oposats al procés revolucionari: “unos sin rivalidad cuantos perteneceis al gran partido liberal ansiando solamente la felicidad de la pátria [...] no olvidéis que la Nacion puede aun ser otra vez entregada al despotismo, y entonces vuestra seria la culpa”¹¹⁹.

Les votacions es van efectuar els dies 4, 5 i 6 d'octubre als caps de districte designats a la província, prou nombrosos i repartits per a facilitar la participació¹²⁰, mentre que l'escrutini general se celebrà a Lleida el dia 16. Van votar 4.808 persones (participació del 45'9%) i va vèncer la candidatura acordada anteriorment per una junta general de comissionats reunida a Agramunt nomenats pels “electores del partido

---

¹¹⁷ En el programa política de la Unió liberal s'afirmà: “la unión que de un modo mas o menos espontáneo y fortuito contrajeron desde luego esos partidos para combatir, continuada después voluntariamente para organizar (que es lo que se llama Unión liberal), no solo es un hecho consagrado por la misma revolución que se debe a sus comunes esfuerzos, sino por la razón que aconseja su permanencia como único medio de afianzar la conquista por todos alcanzada” (OLLERO VALLÉS, J.L.: *El progresismo como...*, p.85).

¹¹⁸ D'acord amb les dades aportades per Miguel Artola, els diputats de la Unió liberal foren un centenar, els progressistes foren 60 o 70, els demòcrates 30 o 40 (ARTOLA, M.: *La burguesía revolucionaria...*, pp.208-209). En canvi, Andrés Borrego dona un punt de vista bastant diferent: “las Constituyentes de 1854, debieron ser y fueron unas Córtes progresistas, acentuadas por una adición de la reciente democracia y ribeteadas por el contingente de conservadores liberales ó sea vicalvaristas, que no encontraron una oposicion muy marcada de parte de los progresistas” (BORREGO, A.: *El libro de...*, p.32).

¹¹⁹ BOPL núm.115, 25 de setembre de 1854, p.1. La Diputació de Lleida també va dirigir un manifest als electors: “Cuatro diputados corresponden á esta provincia [...] jamás tendrán la importancia que deben tener esta vez, si en la eleccion no os conducís con la cordura, sensatez y patriotismo que forman vuestro caracter experimentado [...] concurríd á las urnas y no podeis errar” (BOPL suplement, 20 de setembre de 1854).

¹²⁰ Els districtes en què es dividí la província foren Lleida, Àger, Agramunt, Balaguer, Almenar, Vilanova de Meià, Tàrrega, Aitona, Borges Blanques, Mollerussa, la Seu d'Urgell, Organyà, Tuixén, Solsona,

liberal” de la província, candidatura presentada amb el lema gens original de “Libertad, Moralidad, Economias, Supresion del impuesto de consumos, Rebaja de contribuciones”¹²¹: Pascual Madoz va aconseguir 4.779 vots, Miquel Ferrer i Garcés 4.643, Josep Ignasi Llorens 4.516, i Ignacio Gurrea 4.057¹²². Dóna la impressió que aquesta va ser l’única candidatura (les següents persones més votades a penes arribaren als 200 vots), la qual cosa afegida al retraïment dels moderats i a l’epidèmia de còlera devia afavorir l’escassa participació¹²³, molt inferior a la global espanyola del 70%¹²⁴. Cal ressenyar que en les altres províncies gairebé una tercera part dels electors van votar unes setmanes més tard del previst, ajornament provocat pels efectes del còlera¹²⁵.

Els vencedors representaven un equilibri entre les diferents tendències del progressisme lleidatà i la marginació dels moderats, i mostraren la importància adquirida pels sectors propers als demòcrates. Així, hi havia una persona amb una llarga trajectòria en representació del districte de Tremp i dirigent destacat del progressisme espanyol com Madoz; un polític com Ferrer i Garcés que era declaradament republicà, com ho demostrà a les Corts constituents quan fou un dels 19 diputats que es negaren a donar suport a la Monarquia¹²⁶; Josep Ignasi Llorens que també acabaria sent un membre important del partit demòcrata lleidatà, tot i que aleshores un periòdic

---

Oliana, Ponts, Sort, Viella, Bossost, Cervera, Guissona, Maials, Bellver, Torà, Gerri, Tírvia, Tremp, la Pobra de Segur, Granadella i el Pont de Suert.

¹²¹ APL caixa núm.1484, secretaria general-correspondència 1855.

¹²² Vegeu els resultats al BOPL núm.125, 18 d’octubre de 1854; i l’acta a l’ACD, sèrie de documentació electoral, expedient d’eleccions de 1854, lligall 37 núm.32.

¹²³ Segons el *Diario de Barcelona*, “La generalidad no está para elecciones al menos en esta capital, pues casi no se hubiera podido constituir la mesa” *Diario de Barcelona* núm.278, 6 d’octubre de 1854, p.6994).

¹²⁴ ARTOLA, M.(dir.): *Enciclopedia de Historia...Vol.6*, p.737. En canvi, i com era habitual, la participació a la ciutat de Barcelona va ser molt baixa i a penes arribà al 22% (MESTRE, J.: *Una ciutat emmurallada... Vol.2*, p.454). La província de Tarragona va tenir una participació del 46’2%, més semblant a la de Lleida, i també hi guanyà la candidatura progressista-demòcrata (BUIGUES, J.C.: *El Bienni Progressista...*, p.65-66).

¹²⁵ ZURITA, R.: *Revolución y burguesía...*, p.57.

¹²⁶ La majoria dels diputats demòcrates d’aquelles Corts van ser elegits en territoris de l’antiga Corona d’Aragó: tres a Aragó, quatre a València i quatre a Catalunya (KIERNAN, V.G.: *La revolución de...*, pp.121-122).

madrileny el classificà com a “progresista avanzado”¹²⁷; i Ignacio Gurrea, l’únic que en els anys anteriors no havia estat en primera línia de la política a la província, però que era col·laborador proper d’Espartero i també fou qualificat com a “progresista avanzado”¹²⁸. Els quatre diputats no reflectiren l’aliança governamental pactada a Madrid, com havia succeït en altres llocs, sinó la reivindicació per part dels progressistes del seu dret a representar en exclusiva el liberalisme lleidatà.

Però Ignacio Gurrea a més a més va ser escollit diputat a les províncies de Logronyo i Madrid i va optar per representar aquesta darrera, així que va caldre celebrar noves eleccions a Lleida per a substituir-lo els dies 2, 3 i 4 de gener de 1855. El progressista Manuel Fuster Arnaldo aconseguí l’acta de diputat amb 4.306 del total de 4.558 vots dipositats a les urnes. La participació fou a penes del 43’5%, i fins i tot a les seccions de Tremp i Gerri no es va poder constituir la mesa electoral per no haver-se presentat el suficient nombre d’electors¹²⁹.

IX.8.- LES ELECCIONS DE 1857

El final de l’experiència del Bienni progressista i el retorn al govern de Ramón María Narváez provocà també la recuperació de la legislació electoral moderada de

¹²⁷ *Diario de Barcelona* núm.27, 27 de gener de 1855, pp.799-800. Josep Ignasi Llorens, advocat nascut el 1820 a la Seu d’Urgell on havia exercit com a jutge de primera instància, el 1865 consta com a participant en la reunió del comitè del partit democràtic de la província de Lleida, el 1866 va ser deportat a les Canàries i l’any següent un informe afirmà que “se le tiene por el Director de la Democracia del pais”; vocal de la Junta revolucionària de Lleida l’octubre de 1868, en aquell mes va ser nomenat governador d’Osca però el següent 29 de novembre se li va admetre la dimissió del càrrec; a les Corts constituents de 1869 a 1871 va ser diputat pel districte de la Seu d’Urgell i formà part de la minoria republicana federal, va participar en la insurrecció i va haver d’abandonar Espanya fins a l’amnistia d’agost de 1870 (*Los diputados pintados...Tom 3*, pp.77-78; HERRERO MEDIAVILLA, V.(ed.): *Índice Biográfico de...; El Ilerdense* núm.18, 5 de novembre de 1865, p.3; Archivo General Militar de Segovia, secció 2ª-divisió 9ª, lligalls 26 i 27; Archivo General de la Administración d’Alcalá de Henares, secció presidencia del gobierno - sèrie d’expedients de nomenaments de governadors civils, caixa 3.048; BOPL núm.126, 21 d’octubre de 1868, p.2; i *Estadística del personal...*, p.531)

¹²⁸ *Diario de Barcelona* núm.27, 27 de gener de 1855, pp.799-800. Ignacio Gurrea va dimitir del càrrec de capità general d’Aragó arran del motí produït a Saragossa el novembre de 1855 (URQUIJO GOITIA, J.R.: “Las contradicciones políticas...”, pp.285-286).

¹²⁹ L’acta a l’ACD, sèrie de documentació electoral, expedient d’eleccions de 1854, lligall 37 núm.32. També es publicà al BOPL núm.8, 17 de gener de 1855, pp.1-2.

1846, i va repercutir en les eleccions celebrades els dies 25 i 26 de març de 1857 amb mostres de coacció de les autoritats sobre els electors lleidatans¹³⁰. És prou sospitós que pocs dies abans, davant dels rumors que el govern volia restablir els delmes, el governador militar informés que tothom que escampés aquella notícia seria jutjat per la comissió militar. El governador civil Joaquín Alonso en va culpar als progressistes i va afegir que “por todas partes, y con especialidad en los pueblos de la montaña, se emplean al parecer con motivo de las próximas elecciones la amenaza, la coaccion, la violencia contra los electores [...] por aquellos mismos hombres, cuya táctica consiste en acusar siempre de ilegalidad al Gobierno y á sus delegados”; i va ser contundent en la seva ordre que els alcaldes detinguessin a tothom que estigués relacionat amb aquelles activitats, la qual cosa significava a la pràctica donar via lliure a la persecució contra els progressistes més actius¹³¹. Alonso va complir amb aquestes amenaces, i sobretot a Tremp es va prendre com un objectiu personal aconseguir la derrota de Pascual Madoz.

Al districte de Lleida van votar 387 dels 618 electors (participació del 62'6%), i va vèncer el candidat governamental Domènec de Dalmau amb 228 vots contra els 157 de Pascual Madoz. Els progressistes denunciaren irregularitats en l'acceptació d'alguns votants i sobretot la coacció exercida gràcies a l'estat de setge vigent a la província, però no aconseguiren que s'anul·lés el resultat.

Al districte d'Agramunt el candidat del govern Joan Baptista Clavé va guanyar amb 550 vots, davant dels 124 del de l'oposició Manuel Safont¹³². La participació va ser prou alta, del 69%, en haver votat 675 dels 977 electors inscrits, i en aquest cas les protestes presentades pels progressistes tampoc no serviren de res. La candidatura oficial va ser personalment impulsada pel governador: no devia ser cap casualitat que el

¹³⁰ Les actes les he consultades a l'ACD, sèrie de documentació electoral, expedient d'eleccions de 1857, lligall 40 núm.26.

¹³¹ BOPL núm.32, 16 de març de 1857, p.1.

¹³² Així se'ls qualificà al *Diario de Barcelona* núm.86, 27 de març de 1857, p.2487.

mateix dia que arribà a Balaguer, el 14 de febrer, s'hi celebrés una reunió d'electors que designà Clavé com a candidat del districte¹³³.

Al de la Seu d'Urgell, el candidat governamental Juan Gaya encara va trobar menys oposició, en emportar-se 419 dels 434 vots (que sobre un total d'electors de 779 significaren una participació del 55%). La no presentació de Salvador Maluquer i la retirada de la candidatura de Llorens¹³⁴ significaren la renúncia dels progressistes a presentar resistència contra el tradicional diputat "cunero".

I al districte de Tremp, la gran novetat fou la victòria del moderat Joaquim Sostres¹³⁵ contra Pascual Madoz, que d'aquesta manera va perdre el feu que li havia permès romandre al Congrés en anys anteriors (a la vegada que també havia perdut el suport dels industrials barcelonins)¹³⁶. La mobilització va ser molt important (votaren 455 dels 599 electors possibles, el 75'9%), significativa segurament de les irregularitats comeses en algunes mesos en què sols hi hagué secretaris moderats, i la derrota també va ser contundent per 345 vots a 107. Però en aquest cas, una de les principals raons del resultat fou que els votants van patir les amenaces del comissari de muntanyes i dels seus empleats d'una forma brutal. Un comportament que Madoz en part ja va preveure amb temps, encara que no en els seus aspectes més durs, com mostra una carta personal del febrer de 1857: "Los medios que según noticias que tengo, empleará el Gobernador Civil de Lérida para combatirme en Tremp, no serán ni muy legales ni muy templados. Aquellos montañeses lucharon con valentía como siempre; pero hay en aquel país hoy, además de la desventaja de las influencias teocráticas que me atacan resueltamente, una

¹³³ *Diario de Barcelona* núm.48, 17 de febrer de 1857, pp.1364-1365.

¹³⁴ *Diario de Barcelona* núm.86, 27 de març de 1857, p.2487.

¹³⁵ Joaquim Sostres, advocat natural de Sort, n'havia estat representant a la Diputació el 1838 i va repetir els primers anys de la Restauració; l'octubre de 1863 era alcalde de Tremp; el 1857 posseïa finques a diverses localitats del Nord de la província com Tremp, Talarn, Sort, Tendrui, Enviny i Bastius, i era jutge de primera instància a Benabarre (*Diario de Barcelona* núm.86, 27 de març de 1857, p.2487; LLADONOSA, J.: *Historia de la Diputación...Vol.I*, p.67; LLADONOSA, J.: *Historia de Lleida. Vol.II*, p.777; i ACD, sèrie de documentació electoral, expedient d'eleccions de 1857, lligall 40 núm.26).

¹³⁶ PAREDES ALONSO, F.J.: *Pascual Madoz 1805-1870...*, pp.324-325.

considerable eliminación de mis mejores amigos en las listas de 1854, preparadas sin duda entonces, con las mismas intenciones que hoy llevan a efecto. ¿Me vencerán en Tremp? Seguramente no si se emplearan medios legales”¹³⁷.

A tot Espanya les coaccions als electors van sovintejar, i el percentatge de participació va baixar fins al 61% (el menor des de 1843); per contra, a la ciutat de Barcelona el percentatge va ser del 45’5%, el més alt des de 1845, tal vegada per la capacitat de mobilització de candidatures conservadores no governamentals¹³⁸. Es van presentar protestes a 93 actes¹³⁹, i la gran majoria dels diputats foren favorables al govern mentre que en moltes províncies els progressistes van renunciar a presentar-se¹⁴⁰.

IX.9.- LES ELECCIONS DE 1858, 1860 I 1861

Amb l’accés al govern de la Unió liberal de Leopoldo O’Donnell, les circumstàncies polítiques a la província de Lleida van variar substancialment, com es comprovà a les eleccions del 31 d’octubre i 1 de novembre de 1858¹⁴¹. Davant la candidatura ministerial de Pedro Abades (una persona que no sembla haver tingut protagonisme polític en el districte, tot i que afirmà que estava molt relacionat amb la província des de la dècada de 1830)¹⁴², diversos electors progressistes es van reunir a

¹³⁷ PAREDES ALONSO, F.J.: *Pascual Madoz 1805-1870...*, pp.400-401.

¹³⁸ ARTOLA, M.(dir): *Enciclopedia de Historia...Vol.6*, p.737; i MESTRE, J.: *Una ciutat emmurallada... Vol.2*, pp.457 i 674.

¹³⁹ D’aquestes 93 protestes, 36 eren per faltes de les meses escrutadores, 33 eren per coacció del govern i dels seus agents, 6 per divisió irregular de les seccions, i 1 per la confecció de les llistes electorals (PASTOR, L.M.: *Las elecciones. Sus...*, p.23).

¹⁴⁰ *Diario de Barcelona* núm.90, 31 de març de 1857, p.2612. En paraules d’Andrés Borrego, “Los progresistas, vencidos en las calles de Madrid y arrinconados despues de su derrota, no se presentaron, y fueron diputados los que designaron los ministros y los candidatos que lograron obtener la vènia de éstos” (BORREGO, A.: *El libro de...*, p.32).

¹⁴¹ Actes dels districtes de la província a l’ACD sèrie de documentació electoral, expedient d’eleccions de 1858, lligall 44 núm.5.

¹⁴² Pedro Abades el 1857 constava a les administracions d’Hisenda de Madrid i de Lleida com comerciant de ramaderia i especulador en grans, el 1860 era coronel d’infanteria i oficial del Ministeri de la guerra, el 1863 fou nomenat subsecretari interí del Ministeri de la guerra, i el 1866 constava com a fiscal militar del mateix ministeri; Madoz afirmà que la família d’Abades estava a Lleida des de 1848 (APL, caixa

Juneda per a donar-hi suport amb l'argument que valia la pena ajudar un govern que potser els donaria més seguretat i llibertat que en els anys anteriors (i alguns d'aquests progressistes se'n beneficiaren ràpidament amb l'accés a càrrecs polítics): “Es nuestro objeto contribuir en cuanto de nosotros dependa, sin renunciar a nuestros inflexibles principios, y sin olvidar su realizacion en el poder, á que el régimen representativo sea una verdad en teoría y en resultados [...] queremos la proteccion que necesitamos por nuestro número, por nuestra significacion política [...] El partido constitucional debe pues prestar su noble apoyo á cualquier gobierno que acometa la empresa de darnos la paz, la libertad, y la seguridad de que hasta ahora hemos por desgracia carecido”¹⁴³. Els moderats també li van donar suport, encara que amb arguments ben diferents: “creemos con fundamento que representará en el Congreso los principios de preferencia para los intereses religiosos y morales; de órden público hermanado con la libertad y la tolerancia en los asuntos politicos”¹⁴⁴. Per contra, una altra part dels progressistes dels pobles del districte es va reunir de forma separada, es va negar a acomodar-se a la nova situació política i designà com a candidat propi a Josep Santamaría¹⁴⁵, que finalment va ser derrotat per 311 vots a 87 (votaren 400 dels 643 electors, el 62'2%) i ni tan sols aconseguí tenir representants entre els secretaris escrutadors¹⁴⁶. Així, al districte de Lleida es produí una escissió dels progressistes entre els que es van oferir a col·laborar amb la Unió liberal i els “purs” contraris a aquesta actitud, de forma semblant al que havia succeït a les reunions de Madrid¹⁴⁷.

---

núm.1571, administració-obres i urbanisme, carpeta de pont-obres públiques 1866-1867, carta del 2 de gener de 1866; ACD sèrie de documentació electoral, eleccions de 1858, lligall 44 núm.5; DSC, sessions del 27 de juny i del 2 de novembre de 1860; APL caixa núm.1493, secretaria general-correspondència 1863, carta de l'Ajuntament del 12 de març; DSC, sessió del 12 de desembre de 1863; i DSC sessió del 3 de febrer de 1866).

¹⁴³ *Diario de Barcelona* núm.286, 13 d'octubre de 1858, p.9201.

¹⁴⁴ *Diario de Barcelona* núm.291, 18 d'octubre de 1858, p.9355.

¹⁴⁵ *Diario de Barcelona* núm.282, 9 d'octubre de 1858, p.9067.

¹⁴⁶ *Diario de Barcelona* núm.307, 3 de novembre de 1858, p.9888.

¹⁴⁷ ARTOLA, M.: *Partidos y programas...*, p.269.

Al districte d'Agramunt les eleccions encara foren més complicades perquè es van presentar tres candidats: Manuel Safont, amb 331 vots; Ramon de Siscar, amb 214; i Joan Baptista Clavé, amb 122. Manuel Safont, altres vegades candidat progressista, ara es presentava com a candidat acceptat pel govern; mentre que els altres dos devien aconseguir els vots més propers al moderantisme estricte "sin embargo de no ser estos contrarios por eso á la política del gobierno"¹⁴⁸. Van votar 668 dels 803 electors, un percentatge molt alt del 83'1%.

Aquests resultats obligaren a celebrar una segona volta els dies 11 i 12 de novembre, en què la decidida acció de les autoritats superiors provincials per afavorir Safont devia convèncer per abandonar les seves aspiracions a Ramon de Siscar¹⁴⁹, qui solament va obtenir 7 vots enfront dels 398 de Safont (una participació menor a la primera volta en haver votat solament 405 electors, el 50'4%). Els comissionats de Cervera i de Balaguer donaren suport a Safont i ja en la primera volta havien denunciat irregularitats comeses a la mesa d'Agramunt on havia vençut Siscar, la qual cosa provocà que en aquesta segona volta presidís aquella mesa el secretari interí del govern civil i que es reduís arbitràriament la seva extensió.

En un sentit ben diferent, els dos districtes de la muntanya no van presentar cap problema per al govern. Al de la Seu d'Urgell va triomfar el candidat de la Unió liberal Enrique del Pozo amb 290 dels 295 vots emesos (participació escassa del 37'3%, en relació als 790 electors inscrits). Però el 1860 va rebre la condecoració de l'"Encomienda de número de Carlos III" i, d'acord amb la legislació, va haver de renunciar al càrrec i es convocaren noves eleccions els dies 5 i 6 de desembre, en què va

---

¹⁴⁸ *Diario de Barcelona* núm.305, 1 de novembre de 1858, p.9810. Els partidaris de Ramon de Siscar van publicar una circular a tots els electors en què el presentaren com el millor defensor dels interessos agraris: "Los intereses de la agricultura, ordinariamente desatendidos, exigen que los Electores independientes de este Distrito unan sus esfuerzos para que en las próximas elecciones de Diputados á Cortes, resulte elegido un representante, decidido protector de los mismos. Con este único objeto y sin idea alguna de hostilidad al gobierno, recomendamos sinceramente á nuestro candidato" (Biblioteca de Catalunya, Fulls Bonsoms, circular publicada el 8 d'octubre de 1858, registre 6934).

tornar a vèncer amb el suport dels 310 vots emesos (participació del 39'5% sobre els 783 inscrits)¹⁵⁰.

I al districte de Tremp a les eleccions de 1858 va vèncer Pascual Madoz amb 288 vots, contra els 179 del moderat Joaquim Sostres (van participar 473 dels 640 electors, el 73'9%). Madoz era un dels capdavanters dels progressistes que s'havien negat a integrar-se dins la Unió liberal, però es presentà a les eleccions amb el compromís de no fer-li una oposició decidida¹⁵¹; tot i això, es va queixar del comportament d'alguns empleats públics en contra de la seva candidatura, els quals no aconseguiren evitar el seu triomf¹⁵². Madoz també havia obtingut l'acta del districte de Sant Pau de Barcelona i, com que no optà per cap dels dos districtes, un sorteig decidí que representés el barceloní¹⁵³. Així que es van haver de celebrar noves votacions els dies 23 i 24 de març de 1861, en què el progressista Salvador Maluquer va obtenir 297 vots (amb el suport de Pascual Madoz)¹⁵⁴ mentre que Sebastià Martí i Alegret es quedà amb 184¹⁵⁵; votaren 487 dels 645 inscrits a les llistes, el 75'5%.

A tot Espanya, les eleccions de 1858 van comptar amb la participació del 69% de l'electorat¹⁵⁶, el govern de la Unió liberal va obtenir uns 260 diputats contra uns 20 de progressistes purs i 16 de moderats, amb una renovació important del personal

---

¹⁴⁹ *Diario de Barcelona* núm.317, 13 de novembre de 1858, p.10207.

¹⁵⁰ Enrique del Pozo constava el 1857 a l'administració d'Hisenda de Madrid com a especulador de grans, i el 1865 com administrador de finques; va tornar a ser escollit diputat a Corts per la província de Lleida el 1865 (ACD sèrie de documentació electoral, eleccions de 1858, lligall 44 núm.5; DSC, sessions del 15 de juny i del 2 de novembre de 1860; ACD sèrie de documentació electoral, eleccions de 1865, lligall 54 núm.11; i *Diario de Barcelona* núm.319, 15 de desembre de 1858, pp.10280-10281).

¹⁵¹ En el seu manifest electoral Madoz va afirmar: "Sabedlo electores: al votarme votáis un candidato de oposición, un defensor constante de los principios progresistas [...] Pero tened entendido también que yo no he de hacer una oposición sistemática al actual gabinete" (PAREDES ALONSO, F.J.: *Pascual Madoz 1805-1870...*, p.327).

¹⁵² En una carta a Víctor Balaguer de l'octubre de 1858 va escriure: "En este momento recibo un despacho telegráfico de Lérida, en que anuncian, que los empleados de montes han comenzado el sistema de amenazas a los electores de Tremp. Esta es la legalidad de la Unión Liberal" (PAREDES ALONSO, F.J.: *Pascual Madoz 1808-1870...*, p.406).

¹⁵³ BOPL núm.23, 22 de febrer de 1861, p.1.

¹⁵⁴ *Diario de Barcelona* núm.40, 9 de febrer de 1861, p.1316.

¹⁵⁵ Sebastià Martí va ser presentat com a "rico capitalista" i veí de la ciutat de Barcelona (*Diario de Barcelona* núm.81, 22 de març de 1861, p.2678).

polític¹⁵⁷. Mentre que a Lleida el nombre i importància de les queixes presentades havien estat escassos i s'havien respectat els drets dels electors molt més que en els anys de domini moderat, el balanç general d'Espanya sembla diferent: les 114 actes protestades van ser el nombre màxim de totes les eleccions celebrades des de 1846 (encara que sovint un major nombre de queixes sols significava l'existència de més garanties electorals o de més possibilitats de defensar-les)¹⁵⁸. Les esperances de molts progressistes en el nou govern, que els havien convençut de participar a les eleccions, es van veure frustrades.

A més a més, la rectificació general de totes les llistes electorals ordenada uns mesos abans de les eleccions, amb la voluntat relativament lògica d'esmenar les irregularitats comeses per les autoritats moderades¹⁵⁹, va poder ser percebuda com una manipulació il·legal i inacceptable, i persones tan conservadores com Juan Bravo Murillo van escriure que “de todas las arbitrariedades que se puedan imputar á otros Gobiernos, no hay ninguna, en mi sentir, que sea comparable á ésta” (una mostra de com sovint els més crítics no eren precisament els més partidaris dels principis liberals i de la correcció electoral). La rectificació de les llistes tampoc no serví per augmentar el nombre d'electors de les llistes: a tot Espanya es va mantenir igual que l'any anterior, i a la província de Lleida va disminuir de 2.973 a 2.876. Però sí s'aprofità per a canviar molts electors i afavorir al govern, amb extrems com els de la província de La Corunya

---

¹⁵⁶ ARTOLA, M.(dir.): *Diccionario de Historia...Vol.6*, p.737. A la ciutat de Barcelona el percentatge va ser relativament elevat, del 40% (MESTRE, J.: *Una ciutat emmurallada... Vol.2*, p.458).

¹⁵⁷ *Diario de Barcelona* núm.319, 15 de novembre de 1858, pp.10280-10281; CASTRO, C.de: *Antología de las Cortes de 1859 a 1863 (Dichas del Parlamento Largo)*, Madrid, 1911, p.85; i BARREIRO, X.R.: “Las elecciones de la Unión Liberal (1858) en la provincia de Orense y el tema del caciquismo”, dins JUANA, J.de i CASTRO, X.(eds.): *I^{as} Xornadas de Historia de Galicia*, Ourense, 1985, pp.49-92.

¹⁵⁸ 52 per coacció del govern i dels seus agents, 34 per faltes de les meses escrutadores, 6 per faltes de la formació de les llistes, i 3 per divisió irregular de les seccions (PASTOR, L.M.: *Las elecciones. Sus...*, p.23).

¹⁵⁹ En l'exposició prèvia al Reial decret s'afirmà: “es la opinion general que desde la introduccion del sistema representativo entre nosotros, y sean cualesquiera las doctrinas políticas de los partidos que han ido pasando sucesivamente por las regiones del poder, la voluntad del cuerpo electoral ha sufrido con harta frecuencia funestas restricciones” (BOPL extraordinari, 9 de juliol de 1858).

en què se'ls va retirar el dret a votar a 300 dels 796 inscrits, o de Càceres en què foren eliminats 941 dels 2.733 inscrits¹⁶⁰.

Va donar encara més arguments a l'oposició una circular del ministre de governació José Posada Herrera en què, després d'explicar el programa reformista del govern i la seva voluntat d'impulsar la desamortització, la descentralització administrativa i el progrés econòmic, va dirigir-se als governadors perquè busquessin suports en cada província i actuessin d'acord amb aquestes paraules: “V.S., órgano y agente principal del Gobierno en esa provincia, ni puede ni debe tampoco renunciar á ejercer en las elecciones el influjo legal que su posicion le permite, impidiendo que oigan solo los electores la voz de las oposiciones”¹⁶¹. Per tant, no és estrany que Luis María Pastor afirmés que el 1858 “las coacciones en este caso se distinguieron de las anteriores en que tuvieron un carácter de generalidad y ostentacion de que habian carecido las otras [...] Aquí se destituyeron en masa los empleados de todos los ramos de la administracion, se barajaron todos los jueces y promotores de todos los partidos, se dispusieron, en fin, todos los distritos á la vez, á gusto y contento de los candidatos ministeriales”¹⁶².

En contrast, a Lleida les eleccions es van celebrar amb relativa tranquil·litat i el govern va ser prou hàbil com per aconseguir la col·laboració de molts progressistes i moderats, i també respectà alguns “drets adquirits” en districtes com Agramunt i Tremp. A canvi, va poder imposar un candidat forà a la Seu d'Urgell (igual que havien fet molts

---

¹⁶⁰ DURÁN DE LA RUA, N.: *La Unión Liberal...*, p.99.

¹⁶¹ BOPL núm.117, 27 de setembre de 1858, p.2. Aquesta indicació general es concretà a cada província, com mostra la comunicació de Posada Herrera al governador de Màlaga Antonio Guerola escrita amb aquestes explícites paraules: “El Gobierno tiene la convicción íntima de que si en las próximas elecciones triunfasen, como lo espera, en los diferentes distritos de esa provincia los candidatos cuyos nombres se expresan a continuación, este resultado satisfactorio indicaría de nuevo y de la manera más cumplida y solemne que la política que representa era [...] la más aceptable también para el país legal [...] cumple a mi deber encarecerle de nuevo la importancia de estos trabajos a los cuales no dudo se dedicará Vd. con toda la actividad y celo que de suyo exigen” (GUEROLA, A.: *Memoria de mi administración en la provincia de Málaga...*, p.1382).

¹⁶² PASTOR, L.M.: *Las elecciones. Sus...*, p.29.

cops els moderats), i també un altre fidel al govern a Lleida. Les autoritats governamentals a la província es beneficiaren d'un entorn polític relativament favorable, però si hagués calgut el governador civil ja havia avisat que estava disposat a intervenir a les eleccions: “ni puedo ni debo renunciar la obligacion en que me encuentro de ejercer en las próximas elecciones el influjo legal que mi posicion me permite para defender la política inaugurada por el Gobierno”¹⁶³.

IX.10.- LES ELECCIONS DE 1863 I 1864

El final del govern de Leopoldo O'Donnell i el retorn al poder dels moderats va comportar, com era habitual, la convocatòria d'eleccions, celebrades els dies 11 i 12 d'octubre de 1863¹⁶⁴. La participació a tot Espanya va ser del 61%¹⁶⁵.

Com acostumava a passar, el nou govern del marquès de Miraflores es va comprometre a respectar la llei i la llibertat dels electors, però també en la seva circular als governadors del 25 de juny els demanà implícitament que s'impliquessin activament en la defensa dels candidats favorables a la política “eminente conservadora y eminentemente liberal” del govern: “Los Gobernadores son el reflejo del poder supremo; y cuando ejercen sus extensas atribuciones con justicia y con equidad, con tino y con prudencia, arrastran suavemente las voluntades, y procuran fáciles triunfos al Gobierno. Sea V.S., pues, el padre de los pueblos que rige y administra, y la gratitud le proporcionará en las elecciones una victoria”¹⁶⁶. Per si de cas i després d'avisar dels perills de l'excessiu fraccionament dels partits polítics, el govern deixà més clar com havien de comportar-se els governadors encara que ho envoltés amb una retòrica de

---

¹⁶³ BOPL núm.128, 22 d'octubre de 1858, p.1.

¹⁶⁴ Les actes dels districtes de la província són a l'ACD, sèrie de documentació electoral, eleccions de 1863 i 1864, lligall 48 núm.2.

¹⁶⁵ ARTOLA, M.(dir.): *Enciclopedia de Historia...Vol.6*, p.737. En contrast amb el que va ocórrer a Lleida, a la ciutat de Barcelona les eleccions van ser poc animades i de vegades amb una sola candidatura, i la participació no va arribar al 24% (MESTRE, J.: *Una ciutat emmurallada... Vol.2*, pp.462 i 674).

¹⁶⁶ BOPL núm.77, 29 de juny de 1863, p.1.

respecte a la llei: “Nuestra política que es franca, liberal y generosa [...] A los candidatos dignos que la defiendan dispensará V.S. el noble apoyo de sus simpatías [...] Sin embargo, no confundirá V.S. ni por un instante el patriótico deseo de ver triunfantes ciertos principios, con la cooperacion activa del poder público en apoyo de candidatos determinados”¹⁶⁷. Posteriorment indicà que a les reunions preparatòries de les candidatures solament hi podrien assistir els que acreditessin que estaven a la llista d’electors del seu districte, i que podien ser presidides per l’autoritat pública¹⁶⁸: això va ser el que va convèncer a la majoria del partit progressista espanyol de retirar-se de les eleccions (malgrat l’oposició de Madoz, Ruiz Zorrilla i Prim), estratègia que es confirmà a les eleccions de 1864. Però tot i això, a la província de Lleida les eleccions van tenir particularitats interessants per diversos factors.

El canvi de conjuntura política, junt amb el fet que l’Ajuntament de Lleida estigués sota el control dels liberals, va provocar que les eleccions en aquest districte fossin excepcionalment conflictives; i ja el setembre el governador va publicar una circular per a desmentir que hagués intervingut en la redacció d’una carta impresa signada per quatre consellers provincials i dos alcaldes de “tono decididamente ministerial”¹⁶⁹. Un diputat a Corts explicà millor què havia passat, a part de les habituals coaccions i amenaces a electors pròpies de les èpoques de domini moderat: “Llegó á Lérida un nuevo gobernador el 8 de Julio, gobernador á quien no conozco [...] Su primer acto fué reunir el consejo provincial, la diputacion, el ayuntamiento de la capital y 16 electores de los de mayor importancia, indicándoles que no era favorable á la reeleccion del Sr. Abades. Por entonces no había lo que se llama candidato ministerial en Lérida; pero el segundo acto del gobernador fué sumamente original: se dirigió á los alcaldes de los pueblos que componen el distrito de Lérida, y les encargó que guardasen sus votos

---

¹⁶⁷ BOPL núm.98, 17 d’agost de 1863, pp.1-2.

¹⁶⁸ BOPL núm.101, 24 d’agost de 1863, p.1.

para cuando el Gobierno tuviese candidato [...] En seguida vino lo que tambien es comun: de cinco personas que componian el consejo provincial, fueron separadas cuatro, un teniente de alcalde y el síndico del ayuntamiento, y tambien se variaron las autoridades militares”¹⁷⁰.

La participació al districte de Lleida va ser del 65’6%, 565 dels 860 inscrits: el candidat ministerial Josep Soler i Espalter (sense cap relació amb Lleida)¹⁷¹ va obtenir 256 vots, i el de l’oposició Pedro Abades 240. La novetat d’aquelles eleccions va ser l’estratègia dels demòcrates, que decidiren escriure a les paperetes “protesta democratica” i “protesta del partido democratico”, i que sumaren un total de 68 vots (significatius de la seva expansió cada vegada més evident).

L’alcalde liberal de Lleida Josep Sol, i per tant president de la mesa, va informar que ningú no havia obtingut la majoria absoluta i que calia convocar una segona volta, malgrat la pretensió dels moderats que, amb una interpretació forçada de la llei, volien que no es comptabilitzessin els vots demòcrates i que per tant es considerés que Josep Soler havia obtingut la majoria absoluta. Els moderats fins i tot van redactar una exposició dirigida al Congrés amb prop de 300 signatures, en què explicaren que el comitè democràtic de Lleida havia presentat inicialment com a candidat propi a Nicolás María Rivero, i que per tant en substituir-lo després a les paperetes per una protesta

---

¹⁶⁹ BOPL núm.108, 9 de setembre de 1863, p.1.

¹⁷⁰ DSC, sessió del 12 de desembre de 1863, p.521.

¹⁷¹ Josep Soler i Espalter, advocat català, havia estat diputat suplent per la província de Barcelona a les Constituents de 1837, governador de diverses províncies i inspector general d’administració, i tenia una elevada posició social; va tornar a ser escollit diputat a Corts per Lleida el 1864 (ACD, sèrie de documentació electoral, eleccions de 1863 i 1864, lligall 48 núm.2; i *Estadística del personal...*, p.1198). Segons un diputat, els electors lleidatans demanaven “que venga siquiera una vez al distrito el Sr. Soler y Espalter para que le conozcamos, ó cuando menos que nos escriba una carta por la cual conozcamos la firma de ese señor. Los electores de Lérida no conocen al Sr. Soler y Espalter, nunca ha estado, segun creo, en el distrito” (DSC, sessió del 12 de desembre de 1863, p.522).

havia manifestat la intenció de no votar (i, en conseqüència, Josep Soler i Espalter tenia dret a ser proclamat diputat)¹⁷².

La segona volta es va convocar per als dies 18 i 19 d'octubre, però les autoritats governamentals devien ser conscients de la gran dificultat de guanyar-les si es tenia en compte el previsible suport dels demòcrates a Pedro Abades. I la reacció del governador va ser brusca: el mateix dia 18 va suspendre unilateralment les votacions i va tancar el col·legi electoral, i intentà que el Congrés nomenés Soler i Espalter com a diputat escollit a la primera volta. En paraules de Manuel Fuster, “semejante acuerdo tuvo lugar en el momento mismo de empezar el acto por medio de la violencia y de la fuerza armada, cerrando bruscamente las puertas del Colegio electoral, dejando en la calle á los electores, sin respeto ni miramiento á la magestad de los comicios”. Els votants devien quedar ben sorpresos, i 159 signaren una protesta oficial; i l'alcalde Josep Sol, que havia de presidir la mesa, tampoc no havia estat avisat de res i considerà el succeït com un ultratge al seu honor. Les protestes i contraprotectes es van multiplicar en aquells dies, i durant unes setmanes semblà que els moderats podien aconseguir el seu objectiu quan la comissió d'actes del Congrés proposà que es proclamés diputat a Josep Soler. Però finalment els diputats del Congrés ho reconsideraren i acordaren que se celebrés la segona volta¹⁷³.

Els moderats devien pensar que l'única forma de guanyar aquelles eleccions era si controlaven la presidència de la mesa electoral, i ho van aconseguir amb el nomenament d'un alcalde corregidor que hi substituiria a l'alcalde de Lleida. Com que les votacions al final no es van dur a terme fins al 31 de gener i l'1 de febrer de 1864, les autoritats van tenir prou temps per a preparar-les adequadament i aconseguir que

---

¹⁷² Manifest de l'1 de novembre de 1863 a l'ACD, sèrie de documentació electoral, eleccions de 1863-1864, lligall 48 núm.2.

¹⁷³ Comunicació del Congrés al ministre de Governació del 23 de desembre de 1863 a l'ACD, sèrie de documentació electoral, eleccions de 1863-1864, lligall 48 núm.2.

vencés el seu candidat Josep Soler, encara que fos amb molt poca diferència sobre Pedro Abades (327 vots contra 321, amb un total de votants de 648 sobre els 860 inscrits i per tant un percentatge de participació del 75'3%).

Els liberals i progressistes presentaren protestes col·lectives ja que, malgrat que davant de la mesa electoral no es produí cap problema, el context en què se celebraren les eleccions i les pressions exagerades sobre molts votants van afectar decisivament els resultats. El que ens importa remarcar ara és la gran dificultat dels moderats per a vèncer a les eleccions, malgrat la parcialitat de les autoritats i la restricció del cens electoral, davant d'un candidat que havia estat favorable a la Unió liberal i que podia aconseguir el suport dels progressistes (i dels demòcrates en una segona volta).

Al districte de la Seu d'Urgell també hi hagué problemes molt importants, però d'una naturalesa diferent. Amb la participació oficial de 666 electors dels 763 inscrits (un percentatge del 87'2%, tan elevat gràcies a la manipulació de les actes), l'acta general considerà que Manuel Girona havia obtingut la majoria absoluta amb 335 vots, contra els 329 de Macari Codoñet. Però la junta electora de la Seu d'Urgell solament va poder arribar a aquests resultats després de restar pel seu compte 14 vots a Codoñet i afegir-los a Girona, per a compensar les irregularitats comeses a la secció de Solsona on catorze electors van afirmar que havien votat a favor de Manuel Girona i testimonis ho van confirmar, malgrat que després en els resultats finals de la secció els seus vots haguessin figurat a favor de Macari Codoñet. Aquest mena de fets no era estrany que poguessin succeir, però en aquest cas el cert és que l'autor de la denúncia contra la secció de Solsona no era precisament una persona de bons antecedents¹⁷⁴.

L'acord de la junta escrutadora, a part de nomenar diputat al candidat que en principi havia tingut menys vots segons la suma dels resultats oficials de cada secció,

constituïa un abús respecte a les competències que la legislació li atorgava¹⁷⁵. A més a més, el representant de la secció de Solsona negà que aquelles acusacions de frau electoral fossin certes, denuncià que Manuel Girona havia intentat comprar vots¹⁷⁶, i afirmà que el nombre de vots emesos a la secció de la Seu d'Urgell no podia ser correcte: la xifra oficial de 208 votants dels 227 inscrits a les llistes, entrava en contradicció amb el fet que entre els inscrits hi havia 8 morts, 5 absents i 23 persones que expressament havien fet constar que no anirien a votar.

En definitiva, cada candidatura va cometre totes les irregularitats possibles en les seccions en què controlava la mesa electoral, fins a límits escandalosos a la Seu d'Urgell (on Manuel Girona va tenir 202 vots i Macari Codoñet 6) i a Solsona (amb 2 vots per a Manuel Girona i 259 per a Macari Codoñet). En canvi, a les seccions d'Organyà i de Guixers els resultats havien estat més normals: 95 vots per a Girona i 32 per a Codoñet en la primera, i 22 i 46 respectivament en la segona.

A part d'una disputa pel càrrec de diputat a Corts, el que es produí fou un enfrontament entre Solsona i la Seu d'Urgell en què cada secció defensà el seu candidat, sense que el govern hi intervingués. Macari Codoñet era natural de Solsona i veí de Barcelona, amic de Pascual Madoz amb qui havia col·laborat en defensa dels interessos proteccionistes, i al Congrés s'afirmà que “no pertenece a esta ni á la otra fraccion, liberal juicioso, hombre estimadisimo en Cataluña” i se'l va descriure com a “respetable

---

¹⁷⁴ Es tractava de Josep Font i Mosella, notari de Sanaüja que havia estat processat el 1857 per homicidi, estafa frustrada i falsificació (ACA, secció Reial Audiència, expedient núm.486 de 1863, caixa 376, certificació del secretari de l'Audiència de Barcelona del 6 de novembre de 1863).

¹⁷⁵ Fins i tot Codoñet ja havia fet un banquet a Solsona per a celebrar la seva victòria, i havia brindat “por la indicada fraternidad y union, y para que esta fuera duradera entre todos los electores de este partido judicial, y para que la misma se hiciera extensiva á los del de Urgel, á quienes manifestó dicho señor Codoñet apreciaba, sin embargo de la cruda oposicion que le habian hecho” (*Diario de Barcelona* núm.294, 21 d'octubre de 1863, p.9556).

¹⁷⁶ En una comunicació a l'Audiència territorial de Catalunya, Manuel Girona va acusar al jutge de primera instància d'actuar de forma interessada per la seva amistat amb Macari Codoñet i de pretendre obrir-li una causa per influir sobre els electors (ACA, secció Reial Audiència, expedient núm.486 de 1863, caixa 376, carta del 7 d'octubre de 1863).

fabricante [...] muy inteligente en asuntos de industria”¹⁷⁷. En canvi, Manuel Girona va ser presentat per la secció de la Seu d’Urgell, hi havia invertit en obres públiques i sobretot en carreteres, és prou conegut com un dels comerciants i banquers catalans més importants d’aquella època, i segurament devia pretendre aconseguir una acta de diputat que de ben segur li facilitaria més negocis (recordem que participava en l’empresa que havia aconseguit la concessió del Canal d’Urgell, i ja el seu pare -nascut a Tàrrrega- havia aconseguit controlar part de la producció bladera de l’Urgell i de la Segarra, i havia comprat moltes terres a les comarques de Ponent); el 1865 es tornaria a presentar a la província de Lleida dins la candidatura de la Unió liberal¹⁷⁸.

Davant de totes les irregularitats ja explicades, el Congrés dels diputats va anul·lar l’acta de la Seu d’Urgell i va exigir noves eleccions, celebrades els dies 3 i 4 d’abril de 1864, en què Manuel Girona va obtenir tots els 375 vots dipositats a les urnes (l’existència d’un únic candidat va reduir la participació fins al 49’1%).

En canvi, al districte d’Agramunt va vèncer el candidat governamental¹⁷⁹ Ramon de Siscar amb 467 vots contra els 334 de Manuel Safont, però en aquest cas no es presentà cap protesta (Ramon de Siscar devia tenir prou influència en aquelles comarques com per a no necessitar les irregularitats produïdes en altres districtes). Van votar 803 dels 1.039 electors inscrits a les llistes, la qual cosa suposà una alta

---

¹⁷⁷ DSC, sessió del 2 de març de 1864, pp.1350-1351; DSC, sessió del 3 de març de 1864, p.1356; ACA, secció Reial Audiència, expedient núm.486 de 1863, caixa 376; i PAREDES ALONSO, F.J.: *Pascual Madoz 1805-1870...*, p.479.

¹⁷⁸ Manuel Girona, nascut a Barcelona, fill d’Ignasi Girona i Targa (també un dels grans comerciants barcelonins), va intervenir en moltíssimes iniciatives (sovint a través de la societat “Girona germans, Clavé i Cia”) com el Banc de Barcelona, el Banc Hispano-Colonial, la Companyia de diligències i postes de Catalunya, la Companyia general d’assegurances, activitats mineres i metal·lúrgiques, l’administració del tabac a Catalunya, les línies de tren Barcelona-Saragossa i Barcelona-Porbou, el nou port de Barcelona, l’edificació de la nova Universitat i de la façana de la Catedral, la construcció del Liceu, etc.; va acabar sent un dels principals dirigents del partit conservador i representant de l’alta burgesia barcelonina, alcalde de Barcelona el 1875, i senador per Barcelona a partir de 1877 (VICENS I VIVES, J. i LLORENS, M.: *Industrials i polítics...*, pp.387-393; SOLÀ, À.: *L’èlit barcelonina...*, pp.401-415; MESTRE, J.(dir.): *Diccionari d’Història de...*, pp.504-505; DSC, sessió del 2 de març de 1864, p.1350; DSC, sessió del 3 de març de 1864, p.1354; *Estadística del personal...*, p.1114; *El Ilerdense* núm.23, 23 de novembre de 1865, p.1; i HERRERO MEDIAVILLA, V.(ed.): *Índice Biográfico de...*

¹⁷⁹ *Diario de Barcelona* núm.273, 30 de setembre de 1863, p.8879.

participació del 77'2%, segurament afavorida pel fet que tots dos candidats eren prou coneguts.

Al districte de Tremp tampoc no es produí cap incident destacable, amb una participació del 66'8% dels electors (492 de 736 inscrits). Va vèncer el candidat del govern Ignasi de Sostres, veí de Barcelona però fill de Tremp i de ben segur familiar de l'alcalde del mateix municipi i exdiputat Joaquim Sostres, en obtenir 303 vots contra 185 de José Tomás de Castilla¹⁸⁰.

IX.11.- LES ELECCIONS DE 1864 I 1865

Quan el govern moderat de Narváez convocà eleccions per al 22 i 23 de novembre de 1864, i després de l'experiència de l'any anterior, el retraïment de l'oposició estava més que justificat al districte de Lleida¹⁸¹. Solament van votar 224 electors (el 26'2% dels 854 electors inscrits), i Josep Soler i Espalter obtingué 223 vots.

Als altres districtes de la província també únicament es presentà la candidatura governamental. A Agramunt Joaquín Alonso, antic governador civil de Lleida i aleshores governador de Màlaga¹⁸², aconseguí 671 dels 672 vots emesos (participació del 69'8% en relació als 962 electors). Però Alonso va renunciar a ser diputat, i en les noves eleccions celebrades el 2 i 3 d'abril de 1865 el vencedor va ser el moderat Manuel Manzanares y Monasterio amb 411 vots, encara que es manifestà una oposició a ell

---

¹⁸⁰ Ignasi de Sostres, advocat, tenia propietats a Sant Boi i el Prat de Llobregat, i també exercia com administrador de finques (*Diario de Barcelona* núm.333, 28 de setembre de 1864, p.11371; *Diario de Barcelona* núm.273, 30 de setembre de 1863, p.8879; ACD, sèrie de documentació electoral, eleccions de 1863 i 1864, lligall 48 núm.2; ACD, sèrie de documentació electoral, eleccions de 1864, lligall 51 núm.12; i ACD, sèrie de documentació electoral, eleccions de 1867, lligall 58 núm.9).

¹⁸¹ Malgrat que el govern insistís en què respectaria la llibertat electoral, que la nova llei de delictes electorals oferia als votants més garanties de les que mai no havien existit, i que per tant el retraïment progressista no estava justificat (BOPL núm.282, 19 d'octubre de 1864, pp.1-2).

¹⁸² Joaquín Alonso va ser governador de Lleida entre 1856 i 1858; tal vegada sigui la mateixa persona que va ser diputat per la província de València a les Corts constituents de 1854 a 1856 (*Estadística del personal...*, p.1054).

mitjançant 30 paperetes en blanc (una participació total del 45'8%)¹⁸³. Una carta tramesa des de Cervera i publicada a Barcelona va explicar moltes claus d'aquelles eleccions: després de criticar Alonso perquè “como era un empleado del gobierno y no le ha sido posible alcanzar una mejora en su destino, segun se dice, para poder vivir en la córte y salvar la incompatibilidad, ha sido declarado vacante su diputacion. Ahí tienen el resultado de sus afanes las notabilidades de barrio que obedeciendo ciegamente á las exigencias que les vienen de arriba, se limitan á hacer el bien y procurar la prosperidad del país en cuatro palabras pomposas”, va afirmar que Manuel Manzanares era un “hombre enteramente desconocido en este país [...] los electores ni el distrito no saben qué esperar de él [...] las gentes se cansan ya de las promesas y farsas políticas”¹⁸⁴.

A la Seu d'Urgell Juan Gaya s'aprofità del retraïment i va obtenir els 285 vots emesos, sobre un total d'electors inscrits de 622 (participació del 45'8%). Però com que Juan Gaya va ser nomenat cap de la secció de construccions civils del Ministeri de la governació¹⁸⁵, es van haver de tornar a celebrar eleccions el 2 i 3 d'abril de 1865, en què de nou va obtenir tots els 283 vots emesos.

I al districte de Tremp va repetir com a diputat Ignasi de Sostres en aconseguir els 192 vots emesos, que sobre un total d'electors anotats a les llistes de 496 significà la participació del 38'7%. L'escàs interès per aquelles eleccions es reflecteix en una carta enviada des de Tremp i publicada l'octubre al *Diario de Barcelona*: “aunque no se ha presentado todavía candidato, sin embargo *sotto voce* se anuncian ya los que entrarán en la lid, aunque parece que por parte de éstos no hay gran interés en ser elegidos”¹⁸⁶.

---

¹⁸³ Manuel Manzanares posseïa terra a la província de Cadis, i a Madrid també contribuïa per la seva feina d'agent de canvi en borsa i per diverses propietats urbanes (ACD, sèrie de documentació electoral, eleccions de 1864, lligall 51 núm.12; i *El Ilerdense* núm.20, 12 de novembre de 1865, p.2).

¹⁸⁴ *Diario de Barcelona* núm.88, 29 de març de 1865, p.3250.

¹⁸⁵ BOPL núm.30, 10 de març de 1865, p.1.

¹⁸⁶ *Diario de Barcelona* núm.284, 10 d'octubre de 1864, p.9726.

Per tant, els moderats van guanyar sense oposició a tota la província¹⁸⁷, i en alguns districtes la participació a les eleccions va ser molt baixa a causa del retraïment progressista (i perquè els que a Lleida havien donat suport a la Unió liberal no tenien cap opció sense la col·laboració dels progressistes). També és sospitós que el nombre total d'electors inscrits a la província de Lleida baixés dels 3.398 de 1863 a 2.934, igual que a tot Espanya va disminuir de 170.000 a 139.000, la qual cosa probablement reflecteix el gir conservador dels governs espanyols. En canvi, la participació global a Espanya va ser del 68%¹⁸⁸, xifra oficial prou elevada que es pot explicar tant per manipulacions a les actes com perquè la importància dels progressistes en alguns districtes lleidatans devia ser superior a la de moltes altres províncies¹⁸⁹. Al Congrés la Unió liberal aconseguí al voltant de 60 o 80 diputats, i la majoria moderada va estar molt dividida en diverses fraccions¹⁹⁰.

IX.12.- LES ELECCIONS I LA NOVA LLEI DE 1865

En tornar la Unió liberal de Leopoldo O'Donnell al govern el 1865, va aprovar una nova llei electoral amb la intenció d'augmentar significativament el nombre d'electors (a tot Espanya van passar de 139.000 a 415.000), oferir més garanties als

---

¹⁸⁷ Vegeu les actes a l'ACD, sèrie de documentació electoral, eleccions de 1864, lligall 51 núm.12.

¹⁸⁸ ARTOLA, M.(dir.): *Enciclopedia de Historia...Vol.6*, p.737. A la ciutat de Barcelona sols del 17'3% (MESTRE, J.: *Una ciutat emmurallada... Vol.2*, p.674).

¹⁸⁹ A la ciutat de Barcelona, el predomini dels progressistes també era molt clar: "El resultado de las próximas elecciones en Barcelona es ya de antemano conocido. Todo el mundo sabe allá que concurriendo á las urnas el partido progresista de Barcelona, ejerzan ó no presion los funcionarios del gobierno, saldrán diputados por los cuatro distritos en que se halla dividida la capital, los señores D.Pascual Madoz, D.Paciano Masadas, D.Antonio Castell de Pont y D.Laureano Figuerola. Si se retiran á sus tiendas las fuerzas progresistas, triunfarán los señores D.Francisco Permanyer y D.Francisco Barret y otro conservador [...] quedando sin representacion en la Cámara el cuarto distrito, por no querer votar el cuerpo electoral, sin distincion de matices, otro candidato que D.Pascual Madoz" (*Diario de Barcelona* núm.301, 27 d'octubre de 1864, p.10290).

¹⁹⁰ *Diario de Barcelona* núm.330, 25 de novembre de 1864, p.11250; núm.332, 27 de novembre de 1864, p.11345; i núm.337, 2 de desembre de 1864, p.11510.

candidats i als votants¹⁹¹, i acabar amb el retraïment electoral progressista. Però aquest darrer objectiu va fracassar (els progressistes afirmaren en un manifest que “la nueva ley electoral es una concesión, pero concesión que en el ejercicio de la ley se convertirá en sarcasmo”¹⁹²), i el percentatge de participació del 53% fou el més baix des que s’implantà el règim liberal¹⁹³.

La llei electoral de juliol de 1865¹⁹⁴ regulà que les províncies escollissin diputats en una proporció d’un diputat per cada 45.000 habitants, i si a una província li corresponien més de set diputats s’hauria de dividir en districtes electorals autònoms. La recuperació de la província com a circumscripció de referència volia satisfer les tradicionals demandes progressistes, que consideraven que els districtes uninominals havien afavorit els fraus i els abusos sobre els electors, però a més a més altres canvis importants foren la disminució dels requisits necessaris per a participar a les eleccions: per a ser diputat era suficient haver complert 25 anys, ser espanyol i pagar per qualsevol de les contribucions directes; i per a ser elector tenir 25 anys i ser contribuent, dins o fora de la secció on s’estigués inscrit, amb una quota mínima de 200 rals per contribució territorial o subsidi industrial (i també podien votar determinades capacitats, encara que no arribessin a pagar la quota de 200 rals¹⁹⁵). En conseqüència, a la província de Lleida

---

¹⁹¹ Cal mencionar que el juny de 1864 s’havia aprovat una llei de delictes electorals, la primera d’Espanya, que en principi havia d’impedir els abusos dels empleats i autoritats públics (BOPL núm.250, 5 d’agost de 1864, pp.1-2).

¹⁹² ARTOLA, M.: *Partidos y programas... Vol.1*, p.270.

¹⁹³ ARTOLA, M.(dir.): *Enciclopedia de Historia...Vol.6*, p.737. A la ciutat de Barcelona, l’escassa participació del 20’6% no va ser gaire diferent a la d’anys anteriors, i només es presentà una sola candidatura en cada circumscripció (MESTRE, J.: *Una ciutat emmurallada... Vol.2*, pp.462 i 674).

¹⁹⁴ Vegeu RUEDA, J.C.(editor): *Legislación electoral española*, pp.84-88; FERNÁNDEZ DOMÍNGUEZ, A.: *Leyes Electorales españolas...*, pp.98-109; i sobretot ESTRADA SÁNCHEZ, M.: *El significado político...*, pp.70-75 i 114-129.

¹⁹⁵ Eren els individus de número de les reials acadèmies Espanyola, de la Història, de San Fernando, de Ciències exactes, físiques i naturals, i de Ciències morals i polítiques; els individus dels capítols eclesiàstics, i els rectors de parròquia i els seus tinents i coadjutors; els empleats de nomenament del Rei o de les Corts, actius, cessants o jubilats, que cobressin com a mínim 800 escuts anuals; els oficials generals de l’Exèrcit i Armada, exempts del servei, i els militars i marins retirats, de capità inclòs cap amunt; els advocats, metges, cirurgians, farmacèutics, enginyers de camins, de mines i de monts, enginyers industrials i agrònoms i veterinaris, que no es trobessin al servei de l’Estat, que tinguessin un any d’exercici i que paguessin qualsevol quota de subsidi industrial; els pintors i escultors que haguessin obtingut premi de primera o segona classe a les exposicions nacionals o internacionals; els relators i

li va correspondre escollir set diputats, va augmentar el nombre d'inscrits a les llistes electorals fins a 11.350 (el 3'6% dels 314.531 habitants comptabilitzats oficialment), i es dividí en tantes seccions com partits judicials existien.

Les eleccions se celebraren els dies 2, 3 i 4 de desembre de 1865, i a Lleida tornà a destacar l'alta abstenció que es produïa quan bona part dels progressistes no participaven: els 1.503 vots donen un pobre percentatge de participació del 13'2%¹⁹⁶. Els set vencedors foren els candidats de la Unió liberal: Manuel Girona amb 1.386 vots, Enrique del Pozo amb 1.352, Manuel Safont amb 1.068, Ramon de Siscar amb 1.000, Salvador López Guijarro amb 1.000, Pedro Abades amb 966, i Josep Santamaría amb 845 (i el vuitè en nombre de vots amb 755, Pedro Pascual Uhagón¹⁹⁷, havia estat proposat per a substituir en aquesta candidatura de consens precisament a Santamaría, potser massa radical per a algunes persones)¹⁹⁸. Cal mencionar que Enrique del Pozo va renunciar al càrrec de diputat, segurament per a poder acceptar el nomenament de secretari del Tribunal Suprem de Guerra i Marina¹⁹⁹.

Per darrere d'aquests vuit candidats, i a prou distància, van quedar els de l'oposició²⁰⁰ Juan Gaya (amb 525 vots), Manuel Manzanares (479)²⁰¹, Josep Florejachs (374), Ferran Moragues (258), Domènec de Gomar (78) i Josep Soler i Espalter (56). Hi hagué persones que es van voler promocionar al marge del suport del govern, i en

---

escrivans de cambra dels Tribunals Supremes i superiors, i els notaris i procuradors, escrivans de jutjats i agents col·legiats de negocis que es trobessin en els mateixos casos que els advocats i metges; i els mestres de primer i segon ensenyament que tinguessin títol, un any d'exercici i que paguessin qualsevol quota de subsidi industrial.

¹⁹⁶ Vegeu les actes a l'ACD, sèrie de documentació electoral, eleccions de 1865, lligall 54 núm.11. Per tant, les promeses fetes pel governador de respectar estrictament les lleis i de no influir sobre els electors no van tenir cap transcendència (BOPL núm.158, 17 de novembre de 1865, p.1).

¹⁹⁷ Pedro Pascual Uhagón, de família noble, havia estat diputat a Corts per Bilbao el 1839 i entre 1858 i 1863 (HERRERO MEDIAYVILLA, V.(ed.): *Índice Biográfico de...; El Ilerdense* núm.23, 23 de novembre de 1865, p.1; i *Estadística del personal...*, p.1205).

¹⁹⁸ Macari Codoñet també estava previst que fos candidat, però va renunciar per problemes de salut i fou substituït per Salvador López Guijarro (*El Ilerdense* núm.18, 5 de novembre de 1865, p.2).

¹⁹⁹ DSC, sessions del 3 i del 18 de febrer de 1866.

²⁰⁰ *Diario de Barcelona* núm.341, 7 de desembre de 1865, p.11811.

algunes seccions es van presentar candidatures pròpies amb major presència de moderats. Així, a Cervera hi hagué dues candidatures: l'oficial i vencedora a tota la província, i una altra en què també hi eren Manuel Girona, Enrique del Pozo, i completada amb Pedro Pascual Uhagón, Manuel Manzanares, Juan Gaya, Ferran Moragues i Josep Florejachs (fou així que aquests dos últims aconseguiren pràcticament tots els seus vots a Cervera). I a Solsona els electors substituïren de la candidatura oficial Ramon de Siscar, Salvador López Guijarro i Pedro Abades per Pedro Pascual Uhagón, Manuel Manzanares i Juan Gaya²⁰².

Els sectors favorables a la Unió liberal de la plana de Lleida devien quedar ben satisfets, segons es publicà en el periòdic *El Ilerdense*: “Los antecedentes liberales de todas las personas [...] el haber todos merecido los sufragios de los electores en otras ocasiones: y el prestigio de que justamente gozan en los diferentes distritos en que antes se hallaba dividida, son la mejor garantía”²⁰³. En canvi, a les seccions de Sort, Tremp i Viella no es van constituir les meses en protesta per l'actitud del comitè provincial que havia preparat la candidatura, que aquells electors consideraren que els havia marginat²⁰⁴.

Els candidats vencedors a la província constituïren una curiosa barreja, que anava des de persones que en anys anteriors ja s'havien adherit a la Unió liberal o tenien una clara trajectòria d'oposició contra els moderats com del Pozo, Safont, Santamaría, o Abades; fins algú que se'l podria incloure dins el grup dels moderats com Ramon de Siscar. Un cas ben particular va ser el de López Guijarro, que fins aleshores no havia intervingut a la política lleidatana, i que fou escollit a les eleccions mentre era

---

²⁰¹ Sembla que Manzanares va intentar presentar-se com a candidat ministerial, però va canviar d'estratègia perquè a la vegada va assistir al comitè moderat celebrat a Madrid (*El Ilerdense* núm.20, 12 de novembre de 1865, p.2; i *El Ilerdense* núm.21, 16 de novembre de 1865, p.2).

²⁰² BOPL extraordinari, 4 de desembre de 1865; i BOPL núm.146, 6 de desembre de 1865.

²⁰³ *El Ilerdense* núm.16, 29 d'octubre de 1865, p.2.

²⁰⁴ *El Ilerdense* núm.30, 17 de desembre de 1865, p.2.

governador civil de Tarragona²⁰⁵; i a la vegada, el governador de Lleida Eduard Gasset i Matheu va obtenir l'acta de diputat a Tarragona. En definitiva, un intercanvi de províncies entre governadors que mostrava la tendència del govern a buscar sense cap vergonya diputats fidels entre les pròpies autoritats públiques, la qual cosa també podia servir per a premiar-les.

Dóna la impressió que en general en aquelles eleccions el govern va recórrer a molts individus que ja treballaven prèviament dins l'administració per assegurar-se disposar de persones de confiança, i això també comportà que després de saber-se els resultats molts dels elegits renunciessin a un càrrec de diputat pel qual no tenien un interès especial si no anava acompanyat de cap altre benefici²⁰⁶.

A Lleida la candidatura vencedora va ser l'oficial, sense que els progressistes busquessin alternatives o l'electorat demostrés gaire interès en participar. Aquest fet va ser durament criticat per Joan Mañé i Flaquer, en opinar que l'oposició progressista lleidatana no tenia cap excusa per no aprofitar totes les concessions legals del govern i el respecte que havia tingut per la llibertat electoral, que calia escollir diputats catalans independents i no persones imposades des de fora, i comparà el succeït a Lleida amb l'exemple de Girona i de Barcelona: “Culpa será, pues, del mismo cuerpo electoral si el futuro Congreso no representa genuinamente los deseos y la voluntad del país. La responsabilidad caerá toda entera sobre los partidos que no aceptaron el medio legal [...] les contestaremos con el noble ejemplo de los electores de las circunscripciones de Barcelona y Gerona [...] en ambas hubo arranque del país por el país, en ambas se fué á

---

²⁰⁵ Salvador López Guijarro, literat i periodista nascut a Granada el 1834, va donar suport a O'Donnell més tard a la Restauració; entre 1871 i 1879 va ser diverses vegades diputat a Corts pel districte de Mora, de la província de Terol; en la seva carrera administrativa destaquen els destins de secretari de la “Comisaría de los Santos Lugares”, governador de Tarragona i de Granada, ministre resident a Atenes, director general de Beneficència, Sanitat i Establiments penals, i el 1879 era director general d'impostos; també fou director i editor del periòdic madrileny *La Patria* (HERRERO MEDIAVILLA, V.(ed.): *Índice Biográfico de...; El Ilerdense* núm.18, 5 de novembre de 1865, p.2; *Estadística del personal...*, p.1134; i ACD, sèrie de documentació electoral, eleccions de 1865, lligall 54 núm.11).

las urnas bajo los pliegues de una bandera que ha de ser nuestra salvación. ¡No mas cuneros, no mas candidatos impuestos [...] A este grito, que un dia será general en Cataluña, Lérida sacudirá su culpable indiferencia, y Tarragona, humillada en dos elecciones sucesivas, se vindicará de su vergonzosa complacencia”²⁰⁷.

IX.13.- LES ELECCIONS DE 1867

El nou govern de Narváez va convocar eleccions per als dies 11, 12 i 13 de març de 1867, però llavors el règim moderat havia decidit potenciar la repressió mentre que els opositors ja havien optat per la via insurreccional com a l'única possible per accedir al poder²⁰⁸. Així que, tot i que oficialment el percentatge de participació a Espanya augmentés fins al 62%²⁰⁹, a la pràctica aquelles votacions es presentaren sobretot com un tràmit que havia de fer el govern per a tenir un parlament favorable. La veritable confrontació política es produïa en altres terrenys.

A la província de Lleida també es produí un augment de la participació en votar 2.539 dels 10.377 electors inscrits, el 24'4%²¹⁰, encara que continuava sent molt baixa igual que en la resta de Catalunya, reflex del desencís dels grups dirigents del país envers d'un règim en crisi i deslegitimat²¹¹. És clar que això era el de menys, si tenim en compte que els únics que van obtenir una quantitat apreciable de vots foren els set candidats moderats: Ignasi de Sostres amb 2.485, Cayetano Bonafós 2.459, Josep de Rubies 2.417, Ramon de Casanoves 2.392, Juan Gaya 2.390, Manuel Manzanares

---

²⁰⁶ ACD, sèrie de documentació electoral, eleccions de 1865-dictàmens de la comissió d'actes aprovades, lligall 56 núm.9.

²⁰⁷ *Diario de Barcelona* núm.344, 10 de desembre de 1865, p.11882.

²⁰⁸ Les intencions del govern quedaren ben expressades en aquestes paraules del Reial decret de la convocatòria d'eleccions: “preciso es de todo punto que las controversias parlamentarias se encierren en los límites de las facultades de que las Córtes deben estar dotadas, y que no pueden en caso alguno traspasar, como en muchas ocasiones por desgracia ha sucedido, la fronteras de la justicia general [...] Que el Gobierno figure y funcione como la primera fuerza política del país, y gobierne y administre con enérgica y potente eficacia” (BOPL núm.1, 2 de gener de 1867, pp.1-2).

²⁰⁹ ARTOLA, M.(dir.): *Enciclopedia de Historia...Vol.6*, p.737. A la ciutat de Barcelona fou del 18'9% (MESTRE, J.: *Una ciutat emmurallada... Vol.2*, p.674).

2.368, i Juan Valero y Soto 2.350²¹². Bonafós mai no arribà a jurar com a diputat i va preferir continuar en el càrrec de governador de Barcelona²¹³; i de Josep de Rubies tampoc no consta que fes el jurament²¹⁴.

IX.14.- CONCLUSIONS

Durant el segon terç del segle XIX el gran nombre d'eleccions celebrades (al Congrés, però també municipals i provincials) devia consolidar els grups polítics, impulsar la politització dels electors i també la de moltes altres persones a qui la legislació moderada els havia tret el dret al vot. A la majoria dels lleidatans exclosa de la política oficial li repercutia d'una manera o altra tota aquella tensió i les amenaces sobre les autoritats locals i sobre els municipis, i sectors populars igualment havien pres opcions ideològiques de forma activa. A més a més, encara que els electors de la província de Lleida tinguessin certa predisposició a acceptar candidats forans per a representar els seus interessos, això no s'ha d'interpretar simplement com la prova de la desmobilització d'un territori (podia passar perfectament el contrari): el que cal és estudiar l'actitud dels poders locals, la necessitat que podien tenir del suport governamental a canvi de l'acceptació dels candidats oficials, la relació d'alguns diputats amb projectes econòmics en els districtes, el nombre d'electors de cada districte que complien els requisits legals necessaris per accedir al Congrés, la coordinació dels partits arreu d'Espanya, les juntes d'electors que de vegades triaven el seu candidat (la

---

²¹⁰ L'acta a l'ACD, sèrie de documentació electoral, eleccions de 1867, lligall 58 núm.9.

²¹¹ FONTANA, J.: *La fi de...*, p.341.

²¹² Solament ens queda per presentar Cayetano Bonafós: havia estat diputat pel districte de Cazorla, de la província de Jaén, entre 1860 i 1864; segurament havia estat governador civil de Jaén entre 1854 i 1858, i el 1860 també ho va ser de Granada i de València; s'encarregà interinament del Ministeri de governació entre el 20 de setembre i el 8 d'octubre de 1868 (GARRIDO GONZÁLEZ, L. (coord.): *Nueva Historia Contemporánea...*, p.134; BOPL núm.102, 24 d'agost de 1860, p.1; i *Estadística del personal...*, p.1071).

²¹³ DSC, sessió del 20 de maig de 1867.

²¹⁴ ACD, *Diputados electos y sus vicisitudes. Cortes abiertas en 30 de Marzo de 1867.*

qual cosa mostra una intervenció activa i directa de l'electorat que contradiu la suposició tòpica d'uns partits sense implantació real en el territori), etc.

Tot plegat a Lleida va reforçar la polarització política entorn dels moderats i dels liberals progressistes, que l'experiència de la Unió liberal no aconseguí trencar del tot, malgrat que en cadascun d'aquests grups hi hagués divisions internes que no hauríem d'oblidar per molt que ens puguin quedar ocultes quan analitzem sols els resultats electorals²¹⁵. En aquestes dissidències, la més important i amb major creixement va ser la dels demòcrates, que a partir dels anys 60 van optar per una estratègia pròpia contrària a la col·laboració amb la Unió liberal.

Però tampoc no podem oblidar la importància de les xarxes familiars, d'amistat o de relacions econòmiques, que podien tenir un gran pes a l'hora de decidir el vot per sobre de la confrontació ideològica; ni els conflictes entre seccions en què cadascuna volia imposar el seu candidat, especialment quan els seus electors representaven interessos diferents o tenien esperances d'aconseguir beneficis personals, i per tant l'enfrontament polític a la pràctica quedava absorbit per un altre de territorial²¹⁶; ni l'existència en ocasions d'una mena de "vot comunitari" de tots els electors d'un poble a favor d'un determinat candidat amb qui s'havien compromès (en contradicció amb els principis individualistes del liberalisme). Fins i tot diverses persones podien competir per aconseguir la consideració de "candidat ministerial" o adaptar-se als canvis de govern²¹⁷.

---

²¹⁵ Confronteu amb les valoracions de Carmelo Romero a partir de la pràctica electoral a Sòria, qui afirma que la principal diferència entre l'època isabelina i la de la Restauració és que en la primera les eleccions no es realitzaven prioritàriament en clau política partidista (ROMERO, C.: "Estado débil, oligarquías fuertes, o las palabras para el Gobernador, los votos para el Obispo", dins FERNÁNDEZ PRIETO, L; NÚÑEZ SEIXAS, X.M.; ARTIAGA REGO, A.; i BALBOA, X.(coord.): *Poder local, élites...*, pp.141-159).

²¹⁶ Per exemple, els anys 1850-1851 el moderat Joan Baptista Clavé va ser diputat per Granollers gràcies a representar els interessos dels propietaris d'aquella ciutat enfront dels fabricants de Sabadell (*Gaceta de Madrid* núm.6033, 19 de gener de 1851, p.3; i núm.6056, 11 de febrer de 1854, pp.2-4).

²¹⁷ Un exemple a GUEROLA, A.: *Memoria de mi administración en la provincia de Sevilla...*, p.258.

En tot cas, la força dels progressistes entre els electors de la província de Lleida és prou clara i Pascual Madoz va poder afirmar el 1849 al Congrés dels diputats, encara que des d'un punt de vista interessat i exagerat, que “en la provincia de Lérida, con motivo de la abolicion del diezmo y señoríos, porque estos los vejaban muchísimo, son todos progresistas; y el motivo para que los labradores de Lérida sean todos progresistas, es este [...] que esa provincia progresista, como todo el mundo sabe, ha enviado aquí, hasta ahora, Diputados progresistas. Al Sr. Mata y Alós, medio voto le ha traído aquí; y al Sr. Gaya en las relaciones de amistad que nos unen, no me permito decir cómo ha venido”²¹⁸.

En realitat, era tot Catalunya que va causar moltes dificultats als candidats moderats governamentals, i una de les principals raons va ser la política d'ordre públic excessivament repressiva que els governs conservadors aplicaren²¹⁹; a més a més, les esperances amb què es van acollir els projectes reformistes de la Unió liberal van acabar frustrades. Aquest text escrit pel governador de Barcelona el 1864 és prou aclaridor: “Las elecciones tienen en Cataluña para la autoridad un inconveniente [...] y dos ventajas: El inconveniente es que el país, por su natural altivez e independencia, es poco dócil a la presión oficial. Las ventajas son que la lucha generalmente es con el partido progresista, y por consiguiente es lucha más abierta y más fácil. Además es tan arraigada la idea que allí predomina el elemento progresista, que el Ministerio se resigna siempre a perder las elecciones, y se cree ganar cuando de cuatro distritos gana dos”²²⁰. En el futur caldria delimitar a Espanya les zones de predomini progressista (Barcelona, Lleida, Osca, Saragossa, Castelló, etc.), de predomini conservador (Navarra, algunes

---

²¹⁸ DSC, sessió del 20 de gener de 1849, p.298.

²¹⁹ Pascual Madoz afirmà: “¿Y no pudiera ser tambien que ese número de Diputados catalanes progresistas sea efecto de que esta misma tirantez sea contraria al Gobierno? ¿No debe estar disgustado aquel país viendo que para él no hay ni Constitucion ni leyes, y viendo que vive hoy en algunos puntos con más opresion que en el tiempo del gobierno absoluto?” (DSC, sessió del 21 de juliol de 1851, p.1126).

²²⁰ RISQUES, M.: *El Govern Civil...*, p.567.

províncies castellanés, etc.) i de cap tendència ideològica constant, i buscar explicacions tant en l'estructura social com en les tradicions polítiques d'aquells territoris.

Això sempre tenint en compte que la interpretació de les dades de les actes electorals s'ha de fer amb molta precaució: tenien molta més versemblança si hi havia diverses candidatures amb representants a la mesa electoral que poguessin fer constar les seves protestes a l'acta, mentre que quan un candidat aconseguia el control absolut d'una mesa els resultats oficials podien estar perfectament farcits d'irregularitats; i si un candidat depenia dels resultats d'una secció i en controlava la mesa, n'intentava recollir tots els vots possibles i la participació oficial podia ser tan elevada com falsa, mentre que percentatges de participació més baixos podien ser més reals. Com sovint es denuncià al Congrés, una acta sense protestes podia ser més sospitosa que una altra en què hi constessin queixes dels secretaris de la mesa, que podia mostrar un major grau de garanties electorals.

Però globalment les dades de participació oficials de Lleida semblen bastant creïbles: normalment va estar entre el 60% i el 75%, semblant a la mitjana espanyola, i baixava del 50% quan es presentava una única candidatura (quantitats que no són gens menyspreables, sobretot si es té en compte que molts votants havien de desplaçar-se des de la localitat on vivien als municipis caps de secció). L'escassíssima participació a partir de 1864, molt inferior a la registrada a Espanya, té unes causes específiques: el retraïment progressista en una província on tenien gran implantació, la manca de candidatures alternatives, la crisi i deslegitimació del règim, etc. En determinats moments l'investigador està temptat de dubtar sobre la fiabilitat de les dades de participació en algunes eleccions a tot Espanya, que contradiuen estudis locals que mostren participacions molt més baixes en províncies de Catalunya i de València (amb

el cas extrem de la ciutat de Barcelona), però devien ser altres territoris com Andalusia o Castella els que augmentaven els percentatges totals²²¹.

L'adscripció política dels diputats alguns cops no era gens clara, i aquesta és una de les causes perquè les xifres d'escons que he anat mencionant que havia obtingut cada partit polític a Espanya s'han de prendre sempre més com una orientació que com a dades fixes. Però en el cas de Lleida, les divisions polítiques acostumaren a estar bastant definides, i els progressistes van demostrar la seva capacitat per a mobilitzar importants sectors de la societat (encara que sovint fos a favor de candidats que no eren naturals de la província). El principal obstacle amb què topà el progressisme lleidatà fou la influència de l'administració estatal per a dominar les eleccions, aspecte que analitzarem en el proper capítol. La Unió liberal va servir per a reformular aquest enfrontament, tot i que no sembla que aconseguís constituir a Lleida un grup polític potent i autònom de l'administració governamental, sinó que va dependre d'ella i dels suports que pogués aconseguir de moderats i progressistes. Aquests últims podien decidir pactar amb la Unió a canvi que fossin respectats el seus àmbits de poder local i les seves llibertats polítiques, i de vegades podien col·laborar en la lluita quan el moderantisme recuperà el govern. I a partir de 1863 el progressisme renuncià a participar a les eleccions de diputats a Corts, convençut que per accedir al govern era inviable optar per la via electoral.

Al districte de Lleida va ser especialment important la presència progressista, on s'integraren la major part dels protagonistes de la instauració del règim liberal durant els anys 30, com ja havíem comprovat en l'Ajuntament de la capital. Tot i que hi van ser escollits molts diputats moderats, normalment ho foren gràcies a irregularitats diverses i el marge de diferència amb l'oposició freqüentment va ser escàs.

---

²²¹ Comproveu-ho a AGUILAR GAVILÁN, E.: *Vida política y...*; i CABALLERO, M.: *El sufragio censitario...*

El districte de Tremp va esdevenir durant molts anys gairebé propietat del progressista Pascual Madoz respectada pels governs i sovint les eleccions no passaven de ser un tràmit, fet facilitat pel seu propi prestigi, per les seves influències a Madrid, i per la forta implantació dels progressistes. Però això es trencà a les eleccions de 1857 i, posteriorment, amb la política de retraïment progressista.

Les influències a Madrid i el suport de la població també expliquen la primera victòria del progressista Jaume Ceriola a la circumscripció d'Agramunt, encara que fracassés en l'intent de transmetre l'escó al seu fill. En el conjunt del districte d'Agramunt ens trobem novament amb una remarcable influència progressista, mentre que a la secció específica d'Agramunt semblen destacar més els moderats (un enfrontament personificat en Manuel Safont d'una banda; i Joan Baptista Clavé i Ramon de Siscar de l'altra).

En canvi, el districte de la Seu d'Urgell va ser propici perquè els governs hi imposessin un diputat "cunero", que habitualment va ser el moderat Juan Gaya. En aquest districte és destacable l'enfrontament entre les seccions de la Seu d'Urgell (moltes vegades favorable als progressistes) i la de Solsona (on podien vèncer els sectors més conservadors en una zona amb una gran presència carlina i influència eclesiàstica, i que comptaven amb l'ajuda d'una secció com Guixers creada inicialment sense cap altra finalitat que manipular-hi els resultats a favor dels moderats).

Per tant, els partits estaven estesos i organitzats a tota la província, i els diputats comptaven amb agents en els principals municipis que s'encarregaven de buscar suports i defensar els seus interessos electorals. Els moderats molts cops havien de recórrer al suport de les autoritats, a la integració dins la Unió liberal o a confiar que no es presentés cap candidatura opositora per aconseguir una elecció tranquil·la, a pesar que

en algun cas determinats sectors mostraren una certa autonomia en oposar-se al candidat imposat pel govern.

En el comportament polític de determinades zones és fàcil constatar continuïtats a llarg termini, malgrat les diferències internes i les variacions en el nombre i extensió dels districtes. Així, entre la Restauració i la II República algunes comarques del Sud de la província també van tenir tendència a votar les esquerres; Solsona i altres comarques properes sempre van destacar pel seu conservadorisme i, igual que la Seu d'Urgell, fàcilment podien intentar adaptar-se a les consignes de les autoritats; a Tremp el republicanisme va tenir una presència destacada i els electors no acostumaren a subordinar-se a les directrius governamentals, etc²²². La detecció de les raons d'aquests fenòmens i l'anàlisi dels canvis polítics requeririen un treball específic, amb la condició de no limitar-nos a l'anàlisi socioprofessional i polític dels diputats escollits, la qual cosa provoca una imatge completament deformada i falsa de la realitat (per exemple, si en aquest capítol solament haguéssim tractat dels diputats vencedors, segurament haguéssim conclòs que en la majoria dels districtes hi predominaven els comportaments conservadors i passius subordinats als governs).

En el futur, i per entendre millor les implicacions d'aquelles eleccions, caldrà estudiar el comportament dels diputats al Congrés (per a distingir els que tenien un paper polític rellevant dels que ni van intervenir en cap debat parlamentari) i la relació amb determinats electors i amb les institucions de la província, la funció medidora que exercien de vegades entre els districtes i el govern central, l'existència de clientele, la coordinació i presentació d'iniciatives conjuntes dels diputats catalans, i la capacitat de concedir favors o aconseguir resolucions ministerials favorables²²³, amb una especial

---

²²² MIR, C.: *Lleida (1890-1936)...*; i MIR, C.: *Elecciones legislativas en Lérida durante la Restauración y la II República: Geografía del voto*, Madrid, 1980.

²²³ En paraules de Carlos Dardé i Manuel Estrada, "it has been claimed that political representation in the liberal state was a pur metaphor, a fiction without any real content. We do not agree. Although the most

atenció per a Pascual Madoz que en ocasions representà eficaçment els interessos lleidatans per sobre de les diferències polítiques (igual que també ho va fer amb els industrials barcelonins). Tot plegat sense caure en valoracions habitualment farcides de prejudicis en contra d'aquells comportaments, sinó per a cercar la seva lògica que permetria entendre la distinció entre el diputat valorat en el seu districte (encara que no hi residís) i el “cunero” acceptat com a mal menor.

---

effective way to demonstrate the real content of this representation would be to analyse the relations between people and members of Parliament through local-level studies, our approach will show that the debates over electoral legislation were not just a rhetorical exercise; they addressed specific political and social questions, and found practical answers” (DARDÉ, C. i ESTRADA, M.: “Social and territorial representation in Spanish electoral systems: 1809-1874”, dins ROMANELLI, R.(ed.): *How did they become voters? The History of Franchise in Modern European Representation*, The Hague-London-Boston, 1998, p.134).

X.- COM GUANYAR UNES ELECCIONS: ENTRE LA MOBILITZACIÓ I LA COACCIÓ

“ELECCIONES.- El prólogo de una comedia; como tal no se respetan en él las reglas de accion, tiempo y lugar [...] Es la eleccion una batalla campal donde se vence, no por el número de los soldados, sino por la estrategia de los generales. El ejército ministerial lleva casi siempre la mejor parte.”

“URNAS.- Caja de “Pandora” encierra los encantamientos y sortilegios electorales; en el recinto misterioso de aquella caja no habitan mas que duendes y hechiceros ocupados en jugar con los papeles que en ella se depositan, ya borrando unos nombres y escribiendo otros en su lugar, ya multiplicándolos ó sustrayéndolos, segun les acomoda. Por eso al abrirse la misteriosa caja se admiran los electores al ver que en lugar de la voluntad electoral, que metieron en ella, sale la voluntad ministerial ó de partido en que la hallan convertido los duendes.”¹

X.1.- INTRODUCCIÓ

En capítols anteriors ja hem presentat els resultats electorals, la legislació i determinades anomalies que es produïen. Era especialment necessari tractar les lleis electorals en la mesura que dibuixaven el marc desitjat pels sectors dominants per a canalitzar les relacions polítiques de la societat, que volien que quedessin restringides a l'exclusiva participació de la minoria de la població amb major riquesa. Els partidaris de la Unió liberal, els moderats i molts progressistes van coincidir en la defensa del sufragi censatari masculí; i les majors crítiques contra la legislació moderada van estar relacionades amb el grau de restricció del dret a votar (diferències que no hauríem de menysprear en absolut) i amb l'adopció dels districtes uninominals a les eleccions de diputats a Corts, que disminuïa la representació de les minories electorals i facilitava la influència governamental i de les elits locals a causa dels pocs electors que hi havia en la majoria dels districtes (el 1846, dels 349 districtes 100 no superaven els 200 electors)².

¹ RICO Y AMAT, J.: *Diccionario de los...*, pp.183 i 311.

² ESTRADA SÁNCHEZ, M.: “Representatividad y diseño territorial en la legislación electoral española, 1834-1868”, dins ALVARADO, J.(coord.): *Poder, Economía y Clientelismo*, Madrid, 1997, p.136. Per contra, els moderats argumentaven que els districtes provincials provocaven la concentració de la vida política a les ciutats i la marginació dels municipis i comarques amb pocs electors; i Manuel Estrada

A més a més, en aquella època es va anar consolidant l'existència d'un frau de vegades ben descarat, i és simptomàtic que fou llavors quan es començà a generalitzar la denominació "cacic"³. Segons Andrés Borrego, abans de 1845 en les eleccions de diputats a Corts prevalien les forces locals, mentre que després es va establir el sistema de candidatures oficials en què el més important era el suport dels ministres⁴; i una altra diferència fou que abans el partit perdedor sempre aconseguia un respectable nombre d'escons, fet que més endavant sovint no va ocórrer. A les eleccions municipals també hi podien intervenir les autoritats estatals, i davant de resultats adversos eren capaces de respondre de forma contundent, com va passar el 1857 a la província de Còrdova quan el governador obligà a repetir les eleccions en les localitats on l'oposició havia aconseguit representants (inclosa la capital)⁵.

La mateixa llei de delictes electorals, aprovada el 1864, ens ofereix un catàleg dels abusos més habituals que el govern afirmà que volia evitar, encara que no serví de gran cosa davant d'uns hàbits tradicionals que els governs havien permès i d'una oposició progressista que optà pel retraïment electoral. Malgrat tot, donà unes mínimes garanties legals contra l'acció dels funcionaris (per a processar-los ja no va caldre l'autorització del governador civil), la falsificació de dades en les llistes electorals o en

---

Sánchez també afirma en l'article citat que als districtes petits el conflicte es podia allunyar de la influència de l'administració i estar més relacionat amb l'acció autònoma dels notables locals, que tenien major força per a negociar amb les autoritats. En el cas de la província de Lleida, veurem que l'administració va estar capacitada per implicar-se activament en les eleccions de tots els districtes.

³ És interessant un relat publicat el 1847 que critica amb força ironia les pràctiques electorals de l'època a ESTÉBANEZ CALDERÓN, S.: "Don Opando, o unas elecciones", *Escenas Andaluzas*, Madrid, 1985, pp.135-178.

⁴ "Bajo el régimen progresista, como bajo el moderado, los candidatos invencibles siguen siendo aquellos en cuyo favor se dan ó se prometen destinos, se ejecutan separaciones de empleados, ó se logran cartas de recomendacion de un Ministro ó de un Director general. Estos se dirijen, como antes, al Gobernador ó á los diputados de la provincia, á las personas capaces de dominar la eleccion, las que se apresuran á complacer á patronos de tanto valimiento, y á sofocar, y hasta á desacreditar, si es necesario, al candidato de mayores merecimientos" (BORREGO, A.: *Estudios políticos...*, p.197; vegeu també BORREGO, A.: *El libro de...*, pp.23-25). Tot i que abans de 1845 es produïen intervencions dels caps polítics a través de manifestos i de la coacció d'electors, aquests sistemes no tenien la importància que més tard aconseguïren (TOMÁS VILLARROYA, J.: *El sistema político del Estatuto Real (1834-1836)*, Madrid, 1968, pp.492-500).

⁵ AGUILAR GAVILÁN, E.: *Vida política y...*, p.291.

l'escrutini, l'expulsió d'electors dels seus domicilis o el fet d'acompanyar-los a votar per mitjà d'agents públics, l'alteració indeguda dels dies i hores de votació, la suspensió irregular d'alcaldes i regidors, la intimidació dels electors, la compra de vots, etc⁶.

Tot i l'existència de moltes accions fraudulentas i la limitació del dret al vot, es pot anar més enllà de la simple anàlisi de les xifres oficials i buscar les expressions de poder que hi havia darrere dels resultats electorals. Després d'haver estudiat les eleccions municipals, provincials i de diputats a Corts, ara és el moment d'aprofundir en quines eren les irregularitats més habituals, quines activitats fraudulentas i il·legals es produïen durant les eleccions, com les elits governants podien influir en les votacions, i tornar a recordar fins a quin punt existien mecanismes de defensa i de mobilització de l'electorat que desmenteixen el tòpic d'una societat subordinada i d'unes eleccions controlades fàcilment per les autoritats governamentals. Tot plegat amb el convenciment que encara falta molt per explorar i que les eleccions són un tema d'estudi bàsic per a comprendre els conflictes polítics dels anys 1843-1868⁷.

El cas de la província de Lleida, i especialment de la seva capital, és interessant perquè era un territori en què els moderats tenien especials dificultats per aconseguir el suport necessari. I com que en la major part dels anys entre 1844 i 1868 van ser els moderats els que van retenir el poder, l'estudi de les eleccions a Lleida constitueix una

---

⁶ BOPL núm.250, 5 d'agost de 1864, pp.1-2.

⁷ Sobre les eleccions en aquells anys vegeu CABALLERO, M.: *El sufragio censitario...*; AGUILAR GAVILÁN, E.: *Vida política y...*; FERNÁNDEZ DOMÍNGUEZ, A.: *Leyes Electorales españolas...*; ESTRADA SÁNCHEZ, M.: *El significado político...*; RUEDA, J.C. (ed.): *Legislación electoral española*; ESTRADA SÁNCHEZ, M.: *La lucha por el poder...*; CÁNOVAS SÁNCHEZ, F.: *El partido moderado*, pp.112-154; DÍAZ MARÍN, P.: *Después de la...*, pp.131-207; MONSELL CISNEROS, M.F. i PÉREZ DÍAZ, R.L.: "La práctica electoral en el reinado de Isabel II", *Revista de las Cortes Generales* núm.16, Madrid, 1989, pp.143-177; ULL PONT, E.: "El sufragio censitario en el derecho electoral español", *Revista de Estudios Políticos* núms.195-196, Madrid, 1974, pp.161-191; ULL PONT, E.: "El sistema electoral de la Constitución de 1845", *Revista de Derecho Político* núm.39, Madrid, 1994, pp.107-157; DARDÉ, C. i ESTRADA, M.: "Social and territorial..."; ARTOLA, M.: *Partidos y programas... Vol.1*; i les referències dels articles de FERNÁNDEZ ALMAGRO, M.: "Las Cortes del siglo XIX y la práctica electoral", *Revista de Estudios Políticos* núm.10, Madrid, 1943, pp.383-416; i de PRO RUIZ, J.: "La práctica política...", pp.7-55. Sobre Catalunya, destaca la informació disponible a SALVADOR, E. (coord.): *Las Elecciones Legislativas...*; i LAPORTE, A. i VENTURA, A. (dir.): *Elecciones de diputados...*

bona mostra de la força de les institucions i de la resistència o adaptació de molts progressistes (o dels arguments que podien tenir per a renunciar a participar en el sistema).

X.2.- LA PRESSIÓ SOBRE L'ELECTORAT

Segurament la capacitat d'“aconsellar” o de pressionar descaradament els electors per part de les institucions va ser un dels factors amb més influència sobre el resultat final de les votacions, a pesar de ser sovint difícil de documentar. Moltes persones consideraven lògic que el govern defensés directament els seus interessos en les eleccions, en substitució del que actualment creuríem normal que fes el partit polític en el poder. Juan Bravo Murillo fins i tot va semblar queixar-se de la necessitat d'aquestes actuacions, però no tant per a culpar-ne el govern com als excessos de les pròpies lluites polítiques: “el Gobierno hace muchas cosas, tiene que hacerlas, se ve en la indispensable necesidad de hacerlas contra su voluntad, contra sus ideas, contra sus instintos y principios, pero en propia defensa; porque entra en una verdadera guerra, y en una guerra puede pensarse si se entra o no en ella; pero después de haber entrado, nadie tiene tiempo de pensar si es justo o no defenderse hasta más acá o más allá”⁸.

Per exemple, a les actes de 1857 de les eleccions a Corts del districte de Lleida els progressistes van fer constar una enigmàtica queixa amb aquestes paraules: “considerando que las elecciones se han verificado bajo la presion del estado de sitio y la coaccion ejercida en los terminos que se justificaran en su dia, protestan de la validez de las elecciones”⁹; la majoria moderada de la mesa negà qualsevol coacció, i la prova que aportà fou la gran quantitat de vots emesos en el primer dia de les eleccions

---

⁸ VILLARROYA, J.T.: “El proceso constitucional (1843-1868)”, dins JOVER ZAMORA, J.M.(dir.): *La era isabelina...*, p.320.

⁹ Acta del districte a l'ACD, sèrie de documentació electoral, expedient d'eleccions de 1857, lligall 40 núm.26.

(perquè, efectivament, sovint era en el següent dia quan les autoritats i els representants de cada candidat impel·lien a tanta gent com podien a votar a favor seu). També és cert que les xarxes d'influència de cada districte eren molt importants, com va admetre Pascual Madoz en afirmar que “la eleccion en los distritos se hace por 16, 18, 20 ó 30 personas influyentes que arrastran á los demás”¹⁰; i com li ha semblat comprovar a Jordi Casas per al cas de Sant Cugat del Vallès, on el primer dia de votacions gairebé sempre decidien unes poques persones influents i els dies següents la major participació d'electors l'únic que feia era ratificar el resultat d'aquell primer dia¹¹. Existien clienteleles i relacions de deferència (o de dependència econòmica) envers determinades jerarquies, i la pràctica del vot en grup de col·lectius reunits per l'agent d'un candidat o que viatjaven junts des del seu municipi a la mesa electoral¹², però reconèixer aquestes relacions socials no hauria de servir per a reforçar el tòpic d'una societat exclusivament passiva (o millor dit, d'uns electors passius).

El creixent protagonisme del govern que donava suport als seus candidats es podia produir gràcies als aparells administratius de l'Estat, que s'articulaven en un sistema jeràrquic. Aquest text de Castelar és significatiu del que succeïa: “El ministro de la Gobernación pesa como un yugo sobre el gobernador, el gobernador sobre el alcalde, el alcalde sobre los electores; las diputaciones hechura de los gobiernos, desaparecen ante los consejos, hechura de los gobiernos; los jueces y fiscales, los administradores y estanqueros, los guardamontes, los portazgueros, los peones, los dependientes de los ministerios de Gracia y Justicia, de Gobernación, de Fomento, de Hacienda, son otros tantos muñidores de elecciones, que ofrecen escuelas, caminos, perdón de multas,

---

¹⁰ DSC, sessió del 9 de desembre de 1858, p.97.

¹¹ CASAS, J.: *La configuración de la hisenda local liberal, una forma...*, p.132.

¹² VEIGA ALONSO, X.R.: “Los marcos sociales del clientelismo político”, *Historia Social* núm.34, València, 1999, pp.27-44; i VEIGA ALONSO, Xosé R.: “Elites y poderes locales: las elecciones de 1863 en el distrito de Mondoñedo”, dins *Control social i quotidianitat. Terceres...* (en premsa). Confronteu també amb ROBLES EGEA, A.(comp.): *Política en penumbra. Patronazgo y clientelismo políticos en la España contemporánea*, Madrid, 1996.

olvidos de sucios expedientes, a los electores ministeriales y amenazas con causas, prisiones, multas, persecución, a los electores independientes [...] y la red bajo la cual todo esto sucede es la centralización administrativa”¹³.

Els governs no s'estaven de recordar, quan ho creien convenient, el compromís polític de l'administració. Per exemple, just abans de les eleccions generals de 1850, el ministre Luis José Sartorius va enviar una circular a tots els governadors en què declarà que preferia que no fossin elegits diputats que promoguessin disputes, i els demanà obertament que vigilessin l'actitud dels empleats públics als quals “el gobierno cree [...] que para sólo el acto de las elecciones deba concedérseles la libertad de votar según su conciencia; pero no tolerará que [...] empleen directa ni indirectamente el influjo que les dá la calidad de funcionarios del gobierno para engrosar el número de sus adversarios”¹⁴.

Aquest funcionament electoral posava en un compromís els governadors civils, com explicà amb molta sinceritat el que va ser governador de Zamora entre 1853 i 1854, Antonio Guerola: “Las elecciones son el escollo de los gobernadores. De nada sirve que uno dedique al trabajo y al cumplimiento de sus deberes todo su celo [...] si viene luego una cuestión electoral a desacreditar la mejor administración por esa terrible lógica del número de votos ante la cual se ha de subordinar todo [...] El Gobierno exige que triunfen determinados principios y determinadas personas. Si un Gobernador halla obstáculos para ello y pierde las elecciones, se acredita lo menos de inepto, cuando no de desleal”¹⁵.

L'escàs nombre d'electors permetia utilitzar fàcilment mètodes coercitius, i en aquest sentit tenia una gran importància el paper dels alcaldes (per això mateix eren

---

¹³ CÁNOVAS SÁNCHEZ, F.: *El partido moderado*, pp.148-149.

¹⁴ CÁNOVAS SÁNCHEZ, F.: *El partido moderado*, pp.132-133; i ARTOLA, M.: *Partidos y programas... Vol.1*, p.92.

¹⁵ GUEROLA, A.: *Memoria de mi administración en la provincia de Zamora...*, p.323.

nomenats pel govern o pel governador civil)¹⁶. Però altres persones amb influència també podien aconseguir vots entre els electors. Això és el que va fer Josep Maria Canalda a les eleccions municipals de 1847 a Lleida: havia estat escollit secretari escrutador de la mesa de les cases consistorials però, a pesar d'això, durant el segon dia de votacions se'n va anar una bona estona a l'altre districte de la ciutat i va utilitzar la seva autoritat "conduciendo electores para depositar sus sufragios en la urna electoral"; les protestes de Manuel Fuster Vaquer i de Salvador Fuster van provocar que el president de la mesa del primer districte demanés la seva presència, però això solament va servir perquè Josep Maria Canalda informés directament que se'n tornava a anar¹⁷. Posteriorment el Consell provincial va acordar que en l'actitud de Canalda no hi havia hagut cap infracció, ja que la llei sols obligava la presència contínua dels quatre secretaris escrutadors en la verificació de l'escrutini; a més a més, considerà que la presència del president de la mesa i de dos o tres secretaris escrutadors durant les votacions ja era suficient per impedir els fraus "á no ser que todos se mancomunasen lo que no es de esperar de unas personas que cada una á sido elegida por su partido, para la fiscalizacion de las operaciones del otro"¹⁸.

Alguns moments s'arribà a usar la violència i l'empresonament per atemorir els electors de l'oposició¹⁹, i les candidatures governamentals podien utilitzar tota

---

¹⁶ Vegeu alguns exemples de com es coneixia el vot de moltes persones, es feien llistats amb les simpaties de cadascun, s'informava de les defeccions i es prometien favors a MARTÍ ARNÁNDIZ, O.: *Un liberalismo de...*, pp.265-273.

¹⁷ Acta del districte de la casa municipal del 3 de novembre de 1847, a l'APL caixa núm.1536, eleccions municipals 1847.

¹⁸ *Actes del Consell provincial 1847*, sessió del 14 de desembre.

¹⁹ En un debat al Congrés sobre les eleccions a Corts de 1846, un diputat va denunciar els abusos comesos en algunes províncies amb aquestes paraules: "¿quién duda que en estas elecciones ha habido coaccion por parte de los agentes del Gobierno? Pues qué ¿no hemos visto en Madrid distritos rodeados de agentes de proteccion y seguridad pública? En Segorbe ¿no se ha visto traer á los electores conducidos por guardias civiles como si fueran presos, entregarles á los alguaciles del juzgado, los cuales les llevaban al juez de primera instancia, que estaba en el local de la votacion escribiendo las papeletas, de manera que los electores iban conducidos de mano en mano hasta las urnas? [...] En Sevilla en el acto de la eleccion ¿no se han puesto presas á varias personas solo porque estaban á la puerta del local? En Madrid ¿no se redujo á prision á otros electores por la autoridad política, la cual les tuvo incomunicados varios dias?" (*Gaceta de Madrid* núm.4495, 4 de gener de 1847, p.1).

l'estructura oficial de l'Estat i sobretot aprofitar-se de la implicació de l'Exèrcit (especialment quan estava declarat l'estat d'excepció). El fet que les eleccions se celebressin durant diversos dies i que en cadascun d'ells es realitzés un escrutini, permetia que tothom sabés qui estava guanyant el primer dia i donava marge de reacció. Això és el que va patir Joan Prim a Tarragona el 1850 quan el governador va intentar evitar que fos diputat: “En Tarragona fuí también combatido muy reciamente; pues habiendo visto aquel Gobernador que el primer día de elección tuve yo más votos de los que él creía, tomó la sencilla providencia de desterrar á tres de mis amigos; sucediendo lo que no podía dejar de suceder, pues habiendo corrido la voz entre los electores de que desterraba á los que votaban por mí, no tuve un voto más”²⁰.

Particularment greus van ser els successos produïts al districte de Tremp a les eleccions de diputats a Corts de 1857. En aquell districte havia acostumat a guanyar Pascual Madoz sense dificultats, però aleshores les autoritats moderades es van decidir a acabar amb aquesta situació i fer tot el que calgués per assegurar el triomf del candidat governamental Joaquim Sostres. El mecanisme més fàcil fou recórrer a les amenaces del “comisario de montes” i els seus empleats: a la secció de Tremp fins i tot es denuncià que el comissari es va situar al costat del local de les votacions, obligà a donar el seu vot a Joaquim Sostres als electors, i els seus empleats els acompanyaven personalment fins al local²¹.

Més tard, al Congrés dels diputats es va explicar com el governador civil va recórrer personalment la zona i va organitzar reunions en què indicà que “veria con gusto que de las urnas saliese un candidato religioso”, i després va rebre un a un molts electors “y lo que allí pasó, solo la autoridad, el elector que la oia y Dios lo saben, y fuera de éstos, solo los electores que lo han declarado. Allí no se escaseó ningun género

---

²⁰ LÓPEZ, E.: *Antología de las Cortes de 1846 á 1854*, Madrid, 1912, pp.297-305.

de halagos; tampoco se omitió ninguna clase de amenazas [...] Allí se les manifestó también que se les prohibiría cortar leña, cortar maderas y demás operaciones necesarias en un país completamente montuoso”. Els guardes de les muntanyes i empleats subalterns també van avisar a tothom que “de no votar al candidato del Gobierno, ni se les permitiría cortar maderas ni leña, ni hacer carbon, ni dejar pastar á sus ganados” (per tant, a molts pràcticament se’ls negava els mitjans de subsistència)²². Una prova de la implicació personal del governador Joaquín Alonso en aquelles eleccions, en considerar que si vencia a Madoz faria un gran mèrit en la seva promoció política i professional, és una carta del propi Alonso que també es va fer pública al Congrés: “Mi querido amigo: Los agentes del Sr. D. Pascual Madoz trabajan y se agitan con mucho empeño [...] Alerta, pues, y que no sorprendan á los sencillos electores que nos son favorables. El patriota Sr. Castejon, de Villanueva de Meyà, está envuelto en una causa criminal, y quedará fuera de combate en breves dias [...] las probabilidades de nuestro triunfo se aumentan, y este será brillante si Vds. emplean toda la actividad, todo el celo, toda la decision que han prometido”. Mentre, el germà de Joaquim Sostres comentà als alcaldes la possibilitat que fossin enviats a Filipines segons els resultats de les votacions²³.

El Congrés dels diputats era un dels llocs on es podia denunciar lliurement els abusos, a més a més amb la seguretat que aquells discursos es difonien per tot Espanya. Pascual Madoz va ser molt actiu, i per exemple el juliol de 1851 va explicar com algunes autoritats militars s’aprofitaven de l’estat de guerra per afavorir els candidats moderats governamentals: “Hay en Biosca un comandante de armas [...] Yo he visto

---

²¹ Acta del districte de Tremp a l’ACD, sèrie de documentació electoral, expedient d’eleccions de 1857, lligall 40 núm.26.

²² L’ús dels guardes de les muntanyes amb finalitats electorals constituïa tota una tradició, i el 1854 el govern va haver de fer una circular expressament per evitar aquestes activitats: “como un crimen consideraria hoy la reproduccion de aquellas tristes escenas en que los empleados del ramo de montes fueron, tal vez á pesar suyo, otros tantos agentes de las elecciones para ejercer en ellas una reprobada influencia [...] sepan que no son agentes de las elecciones, sino conservadores de los montes” (*Gaceta de Madrid* núm.627, 20 de setembre de 1854, p.1). Vegeu CABALLERO, M.: *El sufragio censitario...*, pp.236-237, 241 i 264.

venir á aquel hombre con 40 electores, los llevaba á la votacion, votaban y salian de allí afectadísimos [...] ¿qué puede hacer aquel comandante de armas? Puede fusilar impunemente; en poniendo en una hoja de papel que se escapó un elector, le fusila. El régimen de aquel distrito militar de Biosca no es de gobierno constitucional, no es de gobierno monárquico absoluto; es de gobierno tiránico”²⁴.

Dos anys més tard, Madoz va tornar a explicar al Congrés actuacions il·legals detalladament: “Otra arma que se ha empleado en Lérida es el llamamiento de los alcaldes cuando hay expedientes; y esto lo denunció aqui sin temor de que nadie me desmienta [...] se llama al alcalde de un pueblo y se le dice: tal expediente tiene Vd. ó el pueblo contra si, y se resolverá segun ustedes voten; y de este modo se dice: tal expediente vale seis electores; tal otro 14 ó 15, y tal otro 20; y por este medio se consigue que un elector influyente vote por el Gobierno y otro no vaya á votar [...] nadie puede desmentir esta verdad; y si fuera preciso, vendrian aqui firmas respetables que lo sostendrian, y lo mismo ante los tribunales”²⁵.

Un altre comportament escandalós de les autoritats moderades a favor del candidat governamental es produí al districte de Lleida el 1863. A la primera volta el comissari de vigilància es va dedicar a acompanyar electors amb un bastó a la mà, d’una forma que la ciutat havia de considerar obligatòriament com una amenaça directa: “los que lo han presenciado se han escandalizado, porque interpretan este acto y otros que vemos como una presion de la Autoridad”. Com que això no va ser suficient per a garantir la victòria a la segona volta, ja hem explicat que el governador va suspendre unilateralment la votació el mateix dia en què havia de començar i no va tenir cap recança en deixar tots els electors al carrer (decisió que és un reflex de les dificultats

---

²³ DSC, sessió del 13 de juny de 1857, pp.603-610.

²⁴ DSC, sessió del 21 de juliol de 1851, p.1126.

²⁵ DSC, sessió del 23 de març de 1853, p.313.

que tenien els moderats, igual a la que es va prendre el 1844 a les eleccions municipals que van permetre als moderats accedir al poder polític local).

Finalment, quan se celebrà la segona volta el 1864, el candidat moderat Josep Soler i Espalter sols va poder vèncer (i per una diferència escassa) gràcies a un seguit d'irregularitats que van ser exposades en diferents protestes: nomenament del governador com alcalde corregidor per a tenir més llibertat d'acció; cartes amenaçadores de regidors; visita de l'inspector de vigilància a cadascun dels electors dels pobles; comissions d'apremi de les oficines d'Hisenda contra Aitona i Torrefarrera per deutes en el seu amillament (i en el primer poble amb prou èxit, ja que els seus habitants van oferir els seus vots al governador a canvi de no ser perjudicats); expedients relacionats amb impostos a molts electors; i cessament, a causa d'haver donat suport al candidat de l'oposició, dels alcaldes de Benavent, Torres i Espluga Calva, de l'administrador de loteries Marià Reixach, i de molts altres empleats públics²⁶.

Però no eren sols els moderats els que van cometre aquesta classe de pressió sobre l'electorat. Encara que a la província de Lleida no els fos especialment necessari, els governs de la Unió liberal van aplicar una estratègia semblant on els convenia. N'és una mostra la circular a tots els governadors de 1858 en què, després de reclamar que tothom es comportés d'acord amb la llei, va recordar que als empleats públics “no puede negárseles el derecho de hacer uso de los elementos con que cuentan por su consideracion personal y por sus relaciones privadas” a favor dels candidats ministerials²⁷.

---

²⁶ ACD, sèrie de documentació electoral, expedient d'eleccions de 1863 i 1864, lligall 48 núm.2.

²⁷ BOPL núm.129, 25 d'octubre de 1858, pp.1-2.

X.3.- ELS DISTRICTES EN LES ELECCIONS MUNICIPALS

En començar a aplicar-se la Llei d'ajuntaments de 1845, es va haver de dividir el municipi de Lleida en dos districtes per a les eleccions a l'Ajuntament, però aquesta divisió es va efectuar d'una manera molt irregular en aplicar-se peculiarment l'anomenat "gerrymandering" (manipulació partidista de la delimitació dels districtes)²⁸. Un cop assignats els sis primers barris al primer districte (el de les cases consistorials) i els restants inclosos els residents a l'horta i els canonges de la Catedral al segon (el de l'Institut de segon ensenyament)²⁹, es va decidir que els membres de les comunitats parroquials i els de les eclesiàstiques de Sant Salvador i Santa Maria votessin tots en el primer districte sense tenir en compte la seva residència, i que les restants capacitats ho fessin en el segon. Amb aquestes resolucions l'Ajuntament intentava afavorir el triomf de les candidatures moderades en el primer districte a través de l'exagerada presència de clergues, que constituïen 52 del total de 198 electors del districte en el cens de 1845³⁰. Segons Miquel Ferrer, aquesta distribució provocava "lo que ya se habia previsto probablemente á saber que la candidatura que hubiera sido naturalmente derrotada en el primer distrito sin dicha distribucion [la moderada], ha triunfado hasta ahora y triunfará

---

²⁸ Antoni Jové ha analitzat un cas de manipulació dels districtes de la ciutat de Lleida en les primeres eleccions amb sufragi universal de 1891, en què sembla que es va cercar l'objectiu que els diversos nivells de riquesa estiguessin representats dins de cada districte per tal d'uniformitzar-ne la composició social (JOVÉ, A.M.: "Riquesa, espai urbà i control polític a la Lleida de finals del segle XIX", dins MIR, C.(a cura de): *Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració, 1875-1923*, Lleida, 1989, pp.107-120). I Jesús Mestre ha detectat un fenomen semblant en els districtes de la ciutat de Barcelona per a les eleccions de diputats a Corts, on es volia barrejar les zones amb presència d'electorat més progressista amb altres més conservadores (MESTRE, J.: "La transició del liberalisme a la democràcia. Les eleccions generals al segle XIX", dins SALVADOR, E.(coord.): *Les Eleccions Legislatives...*, p.14).

²⁹ Segons una estadística confeccionada per l'Ajuntament el 1844, i que sembla més versemblant que moltes dades oficials posteriors, els sis primers barris reunien 6.720 habitants i 1.419 veïns, i els altres sis barris 6.473 habitants i 1.522 veïns (APL caixa núm.1619, carpeta d'eleccions-cens electoral 1844).

³⁰ 35 dels quals pertanyien al capítol del clergat menor de Sant Salvador i Santa Maria, 4 al capítol de la parròquia de Sant Llorenç, 4 al de la parròquia de Santa Maria Magdalena, 8 al de la parròquia de Sant Joan, i 1 era el capellà de l'hospital militar (APL caixa núm.1623, carpeta d'eleccions municipals 1845).

sin duda en último resultado por las simpatías que ha de haber encontrado entre los individuos del clero que votan por dicho distrito”³¹.

Un sistema semblant també va ser utilitzat en altres ciutats on l’oposició a les autoritats era majoria, i que consistia en agrupar els electors favorables als moderats en un districte i després entre els regidors escollits en aquest es nomenava l’alcalde i els tinents³²; però en el cas de la ciutat de Lleida el que passava era que al primer districte els progressistes constituïen una majoria que es podia contrarestar amb la presència dels clergues, mentre que al segon districte els moderats ja controlaven per si sols prou electorat com per a poder guanyar-hi. Per tant, queda clar com els nous governants del municipi van aconseguir integrar bona part de l’Església lleidatana dins el règim liberal i en van treure profit, però segurament això no devia ser tan difícil quan destacats moderats lleidatans donaven suport al sector més tradicionalista del moderantisme i defensaven els interessos de les institucions eclesiàstiques.

El cens de 1847 ens permet profunditzar en el tema, ja que s’hi poden buscar possibles diferències en la composició socioprofessional dels electors de cada districte. Els 207 del primer districte estaven formats per 48 propietaris (el 23’2% del total), el mateix nombre de comerciants³³, 41 clergues (el 19’8%), 38 fabricants, menestrals i botiguers (el 18’4%)³⁴, 29 professionals liberals (el 14%)³⁵ i 3 militars (l’1’4%). En canvi, entre els 164 electors del segon districte, la poca presència de clergues (sols 7, el 4’3%) i de comerciants (8, el 4’9%)³⁶, provoca un augment dels percentatges de les

---

³¹ Acta del districte de l’Institut del 4 de novembre de 1847, a l’APL caixa núm.1536, eleccions municipals-1847.

³² CASTRO, C.de: *La revolución liberal...*, p.178.

³³ Quatre d’aquests estan inscrits en el cens com a revenedors.

³⁴ Dividits en les següents professions: 8 confiters, 6 argenters, 5 cafeters, 5 quincallers, 3 taverners, 2 xocolaters, 1 fabricant de carros, 1 conductor de carros de transport, 1 adobador, 1 cordoner, 1 fabricant de llumins, 1 fuster, 1 fideuer, 1 fondista i 1 pastisser.

³⁵ Dividits en 11 advocats, 6 escrivans, 5 procuradors, 3 metges, 2 farmacèutics i 2 agents.

³⁶ Dos estan inscrits com a revenedors.

professions liberals (63, el 38'4%)³⁷ i dels propietaris (55, el 33'5%); els fabricants, menestrals i botiguers eren sols 18 (l'11%)³⁸, i els militars 13 (el 7'9%). Així, els comerciants electors estaven concentrats al centre de la ciutat, que pertanyia al primer districte, mentre que en l'altre eren pràcticament inexistents, la qual cosa provocava que en el segon districte hi hagués un predomini molt marcat dels propietaris i de les professions liberals (en aquest últim cas, conseqüència de l'agrupació de les capacitats en el districte de l'Institut). També és destacable la força dels menestrals i botiguers en el primer districte, on en canvi les professions liberals hi estaven poc representades.

Tot això semblaria confirmar que la força dels progressistes tenia una de les seves bases en els comerciants, els menestrals i els botiguers de la ciutat, i que en canvi entre les professions liberals hi havia una major divisió en les preferències polítiques (encara que va ser de les professions liberals que sorgiren alguns dels principals líders dels progressistes lleidatans) i entre els propietaris un predomini del moderantisme; quant als clergues, ja ha quedat abans prou clar el seu suport majoritari als moderats. Aquest és un bon indicatiu de les implicacions socials de les dissensions polítiques que experimentava el petit nombre de lleidatans que podia participar activament en el règim, sempre que tinguem en compte que sovint un mateix elector tenia diferents fonts de recursos econòmics (fet que sovint no es reflecteix en el cens electoral, i que fa que haguem d'anar molt en compte amb les classificacions socioprofessionals). Tampoc no hauríem de caure en l'error d'establir mecànicament una correspondència entre determinades tendències ideològiques i alguns grups socials de la ciutat: no podem menysprear ni les diferències que existien dintre de cada grup ni el paper de les relacions personals.

---

³⁷ Entre els quals hi ha 14 cirurgians, 13 advocats, 8 catedràtics, 6 metges, 5 catedràtics del Seminari, 5 llicenciats, 5 farmacèutics, 4 professors d'instrucció primària, 1 procurador, 1 arquitecte i 1 jutge.

³⁸ Dividits en 4 taverners, 3 cafeters, 2 fondistes, 1 fideuer, 1 impressor, 1 xocolater, 1 ferrer, 1 fabricant de carros, 1 vidriaire, 1 sastre, 1 saboner i 1 confiter.

La delimitació dels districtes de la ciutat provocà queixes que es van anar repetint durant anys. El novembre de 1845, el regidor Pere Garrell es va negar a signar les llistes d'electors en protesta per aquesta divisió de districtes. En l'esborrany d'un informe de l'alcalde dirigit al cap polític s'hi explicà aquesta protesta per un simple "despecho de partido", però allò que es criticava més era que aquell gest es pogués interpretar com un suport a "una larga protesta por parte del partido progresista, pues así se titulan los protestantes"³⁹. Finalment el Consell provincial, sota control moderat, va desestimar les reclamacions que demanaven que tots els electors haguessin de votar en el col·legi més proper al seu domicili, i va mantenir la divisió feta per l'Ajuntament⁴⁰.

Les protestes es van tornar a repetir el 1847, i la decisió del Consell provincial va ser de nou favorable a l'Ajuntament. El Consell va ratificar la legalitat dels districtes vigents, ja que "si despues de dividida la Ciudad en dos distritos electorales [...] resultaba un exceso en cualquiera de ellos de mas de cincuenta electores, nada de ilegal tiene el que el Alcalde para compensar esta diferencia conformandose con el dictamen del Ayuntamiento agregase al distrito de menos electores aquel numero de Capacidades que fuese bastante para ello, y habiendose hecho la adición no por personas o individuos sino por categorias, no es tan posible como suponen los recurrentes la idea de que esta operacion hubiese sido hecha con el fin de aumentar votos á su partido por la dificultad de que sea una misma la opinion de todos los electores de una clase"⁴¹.

La insistència en les protestes va donar el seu fruit el 1851, quan en compliment de la Reial ordre del 5 d'octubre el governador civil Manuel Estremera va haver d'ordenar que es rectificassin les llistes electorals i que totes les capacitats votessin en

---

³⁹ Comunicacions al cap polític a l'APL caixa núm.1531, secretaria general-correspondència 1845, antecedents sobre les llistes electorals d'ajuntaments 1845.

⁴⁰ *Actes del Consell provincial 1845-1846*, sessions del 31 d'octubre i del 8 i 18 de novembre de 1845.

⁴¹ El Consell també va recordar que, un cop dividida la ciutat en districtes, la llei impedia que l'alcalde hi realitzés canvis si no era per ordre del cap polític, i per tant considerava injustes les crítiques que es poguessin fer a l'Ajuntament que governava aleshores (*Actes del Consell provincial 1847*, sessió del 31 d'octubre).

el districte on tinguessin el seu domicili, i a la vegada obligà a reduir considerablement el nombre de clergues amb dret al vot⁴². Així, l'alcalde Francesc Puig va anunciar que a partir d'aquell moment pertanyien al districte de les cases consistorials tots els electors que tinguessin el seu domicili del primer al sisè barri inclosos, i al districte de l'Institut la resta de barris inclosa l'horta⁴³. Però sembla que l'alcalde va aprofitar aquesta decisió per a fer més canvis, ja que va afegir a un districte cases rurals que fins aleshores havien estat incloses a l'altre i va alterar la distribució dels barris de l'interior de la ciutat; en conseqüència, el governador va protestar perquè ell no havia donat el permís necessari, i va acabar una comunicació dirigida a l'Ajuntament amb l'avís que “supongo que habrá equivocacion en la queja que se me ha dado”⁴⁴.

No sabem com van acabar tots els canvis en els districtes de les eleccions municipals de 1851, encara que el cert és que els progressistes van millorar les seves opcions en el primer districte i n'és una prova que en aquelles votacions hi van aconseguir la victòria d'algun candidat seu per primera vegada en la Dècada moderada. En canvi, el segon districte devia quedar format bàsicament per propietaris i alguns professionals liberals que hi tinguessin la residència, la qual cosa va provocar que a aquest districte se l'anomenés “Navarra” per les idees polítiques reaccionàries dels seus electors⁴⁵.

Però continuaren existint altres problemes. L'octubre de 1853 diversos progressistes van enviar una protesta al governador civil, Luis de Llano, on s'argumentava la injustícia de la divisió de districtes vigent a la ciutat de cara a les

---

⁴² Comunicació al governador del 12 d'octubre de 1851, a l'APL caixa núm.1619, carpeta de cens electoral 1851, reclamacions; i comunicació del governador a l'Ajuntament del 20 d'octubre de 1851, a l'APL caixa núm.1479, secretaria general-correspondència 1851, carpeta de 1851-correspondència del Govern civil relativa a reclamacions.

⁴³ Anunci de l'alcalde Francesc Puig del 27 d'octubre de 1851 a l'APL caixa núm.1418, alcaldia-bans edictes pregons 1851.

⁴⁴ Comunicació del governador a l'Ajuntament del 28 d'octubre de 1851, a l'APL caixa núm.1479, secretaria general-correspondència 1851, carpeta de 1851-correspondència del Govern civil relativa a reclamacions.

eleccions municipals del següent mes de novembre. En aquesta reclamació van explicar que ja feia anys que el districte de les cases consistorials tenia força més electors que el de l'Institut, amb una diferència que en les llistes per a les votacions del novembre de 1853 era de gairebé 120 electors (quan la llei demanava que es procurés que la diferència d'electors no excedís de 50), i consideraven absurd que els catedràtics del Seminari conciliar i altres electors dels carrers de Sant Cristòfol i de Cavallers haguessin d'anar a les cases consistorials per a votar quan el local de l'Institut el tenien davant dels seus domicilis. Així, ens tornem a trobar amb la pretensió dels progressistes de treure del primer districte electoral tants eclesiàstics i persones vinculades amb l'Església com fos possible. Però a la vegada els reclamants van fer explícita la seva voluntat d'evitar qualsevol enfrontament amb les autoritats municipals: “Los esponentes no quieren volver atras la vista en busca de las causas que han sostenido tan desigual distribucion de electores, entre los dos Distritos. Despues de haber oido de los autorizados labios de V.S. indicaciones respetables invitando á la conciliacion y al olvido de pasadas querellas [...] su deber es ser consecuentes cumpliendo su compromiso y lo cumpliran”⁴⁶.

Aquestes protestes van aconseguir que el governador demanés informació als regidors de la ciutat, però la resposta de l'Ajuntament va ser ben poc convincent: “siendo reducido el casco de esta poblacion, no resulta ninguna incomodidad para los electores tener que votar en uno u otro local pues ambos son centricos: y que si bien tiene presentido que en la actual division de distritos, el uno tiene mayor numero de electores que el otro, con todo no puede informar sin que el Alcalde tome la iniciativa

---

⁴⁵ *Diario de Barcelona* núm.313, 9 de novembre de 1851, p.6608.

⁴⁶ Els signants eren Josep Pinós, Jaume Nadal, Miquel Ferrer, Martí Castells, Manuel Fuster Arnaldo, Camil Boix, Ramon Mestre, Dídac Joaquim Ballester, Joan Llauredó, Antoni Duarri i Marià Morera. Vegeu la reclamació, del 24 d'octubre de 1853, a l'APL caixa núm.1624, carpeta d'eleccions municipals 1853.

en este asunto”⁴⁷. En conseqüència el governador va manar que s’adeqüés la divisió de districtes a la llei, i tots els regidors es van reunir novament en sessió extraordinària per a tractar el tema⁴⁸.

La posterior divisió de districtes que va confeccionar l’alcalde Francesc Pocurull la tarda del 27 d’octubre tampoc no va satisfer el governador, que es va encarregar personalment el mateix dia de realitzar una nova divisió més respectuosa amb la llei en què el Seminari conciliar i el barri del seu voltant van passar al districte de l’Institut, una de les principals reivindicacions dels progressistes⁴⁹ (més endavant reproduceixo un plànol de Lleida en què he marcat aquesta divisió de la ciutat en dos districtes, i un altre plànol amb la divisió feta anteriorment el 1852). Aquestes presses eren comprensibles si es té en compte que les eleccions havien de començar el següent 1 de novembre.

L’alcalde no va tenir més remei que acceptar l’autoritat superior del governador, encara que li va recordar que havia infringit la llei que solament atorgava al governador la facultat d’ordenar el canvi de la divisió de districtes, però no la d’alterar-la ell mateix: “no tengo yo mas deber que hacer parte á V.S. esta arrogacion de atribuciones para que se sirva revocar lo dispuesto en su oficio [...] Mas si su autoridad insiste en ello, á la mia será forzoso cumplir pero con la protesta de hacerlo saber á los electores para que puedan usar de su derecho como estimen conveniente, pues no es regular que publique como mia una division de distritos hecha por V.S.”⁵⁰. Era normal l’oposició de l’alcalde, ja que la decisió del governador va acabar afavorint la victòria de quatre

---

⁴⁷ Comunicació de l’Ajuntament al governador civil del 25 d’octubre de 1853, a l’APL caixa núm.1481, secretaria general-correspondència 1853, carpeta any 1853-Ajuntament-Llistes electorals.

⁴⁸ Convocatòries als regidors del 25 i 26 d’octubre de 1853, a l’APL caixa núm.1481, secretaria general-correspondència 1853, carpeta d’any 1853-Ajuntament-Llistes electorals; i *Llibre d’actes de l’Ajuntament 1853*, sessions del 25 i 27 d’octubre.

⁴⁹ Al primer districte li corresponien els barris primer, segon, tercer, quart i la meitat del cinquè des de la boca del carrer de l’Estereria fins a la plaça de Sant Francesc, i els afores de la ciutat més propers; al segon, l’altra meitat del barri cinquè des de la plaça de Sant Francesc fins al carrer de l’Hospital, els barris sisè, setè, vuitè, novè, desè, onzè i dotzè -inclòs explícitament en el barri sisè el Seminari conciliar, tal com corresponia lògicament-, i els afores més propers al districte (Anunci de l’Ajuntament del 28 d’octubre de 1853, a l’APL caixa núm.1624, eleccions municipals 1853).

candidats progressistes a les eleccions municipals de 1853 (de ben segur els del primer districte de la ciutat, perquè bona part dels electors favorables als moderats havien quedat concentrats en el segon districte).

És destacable aquest exemple de com els progressistes podien recórrer amb èxit a l'auxili de les autoritats superiors perquè es complís la legalitat (encara que anés en contra dels interessos dels moderats), i aconseguir més opcions de victòries electorals. Aquest fet ens hauria d'obligar a tenir més precaució a l'hora de qualificar sempre com a estrictament partidista l'actuació dels governadors arreu de l'Estat, ja que en realitat les coses de vegades podien ser més complicades, i des de les institucions superiors es podia acabar aturant les pràctiques més fraudulentos o buscant acords amb els progressistes.

Però passat el parèntesi del Bienni progressista, van reparèixer els problemes. Tot i que a les eleccions del febrer de 1857 els progressistes no hi van participar, just abans es va presentar una protesta perquè s'havia traspassat els empleats del govern electors del segon al primer districte, protesta que va ser desestimada⁵¹.

Quan el 1858 es va admetre que la ciutat tenia més de 2.501 veïns i que per tant, legalment, calia dividir-la a partir de llavors en tres districtes, el governador civil (representat del govern de la Unió liberal) es va enfrontar amb l'alcalde de Lleida que encara era integrant del moderantisme local. El governador va censurar que l'alcalde hagués realitzat una divisió amb "informalidad", sense ajustar-se a la llei, i hagués distribuït les capacitats entre els districtes per classes "como mejor le ha parecido" (per exemple, tal com sempre havien volgut els moderats, amb molts clergues concentrats a un districte cèntric de la ciutat). Li va exigir a última hora que rectificqués per tal que les capacitats votessin normalment en el districte on estiguessin domiciliats, i així ho va

---

⁵⁰ APL caixa núm.1624, eleccions municipals 1853, comunicació al governador civil del 28 d'octubre de 1853.

haver de fer: la ciutat quedà dividida en el districte primer del local de la Trinitat amb 188 electors, el segon de la casa municipal amb 155, i el tercer de l'Institut amb 193⁵².

Tal com quedà no acabà de convèncer els liberals progressistes, que el 1860 reclamaren una divisió que equilibrés el nombre de votants de cada districte tot mantenint les capacitats en el districte on visquessin, nova delimitació que segurament devia subsistir en els anys següents (vegeu aquestes divisions també en els següents plànols)⁵³.

---

⁵¹ APL caixa núm.1486, secretaria general-correspondència 1857, carta a l'alcalde del 5 de febrer.

⁵² APL caixa núm.1625, administració-eleccions, carpeta d'eleccions municipals 1858.

⁵³ APL caixa núm.1625, administració-eleccions, carpeta d'eleccions municipals 1860. Fins i tot quan el 1864 el governador va ordenar que es restituïssin els districtes de 1858 a tots els municipis, l'ordre no s'aplicà a Lleida perquè hagués suposat una diferència entre districtes de més de 50 electors (*Actes del Consell provincial de Lleida 1864*, sessió del 27 d'octubre).

DIVISIÓ DE LA CIUTAT DE LLEIDA EN DISTRICTES PER A LES
ELECCIONS MUNICIPALS - 1852

Divisió efectuada el 1852 pel governador provincial Manuel Estremera, en què els sis primers barris de la ciutat van ser inclosos en el districte primer i els barris setè al dotzè en el segon.

Font: Comunicació del governador de l'1 de març de 1852 a l'APL caixa núm. 1480, carpeta de secretaria general - correspondència 1852.

DIVISIÓ DE LA CIUTAT DE LLEIDA EN DISTRICTES PER A LES
ELECCIONS MUNICIPALS - 1853

Divisió efectuada el 1853 pel governador provincial Luis de Llano, aplicada a les eleccions del novembre del mateix any, en què els quatre primers barris de la ciutat i la meitat del cinquè van ser inclosos en el districte primer i la resta en el segon.

Font: Anunci de l'Ajuntament del 28 d'octubre de 1853 a l'APL caixa núm. 1624, carpeta d'eleccions municipals 1853.

DIVISIÓ DE LA CIUTAT DE LLEIDA EN DISTRICTES PER A LES ELECCIONS MUNICIPALS - 1858

Divisió efectuada el 1858, aplicada a les eleccions del novembre del mateix any, en què els quatre primers barris i el cinquè fins el pont van ser inclosos en el primer districte; l'altra meitat del barri cinquè, el sisè i el setè en el segon; i els barris vuitè al dotzè en el tercer.

Font: Document del 3 de novembre de 1858 a l'APL caixa núm. 1625, carpeta d'eleccions municipals 1858.

DIVISIÓ DE LA CIUTAT DE LLEIDA EN DISTRICTES PER A LES ELECCIONS MUNICIPALS - 1860

Divisió efectuada el 1860, aplicada a les eleccions del novembre del mateix any, en què els quatre primers barris van ser inclosos en el primer districte; els barris cinquè, sisè i setè en el segon; i els barris vuitè al dotzè en el tercer.

Font: Document del 27 d'octubre de 1860 a l'APL caixa núm.1625, carpeta d'eleccions municipals 1860.

X.4.- LA SECCIÓ DE GUIXERS: L'ORIGEN DE L'EXPRESSIÓ "TUPINADA"

De forma semblant al que acabem d'explicar, a les eleccions al Congrés dels diputats també podia ser molt útil manipular les delimitacions dels districtes electorals i de les seccions en què estaven dividits, de vegades amb l'únic objectiu de fer-los més influenciables a les pressions del govern⁵⁴. En el cas de la província de Lleida, aquestes divisions es van fer d'una forma que sembla raonable, amb l'única i destacable excepció de Guixers: ja he mencionat anteriorment l'estranyesa que va provocar que un poble petit com Guixers hagués estat designat com a cap de secció dins el districte de la Seu d'Urgell. La secció inicialment va estar formada per 16 municipis que sumaven un total de 4.020 habitants, i en el seu interior hi havia alternatives millors i més lògiques com Sant Llorenç de Morunys⁵⁵. En el *Diccionario geográfico-estadístico-histórico*, Pascual Madoz atorgà a Guixers una població de 132 habitants i explicà que, com no hi havia cap edifici notable, les sessions de l'Ajuntament se celebraven "en una casita miserable" (que és on també es devia situar la mesa electoral)⁵⁶. Tot plegat, es tractava d'una secció que pretenia facilitar tota mena de fraus al districte de la Seu d'Urgell, i fer més fàcil la influència governamental a favor de la candidatura del "cunero" Juan Gaya.

Va ser Pascual Madoz qui el gener de 1847 va protestar al Congrés contra el frau comès a Guixers a les anteriors eleccions, afavorit pel fet que les votacions es realitzaven en "una casa de campo, un simple cortijo en donde, sin duda para amenizar la tertulia que allí tiene la gente que se reune, hay una taberna". I els resultats de Guixers havien estat decisius: tretze electors van declarar formalment que ells no havien votat, malgrat que oficialment va constar el contrari, i en cas d'anul·lar aquells tretze

---

⁵⁴ Vegeu alguns exemples de la província de Sòria a CABALLERO, M.: *El sufragio censitario...*, pp.197, 233-234 i 271-274; a PEÑA, M.A.: "El papel político de las divisiones electorales: la práctica del *gerrymandering* en la provincia de Huelva", dins FORNER, S.(coord.): *Democracia, elecciones y...*, pp.465-486; i a BERMEJO MARTÍN, F.: "Olózaga y Orovio o el caciquismo en el distrito riojano de Arnedo: 1846-1864", dins *Segundo Coloquio sobre Historia de La Rioja*, Saragossa, 1986, pp.341-353.

⁵⁵ Dades extretes del BOPL extraordinari, 30 de juny de 1846.

⁵⁶ MADOZ, P.: *El Principat de... Vol.I*, p.601.

vots Juan Gaya no hagués aconseguit la victòria al districte. A més a més, Madoz va explicar que hi hagué tan alt el grau d'informalitat en la mesa electoral, formada per quatre secretaris del partit moderat, “que no encontrando urna en que depositar los votos, se echaron en un puchero”⁵⁷. Això va fer molt famoses aquelles eleccions, gràcies a les quals des de llavors es qualifica com a “pucherazo” o “tupinada” les votacions fraudulentas⁵⁸.

El febrer de 1853, encara que els vots ja es van dipositar en una urna i no en un gerro de fang, la peculiaritat de la secció va tornar a fer possible el frau gràcies a la col·laboració de les autoritats i de l'administració. Segons la protesta inclosa a l'acta electoral, a Guixers “la estrechez del local [...] es tal que todos los electores se ven precisados y obligados á infringir el artículo 47 de la ley electoral; puesto que tienen que salirse del local [...] para escribir las papeletas, en cuyo acto no son vistos por el Presidente y Secretarios escrutadores. Dello resulta que como la mayoria de los electores de aquella Seccion no saben escribir tienen que acudir á otro [...] hay una opinion muy fundada de que la mayor parte de las papeletas que contenian el nombre de D.Juan Gaya las ha escrito D.Domingo Muxí agente particular de dicho Gaya como es publico y notorio, el cual no es elector y si Secretario del Ayuntamiento de Guixés, en cuyo concepto le tiene el Alcalde en el local de la eleccion y bajo el pretesto de que le sirva de ausiliar”⁵⁹. Madoz va fer públiques aquelles denúncies al Congrés i va demanar

---

⁵⁷ *Gaceta de Madrid* núm.4500, 9 de gener de 1847, pp.2-3. Madoz sols explicà la protesta signada a la Seu d'Urgell per Salvador Maluquer i 10 electors més, en què es demanà la nul·litat de les votacions de Guixers i s'afegí que, encara que sols haguessin pogut aconseguir la declaració de 13 electors, en realitat van ser molts més els que sense haver votat oficialment van constar com si ho haguessin fet (Carta a l'ACD, sèrie de documentació electoral, expedient d'eleccions de 1846, lligall 26 núm.7). Malgrat totes aquestes irregularitats, i després d'un llarg debat, el Congrés va decidir aprovar l'acta de la Seu d'Urgell per 106 vots contra 43; com era previsible, dels diputats lleidatans Jaume Ceriola va donar suport a Madoz, mentre que Francesc de Mata i Alós va votar a favor del govern (*Gaceta de Madrid* núm.4501, 10 de gener de 1847, p.3).

⁵⁸ SÁNCHEZ I AGUSTÍ, F.: *Carlins i bandolers a Catalunya (1840-1850)*, Sallent, 1990, p.191. Segons Madoz, la fama de Guixers va arribar fins a Alemanya on una revista va tractar del famós tupí on s'havia votat.

⁵⁹ Acta del febrer de 1853 a l'ACD, sèrie de documentació electoral, expedient d'eleccions de 1853, lligall 34 núm.6.

que el cap de secció es traslladés a Sant Llorenç de Morunys, perquè així “Don Domingo Muchir, agente constante del Sr.Gaya, que no es elector, no podria escribir las papeletas á los electores, porque no tendria entrada en el local de la eleccion [...] Sin la votacion de Guitxés, el Sr. Gaya no seria Diputado”⁶⁰. En aquest cas, les protestes de Madoz tampoc no van aconseguir l’anul·lació dels resultats del districte.

X.5.- LA MANIPULACIÓ DE LES LLISTES ELECTORALS

La inclusió i exclusió de determinades persones de les llistes electorals era un mecanisme que podia ser utilitzat amb certa facilitat a favor de les candidatures que tinguessin el suport de les autoritats, especialment del governador, que era qui prenia les decisions definitives en aquest tema. Abans que el governador determinés una resolució sobre les reclamacions, era habitual que els expedients fossin sotmesos prèviament a l’informe del Consell provincial, institució de la qual normalment no calia esperar gaire imparcialitat.

El text d’Antonio Guerola, governador de Zamora, torna a ser d’una gran sinceritat: “Sabido es cuanto se presta la rectificación de listas electorales para hacer *picardías electorales*. Todas las reclamaciones y sus documentos se me presentaron sin exigirme recibo. Sin más, pues, que echar a la chimenea media docena de documentos, o suponer entregada una solicitud con retraso, podía ganar 60 ó 70 votos. No lo hice, sin embargo: procedí en todo con la mayor integridad, deseché muchas reclamaciones de los contrarios, pero fue apoyado siempre en algún defecto o tacha legal que tuve buen cuidado de consignar [...] Los quejosos acudieron, como era natural, a la Audiencia. Yo creí de mi deber escribir al Regente reservadamente manifestándole la importancia política de este negocio, y las razones que podían utilizarse para confirmar todas mis providencias [...] La Audiencia miró esto como juicio de conciliación y de 69

---

⁶⁰ *Gaceta de Madrid* núm.69, 10 de març de 1853, pp.3-4.

reclamaciones que se le dirigieron, concedió 33 y negó 36”⁶¹. A Lleida el recurs a l’Audiència de Barcelona també s’utilitzà de vegades, i en ocasions amb prou èxit com el que li va valdre el 1857 al republicà Ramon Castejón ser inclòs a les llistes per a l’elecció de diputats a Corts⁶².

Però abans que les protestes arribessin al governador, eren els alcaldes els màxims responsables de confeccionar les llistes. El mal funcionament de l’administració local i el desinterès de moltes autoritats afectaven directament aquesta feina. Això podia provocar queixes dels governadors, i una circular del de Lleida és molt interessant perquè critica un costum il·legal que s’utilitzava en molts pobles petits per assegurar-se que algun més dels seus veïns pogués votar: “Sé de varios pueblos de esta provincia, en donde casi ninguno de los contribuyentes figura en los repartimientos por la cuota que realmente satisface [...] se acumula en un solo individuo las cantidades que por diferentes conceptos pagan varios vecinos, logrando de esta manera, que la persona á quien se quiere favorecer, aparezca con la cuota necesaria para ser elector [...] Ni la cuota crecida que un contribuyente pague puede dividirse entre dos ó tres, para adquirir el derecho electoral, ni con las mas pequeñas que varios otros satisfagan, debe hacerse un solo cuerpo”⁶³.

Anteriorment hem observat com alguns electors van acusar els regidors de l’Ajuntament de Lleida de no actuar imparcialment en la confecció de les llistes electorals. Les eleccions municipals de la ciutat durant el moderantisme fins 1858 van estar influïdes pel fet que el cens oficial de la ciutat li atorgava una població molt inferior a la real, i per tant el nombre d’electors també fou menor al que li hagués correspost. Però la irregularitat més important en les llistes va ser la incorporació de més eclesiàstics del compte, electorat que tenia una gran importància per als moderats.

---

⁶¹ GUEROLA, A.: *Memoria de mi administración en la provincia de Zamora...*, pp.329-330.

⁶² BOPL núm.149, 16 de desembre de 1857, p.1.

El setembre de 1847 les queixes sobre aquest tema es van presentar al cap polític mitjançant una exposició signada per diversos veïns de la ciutat, en què es considerava il·legal que s'hagués inclòs a les llistes tots els individus de les comunitats parroquials i del clergat menor de Santa Maria. El judici del Consell provincial no va donar la raó a la reclamació, en considerar que la llei admetia el dret a vot de tots els membres dels capítols eclesiàstics sense limitació; però també va presentar algunes consideracions sospitoses, en fer referència a què aquesta qüestió ja havia estat tractada el 1844 i que llavors el cap polític havia decidit no excloure aquells eclesiàstics, els quals per tant ja tenien una mena de dret adquirit que no se'ls podia retirar⁶⁴.

El 1851 una altra reclamació va treure novament el tema, en demanar que solament s'incloguessin a les llistes els membres del capítol de la Catedral i els capellans rectors de parròquia o tinents, i que per tant s'exclouguessin els altres integrants dels capítols eclesiàstics parroquials i els de Santa Maria⁶⁵. El final d'aquest conflicte va venir amb la Reial ordre del 5 d'octubre de 1851, que va donar tota la raó als progressistes lleidatans i va obligar al governador civil a ordenar la rectificació de les llistes electorals d'acord amb els nous criteris⁶⁶. Conseqüència de l'aplicació de la Reial ordre, dels 52 eclesiàstics electors de què es tractava sols 7 van conservar el seu dret al vot (un per cada una de les quatre parròquies de la ciutat, dels dos hospitals i de la casa de la misericòrdia), mentre que ningú no va discutir que poguessin votar els que formessin part del capítol de la Catedral (7 el 1851 i 12 el 1852), i els catedràtics del

---

⁶³ BOPL suplement al núm.82, 10 de juliol de 1857.

⁶⁴ *Actes del Consell provincial 1847*, sessió del 14 d'octubre.

⁶⁵ En aquest cas, tant l'alcalde com el Consell provincial es van ratificar en les seves anteriors decisions, en considerar que dins els capítols eclesiàstics s'inclouien no solament els de les catedrals i col·legiates, sinó també els beneficiats de la ciutat de Lleida -és a dir, les comunitats de beneficiats que formen capítol, circumstància que segons ells complien les comunitats eclesiàstiques de la ciutat- (*Actes del Consell provincial 1851*, sessió del 10 d'octubre; i APL caixa núm.1619, cens electoral 1851, informe de les reclamacions sobre les llistes electorals de l'Ajuntament adreçat al governador).

⁶⁶ Comunicació al governador del 12 d'octubre de 1851, a l'APL caixa núm.1619, cens electoral 1851, reclamacions; i comunicació del governador a l'Ajuntament del 20 d'octubre de 1851, a l'APL caixa

Seminari conciliar (7 tant el 1851 com el 1853)⁶⁷. Aquests canvis van facilitar que a partir de llavors els progressistes aconseguissin la victòria d'alguns dels seus candidats a les eleccions municipals.

Però passat el Bienni progressista, es va reproduir el mateix conflicte quan diversos progressistes protestaren l'agost de 1858 perquè a la llista d'electors hi estaven inscrits 31 individus de comunitats parroquials, en contra de la Reial ordre de 1851, i a l'alcalde moderat Joan Mestre no li quedà més remei que eliminar-ne la majoria⁶⁸.

En l'elaboració de les llistes es produïen moltes altres reclamacions d'inclusió i d'exclusió, de les quals en posaré alguns exemples. L'agost de 1851 es van presentar diverses reclamacions contra les llistes elaborades per a les eleccions municipals del novembre d'aquell mateix any, sovint signades conjuntament per Jaume Nadal, Ramon Mazorra, Josep Hostalrich, Ignasi Carreras, Manuel Fuster Arnaldo, Ramon Mestre i Pere Miró (representants dels progressistes): de les peticions d'excloure certs electors de les llistes, l'alcalde moderat els va donar la raó en 8 casos i va denegar la petició en 9, i de les sol·licituds d'inclusió en va acceptar 25 i en va refusar 5; en canvi, l'alcalde va acceptar les 11 peticions dels moderats (1 d'inclusió i 10 d'exclusió) signades per Joan Griñó i Francesc Maria Martorell⁶⁹. Però tal com quedaren les llistes no devia agradar a tothom, ja que posteriorment es van presentar 12 reclamacions al governador, entre les quals destacava que els progressistes van demanar que es fessin fora de les llistes 45 persones que segurament havien estat incloses durant el procés de rectificació realitzat per l'Ajuntament⁷⁰. En els informes que en va fer el Consell provincial, consta que va

---

núm.1479, secretaria general-correspondència 1851, carpeta de 1851-correspondència del Govern civil relativa a reclamacions.

⁶⁷ Censos del 14 d'agost de 1851 i de l'1 de setembre de 1853, a l'APL caixa núm.1619, carpetes de cens electoral 1851 i d'eleccions-cens electoral 1853.

⁶⁸ APL caixa núm.1619, eleccions, carpeta de cens-rectificacions 1858.

⁶⁹ Els informes i resolucions són a l'APL caixa núm.1619, cens electoral 1851.

⁷⁰ Llista de reclamacions del 20 de setembre de 1851, a l'APL caixa núm.1619, cens electoral 1851.

refusar 10 de les peticions progressistes i sols n'acceptà 1⁷¹; les 7 peticions dels moderats Joan Griñó i Ramon Francesch (que volien excloure alguns progressistes com Pere Aixalá i Pere Miró) tampoc no van tenir gaire més sort, i solament va ser admesa una⁷². La majoria d'aquestes resolucions van ser confirmades pel governador, excepte en tres casos en què les va canviar favorablement a les peticions progressistes⁷³.

El resultat de les reclamacions contra les llistes d'eleccions municipals de 1853 va ser semblant: sabem que van ser acceptades per l'alcalde 18 de les peticions d'inclusió dels republicans Miquel Ferrer i Ramon Castejón, però els van ser refusades 16; i que van rebre el suport de l'alcalde 8 de les 9 peticions presentades pels moderats Joan Mestre i Ignasi Batiller. De les posteriors reclamacions al governador que demanaven la inclusió de 9 persones, les resolucions tant del Consell provincial com del governador van ser favorables als moderats en 6 casos, i als progressistes en els altres 3⁷⁴.

Quant a les llistes d'electors de diputats a Corts, de les dades que tinc se'n treu la impressió que durant la majoria d'anys de domini moderat les proporcions de reclamacions admeses i refusades van ser bastant similars. En tot cas, és clara la importància que podia arribar a assolir aquesta fase de reclamacions en el resultat de les eleccions, encara que la clau devia estar en la facultat que tenien els alcaldes de manipular les llistes inicials amb tota la informació necessària en el seu poder. Depurar una mica les llistes tot denunciant exclusions indegudes era relativament possible, però

---

⁷¹ Els progressistes van voler excloure tres oficials de l'Exèrcit, dels quals sabem que com a mínim dos (Ramon Suis i Ignasi Casañes) havien tornat de França, on havien fugit per haver donat suport als carlistes (*Llibre d'actes de l'Ajuntament 1848*, sessions del 6 i del 10 de maig).

⁷² *Actes del Consell provincial 1851*, sessions entre el 13 i el 16 d'octubre.

⁷³ APL caixa núm.1479, secretaria general-correspondència 1851, carpeta de 1851-correspondència del Govern civil relativa a reclamacions, comunicacions del governador del mes d'octubre.

⁷⁴ Informes entre l'1 i el 20 de setembre de 1853, a l'APL caixa núm.1619, eleccions-cens electoral 1853; informe de l'alcalde del 20 de setembre de 1853, a l'APL caixa núm.1519, eleccions-cens electoral 1853; *Actes del Consell provincial 1853*, sessions entre el 30 de setembre i el 17 d'octubre; i comunicacions del governador a l'alcalde de l'octubre de 1853, a l'APL caixa núm.1624, eleccions municipals 1853.

reclamar contra la il·legalitat d'algunes incursions era molt més difícil per la necessitat que hi havia de presentar documentació que ho provés⁷⁵.

En aquest sentit, la rectificació general de les llistes decretada l'any 1858 va representar una fita, teòricament amb la voluntat d'arreglar tots els defectes (com per exemple, que es tingués més en compte les persones que pagaven les contribucions en diversos municipis i que sols en sumar-les aconseguien la quota exigida), i a la pràctica per la sospita de l'oposició que el govern de la Unió liberal va voler confeccionar unes llistes políticament favorables.

De totes maneres, les llistes mai no aconseguiren una fiabilitat suficient, i eren habituals errors ortogràfics que sempre es podien aprofitar per a negar al vot a determinades persones. Quan el novembre de 1867 el Consell provincial va voler corregir totes aquestes deficiències i eliminar els noms repetits, va assumir que la feina era extremament difícil i que aquell solament era un primer pas per aconseguir la correcció necessària⁷⁶.

X.6.- EL CONTROL DE LES MESES ELECTORALS

Per a guanyar unes eleccions era bàsic aconseguir el control de les meses electorals, o com a mínim tenir-hi representació entre els secretaris escrutadors. Andrés Borrego va explicar els excessos que es podien arribar a cometre amb aquestes paraules: “En la época en que más legalidad hubo y menos fraudes se cometieron, rigiendo la ley de 1837, se estableció la cómoda costumbre de procurar ganar las Mesas a todo trance, dejar correr la votación sin tropiezos, hacer los escrutinios *pro forma*, reservándose el Presidente y los escrutadores que habían vencido en la constitución de las Mesas, llevar las actas en blanco a la cabeza del distrito, para allí, en unión con sus correligionarios de

⁷⁵ MONSELL CISNEROS, M.F. i PÉREZ DÍAZ, R.L.: “La práctica electoral...”, p.155.

⁷⁶ *Actes del Consell provincial 1867*, sessió del 23 de novembre.

los demás distritos, llenar las actas según lo exigiera el preconvenido propósito de que los candidatos del partido apareciesen con mayoría, aunque no la hubiesen obtenido”⁷⁷.

En la major part dels anys estudiats l’elecció de la mesa, sota la presidència de l’alcalde o d’un altre representant de l’Ajuntament (i amb una mesa interina formada pels dos electors de major edat i els dos de menor edat presents al local de les votacions), es feia d’una forma pràcticament igual: cada elector que estigués present en el local designat al començament del primer dia de les votacions havia d’escriure en una papereta el nom de dos electors per a ser secretaris escrutadors. Els quatre electors que haguessin obtingut més vots eren nomenats secretaris de la mesa, sempre que estiguessin presents durant l’escrutini, i el president de la mesa era l’alcalde de la localitat on estigués situada o algun regidor en qui delegués. Aquesta normativa, amb el fet que els electors sols poguessin escriure el nom de dos candidats a secretaris, permetia que en el cas que hi hagués una confrontació entre dues candidatures fos possible la presència de representants de cadascuna d’elles a la mesa⁷⁸; però també convertia en bàsica la intervenció dels alcaldes en tot el procés electoral, que sovint era descaradament favorable al candidat governamental, ja que hem de recordar que eren el govern i els governadors provincials els que triaven qui havia de ser l’alcalde en cada municipi. Si una candidatura obtenia els quatre secretaris i també controlava la presidència, estava capacitada per a manipular els resultats i obtenir tants vots com li convingués, de vegades sense haver-se de sotmetre a cap control. Encara que a l’hora de discutir sobre la validesa d’una votació, el Congrés sovint donava poca importància al que pogués afirmar una “mesa no intervenida”, amb escassa credibilitat davant d’altres proves alternatives.

---

⁷⁷ Citat a FERNÁNDEZ ALMAGRO, M.: “Las Cortes del...”, p.388.

⁷⁸ “Que el obgeto que se propone la ley al mandar que las papeletas para la votacion de la mesa contengan solo dos nombres, es que los secretarios pertenezcan á los dos partidos principales en que puedan estar

Per això va ser tan important que l'any 1857 a la secció de Balaguer, a l'hora de votar la mesa, apareguessin dues persones que encara que no estaven inscrites a les llistes van votar igualment i aconseguiren que els moderats doblessin als progressistes presents al local (153 a 74), i per tant aquests darrers van quedar exclosos de la mesa⁷⁹. Amb el domini de la mesa es podia inflar artificialment el percentatge de participació: així, mentre que es calculà que normalment entre un 15% i un 20% dels inscrits a les llistes no podien votar a causa de morts i canvis de domicili des de la confecció de les llistes, malalties i ocupacions per feina, el 1858 a Agramunt van votar gairebé tots els inscrits (la qual cosa llavors era un indicatiu clar de frau, encara que no es pogués provar); la solució del governador a la segona volta d'aquelles eleccions va ser contundent i, per evitar que se'n tornés a beneficiar el candidat moderat Ramon de Siscar, hi va enviar per a presidir aquella secció el seu secretari interí i va disminuir-ne la seva extensió⁸⁰.

Un cas semblant també es produí a la Seu d'Urgell el 1863, en què d'acord amb l'acta oficial haguessin hagut de votar o morts o persones absents. Es podia arribar a l'extrem que els abusos es compensessin, com va passar en aquelles eleccions del districte de la Seu d'Urgell: mentre que sembla que la mesa de Solsona va canviar pel seu compte els vots de catorze paperetes, en l'escrutini general la de la Seu d'Urgell ho va aprofitar per a cometre una irregularitat en sentit contrari i va voler atorgar la victòria a Manuel Girona en sumar-li pel seu compte aquells catorze vots i restar-los a l'altre candidat⁸¹. Com era previsible, aquest acord va ser anul·lat pel Congrés (a més a més, Manuel Girona va ser acusat de comprar vots mitjançant els seus agents) i es van efectuar unes noves eleccions.

---

divididos los electores, á fin de que la mesa inspire confianza a todos, y la lucha de los que se disputan la victoria sea noble y decorosa" (BOPL núm.14, 3 de febrer de 1844, p.4).

⁷⁹ Acta del districte d'Agramunt a l'ACD, sèrie de documentació electoral, expedient d'eleccions de 1857, lligall 40 núm.26.

⁸⁰ ACD, sèrie de documentació electoral, expedient d'eleccions de 1858, lligall 44 núm.5.

⁸¹ ACD, sèrie de documentació electoral, expedient d'eleccions de 1863 i 1864, lligall 48 núm.2.

El fet que l'alcalde o un substitut seu fos l'únic encarregat de llegir els vots per a constituir la mesa podia portar a situacions lamentables, com la que es va produir a Cervera a les eleccions municipals del novembre de 1847. En aquesta localitat quan 25 electors van demanar veure les paperetes de l'elecció de la mesa, davant una evident falsificació de la votació, "el Sr. alcalde se opuso diciendo que la operacion estaba conclusa y se apoderó de las papeletas; los electores asociados al Sr. alcalde pidieron cerciorarse del contenido de ellas, pero S.S. no creyó en armonía esta peticion con lo prescrito por la ley. Los electores que se creian agraviados se acercaron á la mesa y ofrecieron al Sr. alcalde decirle los nombres que habian votado, pero esta operacion produjo solo el retiro de las papeletas debajo del pantalon del alcalde [...] presentado poco despues un teniente de alcalde, se ofreció á S.S. y le invitó á que dejase que se cercioraran del contenido de las papeletas, á lo que S.S. contestó como siempre, y constituyó la mesa con dos de los electores nombrados en el escrutinio y los otros dos que los 25 electores aseguraban haber votado y se procedió á la eleccion de concejales con toda tranquilidad"⁸².

Però fins i tot sols amb el domini de la presidència i amb dos secretaris escrutadors, la qual cosa assegurava la majoria en la mesa electoral, es podia dur a terme la feina necessària per part de qualsevol grup polític: permetre que algunes persones poguessin suplantar els veritables electors abans que aquests anessin a votar, utilitzar l'excusa de petits canvis ortogràfics en la inscripció dels cognoms de determinades persones per a negar-los el dret al vot, considerar nul·les algunes paperetes per errors d'escriptura, etc⁸³. A més a més, una causa habitual de discussions era la distinció entre pares i fills que tenien el mateix nom, i en aquests casos els fills que

---

⁸² *Diario de Barcelona* núm.311, 7 de novembre de 1847, p.5295.

⁸³ Alguns exemples de com aquests mateixos mecanismes s'utilitzaven en altres províncies a CABALLERO, M.: *El sufragio censitario...*, pp.230-235; i AGUILAR GAVILÁN, E.: *Vida política y...*, pp.241-242.

volien votar sovint havien de provar que els pares ja estaven morts quan es van confeccionar les llistes d'electors.

Aquest tipus d'irregularitats no eren estranyes, encara que no sempre tenien èxit: en les eleccions de 1847 de diputats provincials del partit judicial de Lleida, diversos individus de Maials van fracassar en el seu intent de fer-se passar per electors de la ciutat⁸⁴. En canvi, d'altres cops podien ser decisives: a les eleccions municipals del mateix any Domènec Fleix no va anar a votar al districte que li corresponia sinó al de l'Institut, i la mesa no s'adonà de l'error; i el cas fou que precisament en aquella mesa els resultats finals van ser molt ajustats, i per poc que algunes altres persones haguessin aconseguit fer el mateix era suficient per a canviar els resultats (el moderat Magí Targa aconseguí ser regidor amb 72 vots, i el progressista Ramon Vicens no va entrar a l'Ajuntament en quedar-se amb 69 vots)⁸⁵.

Relacionada amb les meses també estava la tria del local on s'havia d'anar a votar. A la secció de Guixers hem vist com un local petit podia ser una bona excusa per a controlar el vot, i perquè algú que no fos elector es pogués encarregar d'escriure les paperetes. Però a més a més, tal com va explicar Andrés Borrego, podia ser ideal per aconseguir el domini de la mesa electoral: “Otro medio, frecuentemente usado para ganar las Mesas, era el de hacer entrar por una puerta falsa, antes de la hora señalada para dar principio a la constitución de aquéllas, a los electores amigos, en suficiente número para llenar el local, de suerte que al sonar la hora y abrirse las puertas, no hubiese sitio para los que no habían tomado parte en el *complot*. Siendo únicamente una hora el tiempo señalado para votar las Mesas, los ocupantes del salón estaban seguros

---

⁸⁴ *Actes del Consell provincial 1847*, sessió de l'11 d'agost.

⁸⁵ El Consell provincial va aprovar les actes del districte en considerar que aquell vot no afectava l'elecció, ja que encara que se l'afegís als de Ramon Vicens aquest no aconseguia prou vots per a superar Magí Targa (*Actes del Consell provincial 1847*, sessió del 14 de desembre).

de que no podría llegar el turno de votar a los contrarios, y el milagro quedaba hecho y consumado”⁸⁶.

Segurament alguna raó d'aquesta mena fou la causa que es produís una tensió important entre l'Ajuntament de Lleida i el cap polític a l'hora d'escollir el local on se celebressin les eleccions de diputats a Corts de 1844 i de 1845. Es presentaren queixes perquè la sala consistorial era massa petita per al nombre d'electors del districte, superiors a 1.300, la qual cosa “facilmente podría producir confusion y desorden”. El setembre de 1844 el cap polític va donar suport al trasllat de les votacions a l'església de l'exconvent dels dominics (també anomenada església de l'Institut, situada a l'edifici del Roser), però l'alcalde Manuel de Oviedo s'hi va oposar en considerar que el canvi de local deixava en ridícul les autoritats municipals i, el que és més significatiu, podria provocar rumor sobre possibles “fines siniestros”⁸⁷. Finalment s'imposà la proposta del cap polític, encara que en aquelles eleccions sols es presentà la candidatura moderada i els progressistes van renunciar a participar-hi.

Però poc després, el febrer de 1845, el mateix cap polític va canviar d'opinió i la raó de fons fou la possible reticència d'alguns electors conservadors per motius religiosos (a més del fet que una de les protestes procedia del Bisbat de Lleida): “aunque no se ofrece hoy motivo ostensible para recelar que se pudieran cometer en el templo irreverencias y otros escandalos que desgraciadamente se han visto en otro tiempo, consta en este Gobierno político que hay muchos electores retraidos y que no asistirán á emitir sus sufragios á la Yglesia por creer que asi contribuirian á

---

⁸⁶ Citat a FERNÁNDEZ ALMAGRO, M.: “Las Cortes del...”, p.389.

⁸⁷ *Llibre d'actes de l'Ajuntament, cartuari i escriptures 1844-45*, sessió de l'1 de setembre de 1844.

profanarlo”⁸⁸. Així es va fer i les eleccions es van efectuar a les cases consistorials, després que el cap polític hagués pressionat els regidors perquè li donessin la raó⁸⁹.

X.7.- UN BALANC

Durant anys els progressistes lleidatans van haver de superar circumstàncies molt adverses a l’hora de competir a les eleccions, i es van carregar de raó abans de deixar de presentar-se a les eleccions a Corts a la dècada de 1860. Va ser profètic el comentari de Pascual Madoz de 1853, quan afirmà: “Denunciamos un hecho y otro hecho, los denunciamos un dia y otro dia, y luego nos marchamos á nuestra casa con la ilusion de que no se repetirán, y despues, cuando volvemos aquí [al Congrès], nos encontramos cada dia con mayores faltas, mayores arbitrariedades, mayores infracciones de ley [...] no estoy lejos de adoptar en lo sucesivo otro camino, que es el de marcharme á mi casa y dejar que se compongan como puedan los señores que entienden el gobierno constitucional de distinto modo que yo. Será menester hacerlo así y decir á los electores de oposicion: es inútil que combatais mientras las armas no sean iguales”⁹⁰. Hem explicat diverses estratègies que les autoritats podien usar, encara que les xifres recollides per Luis María Pastor per al conjunt d’Espanya en relació a les eleccions a Corts entre 1846 i 1858 (amb l’excepció del Bienni) són significatives: del total de 564 protestes presentades en aquells anys, 255 es referien a la coacció sobre els electors per part dels empleats i càrrecs públics, i 146 a faltes de les meses escrutadores, mentre que la resta de causes tenia una importància molt menor⁹¹. Ell mateix ho explicà amb aquestes paraules: “La ley electoral [...] somete toda la direccion de las elecciones

⁸⁸ APL caixa núm.1531, secretaria general-correspondència 1845, carpeta d’eleccions de diputats i senadors a Corts 1845, comunicació del cap polític a l’Ajuntament del 23 de febrer.

⁸⁹ *Llibre d’actes de l’Ajuntament, cartuari i escriptures 1844-45*, sessions del 24 i del 26 de febrer de 1845; i comunicacions del 26 de febrer de 1845, a l’APL caixa núm.1531, secretaria general-correspondència 1845, carpeta d’eleccions de diputats i senadors a Corts de 1845.

⁹⁰ DSC, sessió del 23 de març de 1853, p.314.

⁹¹ PASTOR, L.M.: *Las elecciones. Sus...*, p.23.

á los dependientes del gobierno. Cada pueblo cuenta con una multitud de pequeños agentes ministeriales cuya férula es tanto más temible, cuanto menos garantías ofrece la misma insignificancia de sus destinos [...] y como la ley concede la rectificación de las listas á los alcaldes y gobernadores, y la presidencia de las mesas á los funcionarios nombrados por éstos, existe una grandísima facilidad para el despliegue de la influencia moral”⁹².

Hem d’admetre que de vegades els progressistes lleidatans podien exagerar en les seves protestes i manipular determinats fets, que en altres províncies amb més presència moderada els governs progressistes també havien comès abusos, i que existien certes possibilitats d’aprofitar amb èxit les vies legals per a donar major netedat a les votacions. Però és cert que a Lleida normalment els progressistes van haver de suportar una acció molt adversa per part de les autoritats governamentals moderades i que, malgrat això, van demostrar que comptaven amb molt suport de l’electorat. Solament el governador civil, amb l’ajuda de les autoritats militars, ja tenia prou força per esdevenir un factor decisiu de les eleccions, per exemple amb amenaces als que tinguessin contribucions pendents de pagar o als municipis que no complissin estrictament tots els reglaments; i la feina de l’administració estatal va estar facilitada per la legislació municipal moderada, que afavoria que el govern acabés controlant els ajuntaments importants i sobretot les alcaldies⁹³. Tot això potser ens hauria de fer replantejar algunes interpretacions sobre la debilitat de les estructures de l’Estat espanyol, capaç de posar en marxa determinats mecanismes administratius decisius a les eleccions (afavorits per l’existència d’un electorat molt reduït).

---

⁹² PASTOR, L.M.: *Las elecciones. Sus...*, p.39.

⁹³ Miguel Artola ha afirmat que el principal conflicte entre els moderats i els progressistes no es trobava en una diferència substancial d’opció política sinó sobretot en la llei que havia de legislar el funcionament dels ajuntaments “porque detrás de la ley de ayuntamientos estaba la posibilidad de fabricar las mayorías parlamentarias” (ARTOLA, M.: “Instituciones locales y poder central”, dins *Actes del II Congrés Internacional d’Història Local de Catalunya. Formes i relacions del poder local a l’època contemporània*, Barcelona, 1995, p.21).

Sovint els candidats governamentals moderats sols podien vèncer gràcies a la mobilització de les autoritats, encara que hem de donar importància als pactes amb els poders locals que podien arribar a imposar condicions i proposar candidats propis (de vegades en contra dels desitjos del govern, com s'ha comprovat en altres províncies)⁹⁴. Tampoc no podem oblidar la capacitat de bona part del clergat per influir en favor dels moderats, sobretot en determinats municipis⁹⁵.

Em sembla important destacar que el que feia possible de vegades la falsificació de les eleccions no era cap suposada desmobilització dels electors o la desideologització de les clienteleles polítiques, com sovint s'ha argumentat, sinó la força de l'administració estatal i del poder polític local quan eren capaços de col·laborar⁹⁶. És cert que determinats grups dominants podien negociar amb els governs, però l'electorat i la societat dels districtes no eren homogenis ni dependents d'un únic grup. Si no tenim en compte els enfrontaments de caire social i ideològic que es produïen a l'interior de la societat lleidatana difícilment podrem entendre la seva dinàmica política pròpia, que estava lluny de la suposada atonia que sovint s'ha afirmat que dominava en zones rurals⁹⁷.

---

⁹⁴ L'exemple d'uns poders locals en el món rural amb qui l'Estat es veia obligat a pactar i que tenien prou força com per disposar dels mecanismes més importants de control electoral, és presentat a ESTRADA SÁNCHEZ, M.: *La lucha por...*

⁹⁵ Vegeu una actitud semblant del clergat de Sòria a CABALLERO, M.: *El sufragio censitario...*, pp.138-141.

⁹⁶ Ja fa temps que José Varela Ortega va destacar la passivitat política com a característica de les eleccions de la Restauració, i també de les anteriors, a VARELA ORTEGA, J.: *Los amigos políticos. Partidos, elecciones y caciquismo en la Restauración (1875-1900)*, Madrid, 1977, pp.401-403; i aquesta idea s'ha anat repetint posteriorment, per exemple a DARDÉ, C.: "Fraud and the Passivity of the Electorate in Spain, 1875-1923", dins POSADA-CARBÓ, E.(ed.): *Elections before Democracy: The History of Elections in Europe and Latin America*, Basingstoke, 1996, pp.201-221. José María Jover Zamora ha escrit encertadament: "El argumento me parece discutible desde más de un punto de vista; pero en todo caso, y con referencia a la época aquí referida, me parece más difícil de demostrar la indiferencia política del electorado restringido que integra los censos de la época isabelina, que la fuerza disuasoria, la invitación al escepticismo y, en el fondo, la pésima educación ciudadana impartida, desde la cumbre del Estado, por una oligarquía en cuyas manos va concentrándose progresivamente -al hilo de la centralización administrativa- los recursos necesarios para suplantar coactivamente las decisiones que, en términos constitucionales, legales y de buena fe, hubieran correspondido al cuerpo electoral" (JOVER ZAMORA, J.M.: *La civilización española...*, pp.90-91).

⁹⁷ En canvi, a la província de Sòria va predominar el control de certs candidats moderats sobre determinats districtes i l'absència de competidors, encara que s'hi troben molt destacables excepcions

La corrupció electoral (amb uns mètodes més o menys similars) era un fet que es donava habitualment en tots els països amb un règim liberal durant el segon terç del segle XIX, i que es mantindria a Espanya durant la resta del segle (encara que l'inici del sufragi universal masculí el 1890 provoqués alguns canvis, i que en el cas espanyol el frau administratiu promogut des de les autoritats tingués més importància que en altres països com Anglaterra o Bèlgica)⁹⁸. Per tant, hem d'abandonar la idea que encara atribueix a la Restauració l'invent d'uns mecanismes de frau que ja tenien aleshores unes arrels bastant profundes⁹⁹. Com ha escrit Javier Tusell, “cualquier forma de

---

(CABALLERO, M.: *El sufragio censitario...*, pp.191-243). I un estudi sobre Castella-la Manxa ens ofereix una imatge en què hi domina “la atonía y la subordinación políticas de la región castellano-manchega en las décadas centrales del siglo XIX” (GONZÁLEZ CALLEJA, E. i MORENO LUZÓN, J.: *Elecciones y parlamentarios...*, p.27).

⁹⁸ És imprescindible la consulta de POSADA-CARBÓ, E.(ed.): *Elections before Democracy...*; ANNINO, A. i ROMANELLI, R.(eds.): “Notabili, elettori, elezioni...”; ANNINO, A.(coord.): *Historia de las elecciones en Iberoamérica, siglo XIX. De la formación del espacio político nacional*, Buenos Aires, 1995; o de FORNER, S.(coord.): *Democracia, elecciones y...* Malgrat alguns comentaris amb què hi estic en complet desacord, un text recent en què es poden trobar moltes comparacions entre Espanya i altres països és VARELA ORTEGA, J.: “Elecciones y democracia en España: una reflexión comparativa”, dins VARELA ORTEGA, J. i MEDINA PEÑA, L.: *Elecciones, alternancia y democracia. España-México, una reflexión comparativa*, Madrid, 2000, pp.17-193. També vegeu, per exemple, NOIRET, S.(ed.): *Political Strategies and Electoral Reforms: Origins of Voting Systems in Europe in the 19th and 20th Centuries*, Baden Baden, 1990; alguns capítols de LITTLE, W. i POSADA-CARBÓ, E.(eds.): *Political Corruption in Europe and Latin America*, Basingstoke, 1996; o l'article de Franco Andreucci sobre el cas italià, però que a més a més conté referències a França, Anglaterra i els Estats Units, i on assenyala que l'especificitat anglesa es pot trobar en el fet que aquest problema es va tractar com una qüestió tècnica que calia resoldre a través de la legislació, i no va ser un element central dels crítics del sistema polític (ANDREUCCI, F.: “La norma e la prassi. Le elezioni irregolari nell'Italia liberale (1861-1880)”, *Passato e Presente* núm.34, Florència, 1995, pp.39-78). Carlos Dardé, en canvi, ha remarcat que algunes pràctiques habituals a Espanya, com el sistema de les actes en blanc i l'“encasillado”, eren irrelevants ja a l'Anglaterra del darrer terç del segle XIX -on sí existien manipulacions del cens i en la delimitació dels districtes-, i ha destacat que la vida política anglesa de la darrera etapa victoriana i l'espanyola de la Restauració eren realitats completament diferents malgrat algunes similituds formals (DARDÉ, C.: “La democracia en Gran Bretaña. La reforma electoral de 1867-1868”, dins TUSELL, J.(ed.): *El sufragio universal*, Ayer núm.3, Madrid, 1991, pp.63-82); argument que segueix una línia semblant a la tesi defensada per Miguel Artola, segons la qual va ser a partir de 1876 quan el règim polític espanyol va començar a separar-se dels models europeus (ARTOLA, M.: *Partidos y programas... Vol.1*, p.323). Sobre la política britànica a l'època victoriana, és útil el llibre de JENKINS, T.A.: *Parliament, party and politics in Victorian Britain*, Manchester i Nova York, 1996, en què es veu com el règim britànic posseïa una capacitat d'integració de les divergències polítiques i socials que era completament absent en el cas espanyol. Un interessant article sobre els processos electorals a Buenos Aires, que resumeix aportacions mencionades anteriorment, i on es poden percebre les similituds d'aquell cas amb els països europeus i amb comentaris molt útils aplicables també a Espanya, és CHIARAMONTE, J.C. i TERNAVASIO, M.: “Procesos electorales y cultura política: Buenos Aires 1810-1850”, *Ciencia hoy* vol.5 núm.30, Buenos Aires, 1995, pp.16-24.

⁹⁹ Quant a les eleccions de l'Espanya de la Restauració, dos dels estudis generals més influents en l'inici del tractament del tema van ser MARTÍNEZ CUADRADO, M.: *Elecciones y partidos políticos en España (1868-1931)*, 2 vols., Madrid, 1969; i VARELA ORTEGA, J.: *Los amigos políticos...* També es poden assenyalar els articles publicats a TUSELL, J.(ed.): *El sufragio universal*. Els treballs d'àmbit més

corrupción política que se imagine no puede decirse en realidad que fuera inventada en España, sino que encuentra algún tipo de precedente en comportamientos parecidos en otros países [...] Parece indudable que la Restauración algo tuvo que ver en la configuración del sistema como tal, pero también es evidente que no inventó el pucherazo o el encasillado, términos que pueden ser utilizados con plena validez para la vida política española de la primera mitad del siglo XIX”¹⁰⁰.

Posar tan èmfasi en el frau electoral no ens ha de fer caure en una interpretació de les eleccions que les consideri com un simple tràmit sense importància, no dignes d'interès per a l'historiador: s'ha de tenir en compte que, malgrat tot, conservaven la seva funció de legitimació política (o d'autolegitimació per part dels governants) i contribuïen decisivament a la politització de la societat¹⁰¹. L'existència de reclamacions o la necessitat de recórrer al frau ens hauria de fer reflexionar en el sentit de donar més importància a la voluntat de participació política de bona part de l'electorat que s'organitzava autònomament al marge (i fins i tot en contra) de les autoritats; i també ens hauria d'ajudar a percebre la relativa debilitat del suport social als moderats, concentrat en els sectors més conservadors de la societat i en les persones relacionades amb la seva administració. Si no hagués calgut, els fraus electorals no s'haguessin produït.

---

restringit han estat molt nombrosos, entre els quals s'ha de destacar el referit a Lleida MIR, C.: *Lleida (1890-1936)*...

¹⁰⁰ TUSELL, J.: “El sufragio universal en España (1891-1936): un balance historiográfico”, dins TUSELL, J.(ed.): *El sufragio universal*, pp.22-23.

¹⁰¹ En aquesta línia, José Carlos Chiaramonte i Marcela Ternavasio han escrit: “La corrupción es un dato característico de la implantación de los nuevos regímenes representativos [...] pero no puede agotar el análisis. Hay un campo de estudio muy provechoso, acerca de los procedimientos electorales, que considera su función en la vida política y social. En este sentido, es central atender a la articulación entre prácticas formales e informales [...] y a la interacción entre lógicas sociales y políticas” (CHIARAMONTE, J.C. i TERNAVASIO, M.: “Procesos electorales y...”, p.23).

XI.- ELS LÍMITS D'UN LIBERALISME RENOVADOR I EL FINAL DEL DOMINI MODERAT: 1859-1868

“Libertad. Palabrilla que tiene alborotado el cotarro hace muchos años [...] La palabra libertad casi nunca va sola: los hombres que entienden de estas cosas la hacen acompañar con unos aditamentos, cuya calificación dejamos al malicioso lector. Allá van. Libertad..... bien entendida: libertad..... verdadera: libertad..... sensata. Los que han inventado esta treta son aquellos que habiendo renunciado á la idea por razones especiales, se han quedado con la palabra que suena bien y produce muy buen efecto en casos dados”¹.

“La Lley ha de marcar clá / no mes que ab punt final / el que tothom sia igual / sia gran, xich ó mitxá, / y el que no’s vulgue igualá / escapsarlo tot en sec // [...] Arreglát liberalment / lo Congrés nacional / del Trono ha de ser fiscal / empaytanlo de valent, / quedantne sempre patent / per estarli frech á frech // Perqués puga conservá / la Lley sempre pura y neta, / un fusell ab bayoneta / lo potble ha de teni á ma; / y aixis no’s violará / com la *Donsella de Vich*”².

XI.1. UN PROJECTE TRANSFORMADOR

Gràcies als governs de la Unió liberal i al seu objectiu de construir una via intermitja entre moderats i progressistes³, a la ciutat de Lleida els liberals progressistes van accedir a posicions de poder polític i iniciaren projectes de reforma i de desenvolupament. Inicialment hi devia haver una mena d’acord perquè els sectors més conservadors del progressisme lleidatà donessin suport el 1858 al candidat governamental a diputat a Corts, Pedro Abades, i a canvi se’ls van garantir majors llibertats polítiques i alguns van ser recompensats amb càrrecs oficials: després de les eleccions municipals del novembre d’aquell any, tot i que la majoria dels regidors continuessin sent moderats (el seu grup també s’havia decantat a favor d’Abades), el govern va nomenar alcalde a Manuel Fuster Arnaldo i primer tinent a Dídac Joaquim

¹ *Aquí Estoy* núm.8, 4 de desembre de 1859, p.2.

² *Canso patriòtica. Lo gallet del liberal, per un poeta llemosí*, Barcelona, Imp. de Bosch y Comp., sense data (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, romanços-departament de gràfics, carpeta de romanços històrics anys 1860-1870).

³ José Luis Comellas ha afirmat que l’origen de la Unió liberal s’ha de buscar el 1854, i ha assenyalat com a referència el discurs de Cánovas del Castillo a les Corts en què va dir: “Aquí hay un partido republicano y otro reaccionario; formemos nosotros un tercer partido constitucional. Este tercer partido que no tiene recuerdos, que no se sabe de dónde viene, pero se sabe a dónde va [...] que va a la libertad y al orden, que no va a nada de lo que ha pasado [...] No existen diferencias que sean importantes o insuperables: no

Ballester. Tots dos eren representatius d'un progressisme d'ordre, allunyat de qualsevol temptació radical, molt crític amb els demòcrates, temorós de les mobilitzacions populars, però que a la vegada sempre havia denunciat els abusos comesos pels moderats.

Aquella proposta d'Unió liberal va provocar les protestes de molts progressistes més radicals i dels demòcrates, aglutinats al voltant del periòdic *Aquí Estoy*, enfrontat entre 1859 i 1860 a *El Alba Leridana* on col·laboraven moderats i progressistes i que havia estat impulsat per Dídac Joaquim Ballester. Per a aquests últims la prioritat era obtenir el progrés material de la província, i creien que això s'aconseguiria gràcies a inversions en noves vies de comunicació i si desapareixien “de los círculos donde se agitan sus principales inteligencias esas miserias de la política, que sobre distraernos del verdader objeto de nuestras miras [...] desconceptúan la provincia á los ojos del gobierno [...] y nos relegan á la última línea de las atenciones del Estado”⁴.

A pesar que el 1859 Ballester i Fuster van promoure un discurs que pretenia buscar el màxim consens a la ciutat, el cert és que els anys següents els progressistes (inclosos molts demòcrates) van acabar controlant totes les regidories, van aprofitar l'oportunitat d'un context que els donava més garanties electorals, i marginaren completament els moderats de l'Ajuntament. I mentre encara hi van ser presents, els regidors moderats en ocasions van criticar l'alcalde Manuel Fuster per afavorir els interessos progressistes: arran de la destitució d'un empleat, el gener de 1860, alguns moderats van demanar “que en lo sucesivo en las destituciones, para no dar ocasion á que pueda traducirse haya en ellas objeto ó exigencias politicas, se sirva hacerlas con expresion del motivo”, proposta que no es va discutir després que Fuster es reafirmés en

---

existen. En nombre de la patria, de las ideas liberales y del Trono constitucional, marchemos adelante llevando por bandera la unión liberal” (COMELLAS, J.L.: *Cánovas del Castillo*, Barcelona, 1997, p.90).

⁴ *El Alba Leridana* núm.110, 13 de juliol de 1860, p.2.

“su buen deseo de concordia, y su proteccion á los hombres de todos los matices politicos”⁵.

L'alcaldia de Manuel Fuster va durar de 1859 fins al desembre de 1862, i després fou substituït pel també liberal Josep Sol fins el desembre de 1864: aquests sis anys van suposar la posada a la pràctica d'un projecte dinamitzador, afavorit per una conjuntura general favorable i per un augment de les obres públiques impulsades pel govern; i sobretot seria recordada favorablement en la història de Lleida la gestió de Manuel Fuster, que mostrà la mateixa voluntat de portar a terme tota mena de millores (especialment urbanístiques) que ja havia tingut el 1842 quan també havia estat alcalde⁶. En canvi, a partir de 1865 les dificultats financeres, els problemes socials i la final oposició del govern moderat van acabar comportant l'acabament d'aquesta experiència i l'expulsió dels progressistes del poder municipal, el setembre de 1866.

Però fins 1865 els nous responsables municipals van demostrar tenir una voluntat de transformació de la ciutat, en contrast amb l'experiència moderada. Això fou evident quan el gener de 1860 Dídac Joaquim Ballester va presentar una completa proposta de canvi urbanístic, aprovada en una reunió extraordinària pels regidors junt amb majors contribuents i la Junta de beneficència.

Aquesta memòria va ser publicada poc després⁷, i mostra les ambicions d'un grup que volia canviar substancialment els serveis públics i l'aspecte extern de la ciutat, a imitació del que succeïa en altres localitats i d'acord amb unes grans expectatives de desenvolupament agrícola, industrial i comercial gràcies als nous mitjans de comunicació, a la mà d'obra barata, als recursos naturals, i a la posició geogràfica. Es tractava que Lleida “no quede rezagada en la carrera de los adelantos materiales, que han emprendido todas las capitales de provincia en España y especialmente sus dignas

---

⁵ *Llibre d'actes de l'Ajuntament 1860*, sessió del 21 de gener.

⁶ Per exemple, vegeu CASALS, Q.: *La Lleida dels...*, p.677.

rivales Gerona y Tarragona” però, tot i que la referència eren ciutats catalanes, també es volia que Lleida exercís la capitalitat d’una part important de l’Aragó: “Política y administrativamente considerada, es como mas porvenir tiene la ciudad de Lérida, pues su situacion especial en la confluencia de los tres rios mayores de Cataluña y Aragon, la llama á ser necesariamente la segunda Capital de ambos paises, que tarde ó temprano han de contribuir cuasi por iguales partes á formar la provincia de que Lérida debe ser la Capital”.

La crítica a l’estat de la ciutat és contundent (“Lérida carece hoy de todos ó de la mayor parte de los establecimientos que la civilizacion y los adelantos del siglo hacen indispensables”), i per això Ballester indicà que l’única solució era preparar un pla general de transformació: nous edificis públics (maternitat, presó, hospital, escoles, nova seu per a l’Ajuntament i un teatre per a 1.200 espectadors), eixample de la ciutat i enderrocament de les muralles, i construcció d’un passeig “por el estilo de los boulevards de París”. Algun d’aquests projectes mai no es va portar a terme, però molts altres sí, encara que fos en dècades posteriors. Més enllà d’aquesta planificació, que es volia finançar amb la venda de finques urbanes que quedarien lliures i amb una part de la indemnització corresponent per la venda de propis, Ballester proposà altres millores: engrandiment de la plaça de Sant Joan i construcció d’una nova església, ampliació del passeig de Ferran, edificació d’un nou escorxador, proveïment d’aigua potable a totes les cases baixes, o inversions en la xarxa de clavegueres.

Dídac Joaquim Ballester també va ser el responsable de la redacció d’un projecte de línia de ferrocarril que unís Lleida amb França, una proposta que ja s’havia discutit a les Corts en anys anteriors i que el govern havia bloquejat per raons militars, i en què el 1864 les autoritats lleidatanes van tornar a insistir⁸. I el 1860 va escriure articles a favor

---

⁷ BALLESTER, D.J.: *Reseña de algunas...*

⁸ *Llibre d’actes de l’Ajuntament 1864.*

de la construcció d'una línia de ferrocarril de Lleida a Montblanch, Reus i Tarragona, per tal de comunicar la Catalunya occidental amb un port de mar⁹.

Semblava que el progrés de Lleida havia de passar forçosament per la millora de les comunicacions. Relacionat amb això i amb la importància del comerç, la qüestió de la protecció aranzelària de la indústria catalana va ser conflictiva, sobretot per l'expansió de les idees lliurecanvistes. Ja el 1850 s'havia produït una forta polèmica entre *El Eco del Segre* (segurament representatiu dels progressistes de Lleida) i *El Bien Público* (portaveu de l'Institut Industrial de Catalunya), quan el primer periòdic va acusar a Barcelona de viure una època de prosperitat mentre la resta de Catalunya estava en la pobresa, i afirmà que en lloc de parlar d'indústria catalana calia fer-ho d'indústria “d'alguns pobles de Catalunya” (és a dir, que la indústria solament estava implantada en unes poques comarques que no eren representatives de tot el territori)¹⁰.

D'altra banda, el maig de 1859 l'Ajuntament de Lleida presidit per Manuel Fuster, i amb majoria de regidors encara pertanyents al moderantisme, va tractar sobre la importació de cereals estrangers i va prendre la mateixa opció que la Junta de Fàbriques de Catalunya, en preferir que continués la legislació vigent “con ligeras modificaciones pero siempre bajo el sistema prohibitivo [...] seria funesta para la agricultura de Lerida y de todo el Urgel la libre importacion de cereales extranjeros”¹¹.

El periòdic *El Ilerdense*, normalment prou favorable a les autoritats de la Unió liberal, el gener de 1866 es declarà un ferm partidari de l'escola lliurecanvista i demostrà les seves esperances en “el triunfo definitivo de una idea fecunda que, conocida su verdad, se la teme en sus lógicas consecuencias: *algo* es algo, aun cuando no lo sea todo”¹². I pocs dies més tard hi tornà a insistir amb més vehemència, i amb

⁹ *El Alba Leridana* núm.78, 29 d'abril de 1860, pp.1-2.

¹⁰ SOLÀ, R.: *L'Institut Industrial de...*, pp.272-273, 277 i 285-286.

¹¹ APL caixa núm.1488, secretaria general-correspondència 1859, comunicació del 21 de maig.

¹² *El Ilerdense* núm.36, 7 de gener de 1866, p.2.

una crítica directa als industrials barcelonins: “No desconocemos las circunstancias especiales de alguna parte de Cataluña en la reforma que ha de hacerse [...] los intereses creados, no son los intereses de la nacion, y bastaría esto solo para saber á que atenerse; pero, sin asestar à aquellos un golpe *ab irato*, por decirlo así, aun creemos que el gobierno podrá establecer un sistema conveniente”¹³. En definitiva, eren vacil·lacions lògiques en unes comarques sense indústria, però molt relacionades econòmicament, socialment i políticament amb Barcelona.

A part d'aquestes polèmiques, l'important és que els projectes de Ballester i Fuster van tenir una plasmació en la realitat urbana de la ciutat entre 1859 i 1865, anys en què es van dur a terme obres i millores molt importants.

A pesar que no fos mèrit de l'Ajuntament, el 30 de maig de 1860 la inauguració oficial de la secció de Manresa a Lleida de la línia de ferrocarril Saragossa-Barcelona es va rebre com un veritable esdeveniment històric, indicatiu de la futura prosperitat de Lleida¹⁴. El discurs que llavors va pronunciar l'alcalde Manuel Fuster ens mostra la seva confiança en el desenvolupament del territori i en les inversions de capitals barcelonins, no per industrialitzar la Catalunya occidental sinó per a millorar la seva situació econòmica: “Venid, Barceloneses: sed entre nosotros cultivadores por placer, sin que dejeis de ser industriales [...] La luz viene siempre de Oriente [...] A Barcelona debemos la via de hierro que acaba de ser inaugurada bajo la bendicion del Cielo. A Barcelona deberémos en breve el Canal de Urgel, que al derramarse en estas comarcas, las dará el nombre de *jardin de la Reina*”¹⁵.

---

¹³ *El Ilerdense* núm.42, 28 de gener de 1866, p.1.

¹⁴ Així, es va escriure que aquella obra “promete, en fin, una nueva era para la vida intelectual y material de nuestra querida Ciudad, generadora de beneficio sin límites y de comodidades sin número” (*El Alba Leridana* núm.92, 1 de juny de 1860, p.1).

¹⁵ *El Alba Leridana* núm.92, 1 de juny de 1860, p.4.

Les esperances es van veure frustrades: la línia de ferrocarril acabà tenint molts problemes econòmics i perjudicà greument l'antic mercat de grans de Lleida¹⁶; i en aquella mateixa època també es va patir la decepció causada pel Canal d'Urgell, inaugurat el 1861 i que provocà efectes negatius durant els primers anys de funcionament. Les dues inversions estaven molt estretament relacionades, part d'un projecte de reestructuració dels transports i de l'agricultura catalans que es va trobar amb moltes més dificultats de les esperades¹⁷.

En canvi, Lleida es va beneficiar dels governs de la Unió liberal que, després de dècades de projectes i de reclamacions per a construir un eixample, per fi van concedir el permís per a començar a enderrocar les muralles el gener de 1861¹⁸, després que el 1859 l'Ajuntament hagués manifestat que era “la mas apremiante necesidad de todas en las que se encuentra este vecindario”¹⁹. A pesar que van passar anys fins que es completà la seva demolició, cal remarcar el significat simbòlic d'aquella ordre.

Des de l'Ajuntament es va voler planificar el futur de la ciutat, i així el 1860 es preparà i executà un eixample per enllaçar-la amb la nova estació de ferrocarril, amb l'ampliació del Passeig de Ferran²⁰ (i no deixa de ser sospitosos que resultessin afectats per les expropiacions forçoses petites propietats dels moderats Francesc Cercós i Domènec Tey, així com també de Francesc Borrás, potser la mateixa persona que seria diputat provincial per Balaguer)²¹. I poc després l'alcalde va proposar que s'atorgués a l'arquitecte municipal tot el que necessités per a confeccionar un projecte general

---

¹⁶ A més a més, hi hagué moltes queixes pel mal funcionament de la línia, uns inconvenients que han continuat fins a l'actualitat: si el 1860 entre Cervera i Barcelona el tren tardava quatre hores, 140 anys més tard el trajecte en dura tres.

¹⁷ PASCUAL, P.: “Ferrocarrils i industrialització a Catalunya”, *Recerques* núm.17, Barcelona, 1985, pp.43-72.

¹⁸ APL caixa núm.1559, administració-obres i urbanisme, carpeta de planejament i gestió urbanística-pla general d'ordenació urbana 1854-1861, comunicació del 23 de gener de 1861.

¹⁹ APL caixa núm.1559, administració-obres i urbanisme, carpeta de planejament i gestió urbanística-pla general d'ordenació urbana 1854-1861, exposició del 15 de març de 1859.

²⁰ *Llibre d'actes de l'Ajuntament 1860*, sessió del 25 d'abril.

²¹ BOPL núm.20, 16 de febrer de 1863, p.2.

d'eixample de la ciutat “que por su reducido perimetro no puede satisfacer las condiciones de salubridad y comodidad de la actual poblacion, y mucho menos de su proximo aumento en una escala muy progresiva atendido el crecimiento de poblacion en sus dos comarcas del llano de Urgel y Litera cuyo extenso territorio en breve va á ser fertilizado por dos grandes canales”²². Segurament, una de les principals raons que retardà la confecció definitiva de l'eixample va ser que prèviament calia delimitar la nova demarcació militar, i aquesta gestió va durar anys²³.

En aquells anys es podrien posar molts exemples de millores urbanes, com empedrat i alineació de carrers, noves avingudes, obres per estabilitzar terres properes al riu, construcció de safareigs públics, etc. Un altre cas de millora dels serveis urbans va ser l'enllumenat públic de gas, inaugurat el 1862: tot i que havia estat proposat pel moderat Joan Mestre i Tudela el 1857²⁴, va ser Dídac Joaquim Ballester qui més endavant va assumir la responsabilitat de portar endavant el projecte²⁵. I el 1860 es van iniciar les obres d'un passeig als afores de la ciutat, els Camps Elisis²⁶, que no s'inaugurà fins 1864 (any en què també va començar a funcionar el teatre que s'hi construï)²⁷. Es tractava de crear espais on es pogués practicar el costum del passeig, important per a la sociabilitat burgesa, i que contribuïssin a la diferenciació social dins la ciutat en funció dels usos públics²⁸.

---

²² *Llibre d'actes de l'Ajuntament 1860*, sessió del 20 de juny.

²³ A finals de 1862 el diputat a Corts Pedro Abades encara intentava accelerar-ne els tràmits i protegir els interessos de la ciutat durant el procés de confecció d'aquesta nova demarcació (APL caixa núm.1494, secretaria general-correspondència 1863, carta del 26 de desembre de 1862).

²⁴ *Llibre d'actes de l'Ajuntament 1857*, sessió del 26 d'agost; *Llibre d'actes de l'Ajuntament 1859*, sessió del 13 d'abril; APL caixa núm.1492, secretaria general-correspondència 1862, ban del 30 de juny; i PLEYAN DE PORTA, J.: *Efemérides leridanas recogidas...*, pp.64-65.

²⁵ APL caixa núm.1490, secretaria general-correspondència 1861, comunicació del 7 de juny.

²⁶ *El Alba Leridana* núm.33, 15 de gener de 1860, p.4.

²⁷ SOL, R. i TORRES, C.: *Els Camps Elisis de Lleida 1864-1938*, Lleida, 1996.

²⁸ Per exemple, vegeu PONS, A. i SERNA, J.: *La ciudad extensa...*

També es començà a estudiar seriosament la millora de l'edifici de l'Ajuntament, i el 1863 es presentà un projecte per a la façana i la galeria posterior²⁹, encara que finalment l'edifici no es reformà fins 1868 d'acord amb el projecte d'Agapit Lamarca³⁰. I per a fer front a l'increment d'incendis el municipi va organitzar una secció de bombers, que va entrar en funcionament el 1862³¹.

En canvi, altres propostes (com la construcció de l'escorxador, de clavegueres o de la nova presó) es van endarrerir per culpa dels tràmits i permisos que havien de passar per l'administració central. Sovint assumptes burocràtics diversos van impedir realitzar-les en un termini raonable.

Malgrat totes les obres i projectes, des de la premsa demòcrata es van criticar les insuficiències de l'acció municipal i es van expressar les queixes de veïns: reclamacions de construcció de clavegueres en determinats carrers³², crítiques per la multiplicació del nombre de femers a prop de la ciutat i per la manca de neteja dels carrers i el mal estat del seu empedrat, problemes en el funcionament de l'enllumenat públic, queixes per les condicions lamentables de les dues escoles municipals³³ i de la pròpia casa consistorial, reclamacions perquè es restaurés l'edifici del teatre i es traslladés l'escorxador, etc. Tampoc no es va entendre com, en motiu de la visita d'Isabel II, l'Ajuntament va poder obtenir el permís per ampliar la ciutat i enderrocar una part emmurallada en direcció cap a l'estació de ferrocarril, mentre que altres operacions tardaven mesos a ser resoltes: “por consiguiente si no se verifican otras mejoras que reclaman de consuno, la

---

²⁹ APL caixa núm.1561, administració-obres i urbanisme, carpeta d'immobles municipals-manteniment 1863.

³⁰ LLADONOSA, M.(dir.): *Biografies de lleidatans...*, pp.183-186.

³¹ APL caixa núm.1582, administració-seguretat ciutadana, carpeta de cossos de seguretat-bombers 1861, cartes del 2 de desembre de 1861 i del 7 de gener de 1862.

³² Després que no es pogués fer la claveguera del carrer Boters, es va escriure “Pues que ¿tan poco vale la salud pública que no merezca un pequeño sacrificio por parte de nuestra celosa autoridad? [...] Lo sentimos por el buen nombre de Lérida y por lo poco que pudiera amenguar el prestigio y celo de nuestro digno Ayuntamiento” (*Aquí Estoy* núm.38, 13 de juny de 1860, p.1).

conveniència pública y la cultura del siglo en que vivimos podremos decir sin temor de equivocarnos y sin que nadie nos tache de parciales, que es porque no se quiere”³⁴. Es va caricaturitzar la feina dels regidors amb aquestes paraules: “El primero de Enero toman posesion los nuevos concejales y generalmente á los tres ó cuatro dias, salen los pregoneros y despues de un ratito de trompeteo, publican un bando que se titula de buen gobierno ó policia urbana [...] A los pocos dias, apenas se acuerda nadie del bando, ni de la policia urbana, y deja de cumplirse casi todo lo ordenado”³⁵. I s’arribà a publicar una burla sobre la ineficàcia de l’Ajuntament presidit per Manuel Fuster: “P.¿Para que sirven en esta ciudad los bandos de policia? / R.Para criadero de polillas. / P.¿Y el servicio municipal á que se destina? / R.A servir de pantalla ante el clamoreo público / P.¿Y porque los referidos bandos y el referido servicio municipal no se hallan en el ejercicio de las funciones que tienen por objeto desempeñar en los paises civilizados? / R.Por la sencilla razon de que esto solo tiene lugar en paises civilizados / Quedamos enterados”³⁶.

XI.2.- LA DINAMITZACIÓ SOCIAL I CULTURAL

Abans del Bienni progressista, una de les poques iniciatives socials d’èxit havia estat el Casino de Lleida. Es va inaugurar el 1852³⁷, amb la intenció de dotar a la ciutat d’un centre de sociabilitat per als grups benestants, especialment dels liberals: els seus primers director i secretari van ser els progressistes Manuel Fuster Arnaldo i Joaquim Garrell respectivament, i el 1853 el nou director fou Modest Fuster. Però totes les

---

³³ Com que una escola tenia a sota un forn de pa i l’altra una carnisseria, van escriure “los niños consiguen instruccion, y se preparan para aclimatarse con facilidad en Africa ó América” (*Aquí Estoy* núm.55, 3 de juliol de 1860, pp.3-4).

³⁴ *Aquí Estoy* núm.137, 7 d’octubre de 1860, p.1.

³⁵ *Aquí Estoy* núm.55, 3 de juliol de 1860, p.4.

³⁶ *Aquí Estoy* núm.38, 13 de juny de 1860, p.3.

³⁷ El mateix any s’inaugurà a Almenar el Casino Agrícola, amb uns estatuts semblants als de Lleida (FORNS, J.: *Economia, política, conflictivitat i elits locals a la Catalunya occidental: Almenar (Segrià) i la seva àrea, segles XV-XIX*, tesi doctoral, Universitat de Lleida, Lleida, 1997).

autoritats van ser convidades a integrar-s'hi, i alguns regidors moderats ràpidament van oferir la seva col·laboració³⁸.

El Casino pretenia cobrir les demandes d'unes persones el model social i cultural de les quals era una "ciutat burgesa" ideal, però que convivia amb una realitat ben diferent. Per tant, igual que en moltes altres localitats, es va constituir com una institució cultural representativa de les noves necessitats d'uns sectors emergents, amb un cert caràcter elitista imprescindible perquè els seus socis s'hi trobessin còmodes.

La seva primera proposta de reglament va deixar ben clar l'objectiu del Casino, una societat "destinada exclusivamente á proporcionar los goces de una reunion de personas bien educadas, la lectura de periódicos y obras útiles, y una distraccion en juegos permitidos". La ciutat de principis dels anys 50 devia oferir escassíssimes oportunitats d'esbarjo, i el Casino va intentar suplir aquestes mancances i va donar possibilitat d'aprofitar els seus salons per activitats culturals, una biblioteca, un lloc de lectura de periòdics espanyols i estrangers, o una taula de billar i altres jocs. Formava part de la seva essència prohibir qualsevol discussió sobre assumptes polítics o religiosos, que l'hagués pogut situar fora de la llei o provocar un enfrontament entre els socis³⁹.

Tot això no el va salvar de tenir alguna topada amb les autoritats municipals. L'any 1857 l'alcalde moderat Joan Mestre i Tudela, un dels fundadors del Casino, va denunciar que dins el local s'apostaven quantitats importants de diners i de vegades s'hi jugava fins a les cinc de la matinada (quan el seu reglament obligava a tancar a les dotze de la nit), i va ordenar que els vigilants nocturns fessin fora els socis i apaguessin els llums si fos necessari. El governador va revocar aquesta ordre en considerar que les

---

³⁸ APL caixa núm.1480, secretaria general-correspondència 1852, carpeta d'any 1852-Casino de Lleida.

³⁹ *Reglamento para el gobierno direccion y fomento del Casino de Lérida*, Lleida, 1852; i *Reglamento para el gobierno, direccion y fomento del Casino de Lérida. Aprobado en sesion de 19 de marzo de 1853*, Lleida, 1853.

formes no eren prou respectuoses amb una institució com el Casino, tot i reconèixer “en aquella mesura una recta intenció”⁴⁰.

A part del Casino, que a més a més després va desaparèixer i es va haver de refundar al mateix local el desembre de 1865⁴¹, hi ha poc a destacar durant la Dècada moderada, a banda de l'acció d'institucions nascudes anteriorment com l'Institut d'ensenyament secundari o l'Escola Normal. Aquesta situació va canviar radicalment a partir de 1859, amb la participació de progressistes i demòcrates que tornaren a manifestar la seva convicció que amb iniciatives culturals i educadores podrien millorar la societat⁴².

En els anys 1859-1866 el món associatiu de Lleida va viure un bon moment. Paral·lelament a les transformacions promogudes des del govern municipal, la ciutat va experimentar una dinamització cultural impulsada per la pròpia societat. Així, pel que fa a la premsa, el 1859 van néixer *El Alba Leridana* i *Aquí Estoy*, i en els anys següents es van publicar altres periòdics com *Diario de Lérida*, *El Ilerdense*, *El Segre*, etc. En aquests periòdics els liberals i demòcrates podien expressar alguns projectes i demanar intervencions municipals. No sempre eren simples mitjans de comunicació, sinó que també tenien la pretensió de difondre idees per al desenvolupament de la ciutat i fer-les arribar a la població, i transmetre un nou model de sociabilitat.

Les iniciatives de l'Ajuntament van ser variades, algunes amb prou èxit, i els implicats acostumaven a ser persones amb molta presència en la vida pública de la ciutat. Sobretot destacà Dídac Joaquim Ballester, per a qui el febrer de 1863 el consistori municipal va crear el càrrec de “cronista archivero”⁴³.

---

⁴⁰ APL caixa núm.1486, secretaria general-correspondència 1857, comunicacions del 2 i 5 de setembre.

⁴¹ *El Ilerdense* núm.28, 10 de desembre de 1865, p.3.

⁴² Aquestes idees ja es mostraren a Lleida entre 1840 i 1843, segons s'explica a CASALS, Q.: *La Lleida dels...*, pp.611-636. Vegeu també BOTARGUES, M.: *Consumo cultural en...*

⁴³ *Llibre d'actes de l'Ajuntament 1863*, sessió del 4 de febrer.

El 1863 l'Ajuntament acordà celebrar el patró de la ciutat, Sant Anastasi, amb “festejos públicos”, en part finançats gràcies a les aportacions voluntàries dels veïns a comissions que recorrien la ciutat⁴⁴, per a complementar les tradicionals cerimònies religioses. La idea va ser organitzar activitats que divertissin als ciutadans i recordessin l'origen religiós de la celebració, i també “atraer la mayor concurrencia posible de forasteros”, encara que una de les opcions que probablement podia tenir més popularitat com les corrides de toros provocà la reticència dels regidors, que acordaren acceptar la millor oferta d'empreses particulars per a la preparació d'una plaça de toros però es van oposar que l'Ajuntament prengués la iniciativa “para proporcionar espectáculos de esta clase que nada tienen de civilizadores”⁴⁵. Segurament aquelles diversions no eren ben vistes per alguns lleidatans, que ja el 1860 en motiu de Sant Anastasi es queixaven de l'escassa devoció pels actes religiosos: “Las rivalidades entre los mozos, y las deplorables escenas del juego, afean algunas veces estas manifestaciones de la religion, del amor, del júbilo y del casto placer [...] quisiéramos por entre esa variedad de diversiones, de condicion casi pagana, ver siempre infiltrada la sávia de la religion”⁴⁶.

En aquells anys, sovint amb el suport de l'Ajuntament, es produí un veritable esclat d'iniciatives i successos relacionats amb la cultura dels quals en podem mencionar alguns exemples. L'Orfeó Lleidatà, fundat per Francesc Vidal el març de 1861, va ser el segon que es creà a Espanya després del de Barcelona, i el nombre d'alumnes a les seves classes de música va experimentar un gran increment: el 1862 tenia 67 socis i 36 alumnes, el següent any 91 socis i 42 alumnes, i el 1866 64 socis i 140 alumnes⁴⁷. De les seves activitats, destacà un festival d'orfeons el 1863 en què hi

---

⁴⁴ APL caixa núm.1611, administració-cultura, carpeta de protocol-relacions públiques 1863; i *El Segre* núm.84, 11 de maig de 1865, p.1. El 1865 l'Ajuntament va convidar al Capítol de la Catedral a participar en aquestes comissions “con objeto de recaudar lo que los vecinos tuviesen á bien dar para solemnizar las fiestas de S.Anastasio” (ACL, *Llibre d'actes capitulars 1865-1870*, sessió del 20 d'abril de 1865).

⁴⁵ *Llibre d'actes de l'Ajuntament 1863*, sessió de l'11 d'abril.

⁴⁶ *El Alba Leridana* núm.83, 11 de maig de 1860, p.1.

⁴⁷ APL caixa núm.1610, secretaria-censos i enquestes.

assistirien els de Cervera, Balaguer, Agramunt, Tàrraga i Borges Blanques, presentat com a “primera reunion oficial de orfeones y sociedades corales en España”⁴⁸. En l’orfeó hi col·laboraren alguns d’aquells progressistes o demòcrates presents tant a les institucions polítiques com a les institucions culturals, i en foren socis protectors persones com Jaume Nadal, Miquel Ferrer, Manuel Fuster, Antoni Mestres i Cendrós, Dídac Joaquim Ballester o Ramon Soldevila.

L’activitat coral va ser una de les que tingueren més èxit, i el 1864 sortí una alternativa en fundar-se la coral “La Artesana” amb un component social ben clar, ja que els seus dirigents van afirmar que “todos los individuos que la forman son pobres” i per això demanaren ajut a l’Ajuntament per a l’adquisició d’un pendó que els identificés⁴⁹; i el 1866 el seu president era el demòcrata Agapit Lamarca⁵⁰. Aquesta coral va tenir prou èxit en els seus primers anys d’existència, i el 1866 comptava amb 86 socis i 34 alumnes⁵¹.

En un sentit similar de crear espais de trobada i activitat per a sectors socials populars, sobretot artesans, el 1866 es presentà la sol·licitud per obrir un nou “Casino de Artesanos” (segurament pensat com una alternativa al Casino de Lleida, més vinculat a les autoritats). És ben indicatiu que un dels principals impulsors de l’associació fos Manuel Cañadell, que més tard seria escollit regidor el desembre de 1868 i formaria part de l’Ajuntament que el 1873 es va adherir a la proclamació de la I República⁵²; i que l’octubre de 1868, sota la presidència de Francesc Tarragó, aquest casino organitzés un ball per a celebrar el triomf de la revolució de 1868. Per tant, el casino podia reunir i

---

⁴⁸ *Llibre d’actes de l’Ajuntament 1863*, sessions del 13 i 16 de maig; i APL caixa núm.1611, administració-cultura, carpeta de protocol-relacions públiques 1863.

⁴⁹ *Llibre d’actes de l’Ajuntament 1864*, sessió del 25 de maig; i APL caixa núm.1495, secretaria general-correspondència 1864, comunicacions del 20 i del 24 de maig.

⁵⁰ APL caixa núm.1611, administració-cultura, carpeta d’expedients i documents de cultura 1865, carta del 13 de març de 1866.

⁵¹ APL caixa núm.1610, secretaria-censos i enquestes 1867, informe del 21 de gener.

⁵² APL caixa núm.1625, administració-eleccions, carpeta d’expedients, eleccions i referèndums 1868; i BARRULL, J. i MIR, C.: *Història Gràfica de...*, p.155.

coordinar persones majoritàriament contràries al domini moderat, a les quals aquesta institució els podia proporcionar un lloc de trobada i d'esbarjo.

També existia el “Liceo Leridano” que disposava d’un teatre de 300 localitats, i el 1862 tenia 144 socis però sols 20 alumnes de música i 14 de declamació⁵³: es devia inaugurar el 1857⁵⁴, i després es va fondre amb l’“Academia artística y literaria” nascuda el 1859, i que impartia classes gratuïtes en què la majoria dels inscrits eren artesans de la ciutat⁵⁵. El 1860, en motiu de la inauguració de les classes, Antoni Mestres va pronunciar un discurs que tornà a mostrar la vocació educadora que tenien els promotors de moltes d’aquelles societats dels anys 60, que d’aquesta manera suplien la passivitat o incapacitat de les institucions públiques, i servien segons les seves paraules “al niño para enseñarle el camino por donde se va al provechoso cultivo de las bellas artes, al artesano para disponerle á fin de que un día pudiera aprender en un libro y escribir sus pensamientos, atrayendo su espíritu á la vida de la inteligencia”⁵⁶. Alguns dels integrants d’aquesta associació devien estar vinculats amb el partit progressista, perquè el desembre de 1865 es va utilitzar el saló del Liceu per a realitzar una reunió dels progressistes del districte⁵⁷.

I de ben segur hi havia altres associacions de les quals no hem sabut trobar més notícies: el desembre de 1865 existia el “Círculo leridano” destinat a “la instruccion de la clase artesana en la manera mas adecuada à sus oficios y ocupaciones”⁵⁸, el gener de 1866 un periòdic proclamà que a la ciutat de Lleida ja hi havia 5 casinos i se’n volien

---

⁵³ APL caixa núm.1610, secretaria-censos i enquestes, carpeta de secretaria general-estadístiques-qüestionaris 1863.

⁵⁴ El setembre de 1865 s’afirmà que el Liceo ja tenia vuit anys d’existència (*El Ilerdense* núm.6, 21 de setembre de 1865, p.4). Però el novembre de 1860 es publicà que la societat “se halla por decirlo así, en los albores de su existencia” (*Aquí Estoy* núm.162, 6 de novembre de 1860, p.1).

⁵⁵ *Aquí Estoy* núm.161, 4 de novembre de 1860, p.1.

⁵⁶ *Aquí Estoy* núm.163, 7 de novembre de 1860, pp.1-2.

⁵⁷ *El Ilerdense* núm.26, 3 de desembre de 1865, p.1.

⁵⁸ *El Ilerdense* núm.28, 10 de desembre de 1865, p.3.

obrir 3 més (en contrast amb poc temps abans, quan no n'hi havia cap)⁵⁹, però l'any següent sols constava l'existència de tres casinos (el del Centre, el d'artesans i el del Liceu)⁶⁰; i el febrer de 1868 s'informà que hi havia una “Sociedad de bailes de la Union”⁶¹.

Encara podem posar més exemples de la voluntat educativa i assistencial en la dècada de 1860. El juny de 1860 la Societat Economica, per a cobrir una demanda que el govern no atenia i d'acord amb una idea de Dídac Joaquim Ballester, va crear una acadèmia gratuïta per a les dones que volguessin obtenir el títol de mestres, que podria aprofitar el local i la col·laboració de la Societat⁶². El 1860 existia una “Asociación de Damas” de Lleida, per a “proveer á la lactancia y amparo de los niños de padres pobres”⁶³. I a finals de 1861 es va obrir un “Colegio de educación para señoritas”, amb l'objectiu d'educar “moralizando, ó sea formando las verdaderas costumbres de nuestras jóvenes”⁶⁴.

Tot plegat va garantir l'augment de l'activitat social i cultural a la ciutat, malgrat les precàries condicions materials dels dos teatres fixes en funcionament el 1864 (també hi havia el dels Camps Elisis on s'hi podien encabir 1.000 cadires, encara que no tingués seients fixes), i en aquell any hi hagué 40 funcions dramàtiques, 60 d'òpera i 24 de sarsuela⁶⁵.

Amb objectius religiosos va néixer l'Acadèmia Bibliogràfica Mariana, institució creada el 1862 i que va reunir un grup de persones conservadores que volien difondre els valors del catolicisme a partir de l'activitat cultural. La biografia del seu fundador,

---

⁵⁹ *El Ilerdense* núm.36, 7 de gener de 1866, p.3.

⁶⁰ MERELO, J.: *Guia geogràfica, administrativa...*, p.96.

⁶¹ APL caixa núm.1612, administració-cultura, carpeta d'expedients i documents de cultura 1868, carta del 24 de febrer.

⁶² *El Alba Leridana* núm.94, 5 de juny de 1860, pp.1-2; i núm.98, 15 de juny de 1860, pp.1-2.

⁶³ *Aquí Estoy* núm.176, 22 de novembre de 1860, p.1.

⁶⁴ APL caixa núm.1491, secretaria general-correspondència 1861, comunicació de l'1 de novembre.

Josep Escolá i Cugat, és significativa: va estar amb els carlins durant la primera guerra, tot seguit emigrà a França on va acabar els cursos de Teologia i va fer amistat amb Josep Caixal (qui seria més tard bisbe d'Urgell i seria expulsat d'Espanya per simpatitzar amb els carlins), i no tornà a Lleida fins el 1849⁶⁶. I entre els primers socis figuren moderats destacats com Domènec de Gomar, Josep Mensa, Francesc Fontanals, Josep Antoni Alós o Domènec de Dalmau. Per tant, aquesta institució fou una veritable excepció en un context en què el protagonisme el tenien progressistes i demòcrates, però era molt útil per als conservadors lleidatans que havien perdut l'Ajuntament i els era qüestionat el seu paper social.

L'Acadèmia pretenia ser “una sociedad de literatos, formada con el objeto de componer, publicar y propagar libros y escritos relativos exclusivamente á la Santísima Virgen”⁶⁷, i dos anys després de la seva fundació ja comptava amb 1.322 socis arreu d'Espanya, i en la seva distribució provincial destacava Navarra amb 224 socis, Lleida amb 193 i València amb 185⁶⁸. El que cal remarcar és que els premis de l'Acadèmia Mariana, inicialment destinats a composicions poètiques que commemoressin misteris o invocacions marianes, també van servir en algun cas per impulsar a Lleida la creació literària en català⁶⁹, i s'ha pogut considerar que l'Acadèmia va ser un precedent de la configuració posterior d'un corrent catalanista conservador⁷⁰.

---

⁶⁵ APL caixa núm.1611, administració-cultura, carpeta d'expedients i documents de cultura 1865, informe del 18 de maig de 1865. Vegeu altres informacions en HERRERA I LLOP, L.-M.: *La música teatral durant la segona meitat del segle XIX*, Lleida, 1998.

⁶⁶ ALTISENT JOVÉ, J.B.: *La Pontificia y Real Academia Bibliográfico-Mariana de Lérida*, Lleida, 1953, pp.5-17.

⁶⁷ *Anales de la Academia Bibliográfico-Mariana* any 1, 1862, p.9.

⁶⁸ *Anales de la Academia Bibliográfico-Mariana* any 3, 1864, pp.54-55.

⁶⁹ L'abril de 1868 els regidors moderats van debatre sobre la conveniència d'una norma que obligava que les composicions per a un premi poètic de l'Acadèmia sufragat per l'Ajuntament fossin “en lenguaje Catalan, Valenciano ó Balear”, i finalment ho van acceptar (*Libre d'actes de l'Ajuntament 1868*, sessió del 15 d'abril).

⁷⁰ MIR, C.: “El catalanisme conservador a Lleida: balanç d'un trajecte”, dins ANGUERA, P. et al.: *El catalanisme conservador*, Girona, 1996, pp.217-239.

L'any 1863 el poeta i historiador Lluís Roca i Florejachs, un dels primers representants de la Renaixença a Lleida i soci fundador de l'Acadèmia⁷¹, va obtenir tres premis als Jocs Florals de Barcelona: l'Ajuntament ho considerà com una fita en la història de la literatura a Lleida i decidí publicar aquelles tres obres en un opuscle⁷² (que segons Pere Anguera devia ser la primera edició literària en català amb patrocini oficial)⁷³. Segurament el mateix Lluís Roca va publicar el 1859 en un periòdic lleidatà uns fragments de poesies titulats "Recuerdos de Lérida", escrites el 1847⁷⁴.

El desig de rememorar la història de Lleida i de Catalunya es va estendre en aquells anys, i el número de presentació del periòdic *Aquí Estoy* (representatiu dels demòcrates) va afirmar el 1859 la voluntat de tractar "las páginas de la *Historia*, particularmente de Cataluña y os presentaré en breves cuadros la série de hechos notables, que, enalteciendo el carácter de los antiguos habitantes de este pais, dan testimonio imperecedero de su constancia y teson para defender sus derechos"⁷⁵. I al següent número el demòcrata Antoni Mestres va publicar un poema titulat *Al Segre*, en què recordava el passat de Catalunya, usat com a exemple en la reivindicació de llibertats polítiques, encara que amb més nostàlgia que esperances de futur: "Sí; su antigua grandeza / el catalan altivo en tí respira; / su indómita fiereza, / que al extranjero admira, / bebe en tu seno, que en tus auras gira // [...] Ya la quebrada sierra / no engendra los temidos pobladores, / ni el rayo de la guerra, / ni apuestos trovadores / tan distros en la lid como en amores // ¡En vil ócio la espada! / ¡Los cantos de oro y

---

⁷¹ Lluís Roca i Florejachs va néixer el 1830 i va morir el 1882, era metge i va estudiar a Barcelona; com a poeta es va donar a conèixer el 1852 amb una composició en castellà titulada *Las Glorias de Lleyda*, i els anys següents va obtenir diversos premis per la seva obra en català; va ser soci fundador de l'Acadèmia Bibliogràfica Mariana, i soci de moltes altres societats culturals catalanes (ALTISENT JOVÉ, J.B.: *La Pontifica y...*, pp.20-22; XURIGUERA, R.: *L'aportació de l'Occident català a l'obra de la Renaixença*, Barcelona, 1936, pp.31-34 i 72-81; MESTRE, J.(dir.): *Diccionari d'Història de...*, p.927; i HERRERO MEDIAVILLA, V.(ed.): *Índice Biográfico de...*).

⁷² *Llibre d'actes de l'Ajuntament 1863*, sessió del 9 de maig.

⁷³ ANGUERA, P.: *El català al...*, p.153.

⁷⁴ *El Alba Leridana* núm.6, 20 d'octubre de 1859, pp.2-3.

⁷⁵ *Aquí Estoy* núm.1, 16 d'octubre de 1859, p.2.

gay-saber perdidos! / Estirpe mancillada, / ¿dó guardas escondidos / los nombres de la patria esclarecidos! // [...] Pasó un siglo, y escueto / el Segre no habla ya; la patria historia / guarda en su seno inquieto, / y en él, para memoria, / recuerdos de esplendor, cantos de gloria”⁷⁶. Junt amb altres exemples que podríem posar, aquestes cites il·lustren com els sectors progressistes de la ciutat també van participar d’aquell corrent favorable a la cultura catalana, tan divers com ho era la pròpia societat.

A les pàgines d’*El Alba Leridana* tant es podien llegir les poesies de Lluís Roca com les cròniques dels viatges de Dídac Joaquim Ballester⁷⁷. I els exemples de la sensibilitat cap a la història i la llengua catalanes es podrien multiplicar: des d’articles en premsa de persones com el mateix Ballester; composicions poètiques que Víctor Balaguer va trametre a periòdics de Lleida; el llibre de Josep Maria Pinós titulat *Memorias catalanas*, publicat el 1866, dedicat a explicar alguns fets històrics després d’una queixa pel poc interès que hi havia hagut per la història de Lleida⁷⁸; o notícies com la signada per Miquel Ferrer i Garcés en què manifestà la seva alegria pel projecte d’Antoni de Bofarull de tornar a editar la crònica de Ramon Muntaner⁷⁹.

A la premsa i publicacions lleidatanes es podrien trobar moltes altres referències semblants, mostra del manteniment d’una consciència d’identitat diferenciada. Lleida va participar en el procés de recuperació de la llengua catalana per a la literatura i també en l’esperit romàntic en favor de la història del país, encara que ben lluny de qualsevol formulació política o de qüestionament del marc nacional espanyol⁸⁰. Però també és cert

⁷⁶ *Aquí Estoy* núm.2, 23 d’octubre de 1859, pp.2-3.

⁷⁷ Un dietari del seu viatge a Jerusalem, Egipte i Turquia ha estat recentment publicat, editat per Josep M. Rexach, amb el títol *Viatge a Terra Santa, Egipte i Turquia (1857)*, Lleida, 1999.

⁷⁸ PINÓS Y CORTS, J.M.: *Memorias catalanas*, Lleida, 1866; i APL caixa núm.1410, ple-expedients de sessions 1866, carta del 4 d’octubre.

⁷⁹ *El Alba Leridana* núm.72, 15 d’abril de 1860, p.1.

⁸⁰ Josep Borrell i Paquita Sanvicén han escrit: “El model de Renaixença que s’instal·lava a Lleida, a través de Lluís Roca i el Josep Pleyan dels primers temps, no era altre que el d’un cert romanticisme historicista y pairalesc, manifestat a través de la poesia i de l’assaig històric” (BORRELL, J. i SANVICÉN, P.(ed.): *La Renaixença a Lleida. Lluís Roca i Florejachs - Josep Pleyan de Porta*, Lleida, 1998, p.11). Vegeu també PELEGRÍ, B.: *Lleida en la Renaixença literària de Catalunya*, Lleida, 1935;

que llavors existia un gran malestar contra els excessos i problemàtiques causades pel centralisme estatal, la qual cosa junt amb la recuperació cultural eren elements que preparaven el naixement dels projectes polítics explícitament catalanistes.

XI.3.- UN NOU INTENT “CIVILITZADOR” DE LA POBLACIÓ

Malgrat la importància de les iniciatives realitzades a partir de 1859, el contrast amb la gestió moderada tampoc no ens ha de confondre, ja que en tot moment hem de tenir present les limitacions socials d'aquell projecte de transformació, reflectides especialment en els escrits de Manuel Fuster i Dídac Joaquim Ballester. I en anys anteriors Fuster ja havia expressat més d'una vegada una barreja de temor i menyspreu cap als comportaments dels treballadors més humils de Lleida.

El 1859 Fuster va publicar un article amb un gran contingut ideològic, en què defensà la desigualtat política i social, i sols es lamentà dels abusos que alguns en feien: “Las desigualdades políticas debian contribuir al provecho de la sociedad si se hubiera conservado la sencillez y pureza primitivas; pero los errores del espíritu, y los vicios del corazon desfiguraron horriblemente sus rasgos originales [...] Si al hombre no le bastan las ventajas de la sociedad, consiste en que su corazon está formado para desear otros bienes mas duraderos nutriendo la esperanza de la vida futura, única que puede llenar sus aspiraciones. El mal procede de los hombres, no de la sociedad. La desigualdad política autorizada por el derecho natural, y por la ley escrita, es justa en sí misma; pero injusta en su abuso”⁸¹.

En motiu de la visita d'Isabel II, el 5 i 6 d'octubre de 1860, les autoritats van preparar les acostumades celebracions que també podien servir per a mostrar la fidelitat

---

BORRELL, J.: “La Renaixença a Lleida”, dins *Actes del Col·loqui internacional sobre la Renaixença*, Barcelona, 1992, pp.253-266; BORRELL, J.: *Escriptors Contemporanis de Ponent 1859-1980*, Lleida, 1984, pp.13-69; i XURIGUERA, R.: *L'aportació de l'Occident...*

⁸¹ *El Alba Leridana* núm.12, 11 de novembre de 1859, p.2.

a la monarquia d'aquells progressistes simpatitzants de la Unió liberal que llavors estaven al capdavant de la ciutat, i es mobilitzà tota la ciutat per oferir una bona imatge (arranjament dels carrers, construcció d'un portal a l'entrada de la ciutat, decoracions, formació d'un cor de nens i nenes perquè cantessin un himne en català la redacció del qual va ser encomanada a Lluís Roca, decoració de les façanes, contractació de focs artificials, etc.). El més destacable és la manera com l'alcalde volia donar una imatge que no es corresponia a una ciutat amb activitats agràries, i a partir de l'1 d'octubre i mentre la Reina estigués a Lleida va prohibir que es poguessin continuar les feines de la verema dins la ciutat per la brutícia i pudor que provocaven (és a dir, va interrompre una activitat bàsica per a la població)⁸². El pressupost total de les celebracions pujà a 50.000 rals⁸³, encara que també és veritat que gràcies a aquesta visita l'Ajuntament va rebre el permís per a obrir una nova porta a la muralla⁸⁴.

Els governants liberals van intentar imposar a les classes populars un model de comportament no gaire diferent del que s'havia promogut des de les institucions en els anys anteriors, amb la voluntat d'estendre unes actituds més cíviques i més respectuoses amb una determinada moral i uns valors "burgesos", i també van tenir un escàs èxit: eren constants les queixes per la brutícia dels carrers, per les restes de fruites que hi havia, etc. Preocupacions com la vigilància de jocs prohibits van continuar o van augmentar, de vegades per pressions del governador civil, com quan l'alcalde el 1863 s'escandalitzà en comprovar que "el juego sigue de un modo inusitado en esta Capital y gran parte de pueblos de la provincia" i avisà als guardes municipals que si no vigilaven més els expulsaria del cos⁸⁵. Devia fer-se més evident la contradicció entre la voluntat

---

⁸² APL caixa núm.1418, ple-ordenances i reglaments, carpeta d'alcaldia-bans i edictes 1860, ban del 20 de setembre.

⁸³ *Llibre d'actes de l'Ajuntament 1860*, sessions del mes d'agost.

⁸⁴ *Llibre d'actes de l'Ajuntament 1860*, sessió del 12 de setembre.

⁸⁵ APL caixa núm.1494, secretaria general-correspondència 1863, carta del 6 de juliol.

renovadora dels liberals i el manteniment de certes tradicions que devien considerar incompatibles amb aquell projecte o vergonyoses per a la seva mentalitat.

Poques vegades es va explicitar tan clarament la voluntat “civilitzadora” de les autoritats liberals com en el discurs de l’alcalde Manuel Fuster en motiu del lliurament de la bandera de l’“Orfeón Leridano”, el març de 1862, en què va encomanar als integrants de l’orfeó que donessin un bon exemple a la població: “No desfallezcais en esa especie de sacerdocio civilizador que os habeis impuesto. Aprended, para luego enseñar. Enseñad despues, para que vuestros generosos esfuerzos no vengan á ser perdidos por el cansancio [...] La música es la conquista de la civilizacion sobre la barbarie, porque es un idioma universal [...] Sed buenos como hasta aquí. Sed honrados, sed virtuosos [...] ¡Jóvenes brillantes! Sois el orgullo de Lérida. Sois la admiracion del que os dirige su conmovida voz”⁸⁶. Per tant, com ha explicat Albert Garcia Balañá, es tractava de promoure uns nous comportaments populars, però el cas de Lleida mostra que aquesta estratègia no havia d’estar vinculada forçosament a un context industrial i a les seves específiques tensions socials, sinó que també formava part d’un objectiu “moralitzador” més general en què hi participaven societats no industrialitzades, amb uns sectors benestants que volien estendre el seu model cultural⁸⁷.

Aquesta mateixa voluntat la manifestaren Dídac Joaquim Ballester i el periòdic *El Alba Leridana* (òrgan d’expressió del grup favorable a la Unió liberal, tot i la presència de l’històric republicà Miquel Ferrer i Garcés des dels primers números). El primer article que s’hi publicà, signat per Ballester, és prou il·lustratiu de la voluntat d’actuar en favor d’uns valors molt determinats: “dirige su voz á los suscritores con el solo deseo de ayudarles en sus estudios, de auxiliarles en sus tareas y de fortalecerles en

⁸⁶ APL caixa núm.1611, administració-cultura, carpeta d’activitats iniciatives culturals 1862.

⁸⁷ GARCIA BALAÑÁ, A.: “Ordre industrial i transformació cultural a la Catalunya de mitjan segle XIX: a propòsit de Josep Anselm Clavé i l’associacionisme coral”, *Recerques* núm.33, Barcelona, pp.103-134.

la virtud”⁸⁸. I el 1860 el periòdic va mostrar la seva satisfacció perquè a la revetlla de Sant Joan hi havia hagut música i focs artificials, en contrast amb quan “en los huertos y torres solo se pensaba en llenar el estómago de succulentos manjares”⁸⁹.

Així, *El Alba Leridana* va tenir una secció dedicada a estudiar la “sana moral”, i en una clara referència als revolucionaris italians, el setembre de 1860 va qualificar Garibaldi i els seus seguidors com a “perseguidores de la Iglesia” que tard o d’hora acabarien pagant el seu comportament⁹⁰. Altres seccions eren els estudis pedagògics, els higiènics, sobre ciències naturals, etc. Fins i tot hi havia un apartat dedicat a l’administració, que de vegades dóna la sensació de ser una versió alternativa al butlletí oficial de la província, i que podia servir per a recordar de forma entenedora les principals obligacions burocràtiques dels ajuntaments.

Per tant, Fuster i Ballester representen sectors tradicionalment liberals (per això havien estat dins el progressisme lleidatà) però amb uns valors prou conservadors, per la qual cosa es podien integrar dins la Unió liberal, i la seva vocació renovadora els feia ser molt crítics amb la realitat que els envoltava. Així ho expressà el 1860 Domènec de Miguel: “Este pais, bien mirado, marcha de un modo anómalo y poco progresivo en la carrera de la civilizacion. Apenas se piensa en el bien comun [...] disensiones políticas por todas partes, que á nada conducen mas que á infiltrar y perpetuar el encono y malestar entre las familias [...] La paternal solicitud del Gobierno, que por cada dia va apareciendo con mayor viso de nacionalidad, contribuirá no poco á restablecer el órden y el sucesivo y racional desenvolvimiento que requiere la amada pátria”⁹¹. Encara més clar va ser un article publicat el gener de 1860, en què s’hi mostra un menyspreu cap a la població a la qual se suposava que es volia “civilitzar”, d’una manera que

---

⁸⁸ *El Alba Leridana* núm.1, 3 d’octubre de 1859, p.1.

⁸⁹ *El Alba Leridana* núm.103, 26 de juny de 1860, p.4.

⁹⁰ *El Alba Leridana* núm.141, 23 de setembre de 1860, p.4.

⁹¹ *El Alba Leridana* núm.143, 28 de setembre de 1860, pp.1-2.

pràcticament semblava acusar-la de la violència d'alguns enfrontaments polítics: “En esta provincia puede decirse que no se conoce la sociedad. Aferradas las poblaciones á la oscuridad de antiguas costumbres [...] sin escuchar el ruido de la civilizacion que á grandes pasos todo lo invade, rehuian la asociacion [...] De ahí las maneras záfias y rústicas, las envidias, los celos [...] Por esta razon los partidos políticos han sido hasta ahora en este pais, como en ningun otro que conozcamos, fanáticos é intolerantes, y por consiguiente malévolos, rencorosos, vengativos y tambien sanguinarios [...] Cuadro brillante ofrecerá este pais, esta Capital misma, el dia que el espíritu de sociedad anime nuestras acciones, reforme los hábitos, mejore los usos”⁹².

En el projecte d'aconseguir l'adhesió de la població al règim liberal i a les institucions, el 1859 la Guerra d'Àfrica va constituir una fita important. Aleshores es va fer un discurs patriòtic i nacionalista amb la pretensió de reivindicar el paper internacional d'Espanya⁹³, però de vegades dóna la impressió que a Catalunya alguns grups dirigents ho van voler aprofitar per oferir la seva fidelitat (i la del país) a les autoritats polítiques, a la Reina i al projecte nacional espanyol, i desmentir la idea que el Principat fos un territori en permanent rebel·lia⁹⁴.

Es va configurar una retòrica en què s'assimilava espanyolisme i catolicisme, i es proposava a tothom de contribuir amb donatius o amb altres ajudes als soldats. Un article signat per la redacció d'*El Alba Leridana* ho argumentà així: “Que la Europa respete nuestra mision civilizadora; que la España de Cisneros pueda presentarse, á despecho del interés mezquino, tal como ha sido, tal como es, tal como debe ser; y entonces el valiente ejército primero y despues el pueblo, si es necesario, irán á fijar con

---

⁹² *El Alba Leridana* núm.39, 29 de gener de 1860, pp.1-2.

⁹³ Es pot consultar CARRASCO GONZÁLEZ, A.: “1859: El año de la Guerra de África. Justificación y propaganda”, *Aportes. Revista de Historia Contemporánea* núm.37, Madrid, 1998, pp.27-40; i SERRALLONGA, J.: “La guerra de África (1859-1860)”, dins BURDIEL, I.(ed.): *La política en...*, pp.139-159.

⁹⁴ Pere Anguera ha parlat d’“espanyolisme exhibicionista i catalanitat soterrada” (ANGUERA, P.: *Els precedents del...*, p.288).

su sangre, con su fortuna, con su vida la suerte de la patria”⁹⁵. I pocs dies després un eclesiàstic hi va escriure: “con el sentimiento del honor ultrajado, la causa de Dios, la causa de la humanidad, la causa de la civilizacion! [...] Marchemos á desarrollar ese bruto gérmen desprendido del veneno de la primitiva tradicion, cohibido por los siglos, desfigurado por las supersticiones, y pronto renacerá el génio de los Padres y la santidad de los Concilios ¡¡¡Seràn cristianos!!!”⁹⁶.

L'Església s'hi va implicar directament, i a Lleida l'Ajuntament i el bisbe de seguida es van posar d'acord per a celebrar pregàries públiques a la Catedral “á fin de alcanzar del Dios de los Ejercitos para el nuestro en su empresa de Africa [...] los ausilios necesarios para dejar nuestro Pabellon a la altura que le corresponde”⁹⁷. I més tard, el bisbe no es va estar d'assegurar que l'Exèrcit espanyol havia comptat amb el suport diví: “La proteccion del Altísimo sobre las armas de España en la última guerra, ha sido manifiesta, visible, y solo á ella es debido el que nuestro valiente y sufrido ejército no haya perecido víctima del hambre, de la peste, y del furor de un enemigo fanático”⁹⁸.

La victòria del febrer de 1860 a Tetuan va provocar en la premsa un moment de veritable exaltació patriòtica i de reivindicació de les possibilitats de futur que encara tenia Espanya: “la toma de Tetuan es la rehabilitacion de nuestro crédito, de nuestra mal amortiguada fama de caballerosos y valientes y es el título mas bien conquistado por nuestro ejército á ser considerado como el primero entre todos los ejércitos del mundo [...] Lérida ha sido, sin duda alguna, una de las poblaciones donde con mas espontáneas y entusiastas manifestaciones e alborozo se ha recibido esta agradable y satisfactoria

---

⁹⁵ *El Alba Leridana* núm.9, 1 de novembre de 1859.

⁹⁶ *El Alba Leridana* núm.14, 18 de novembre de 1859, pp.1-2.

⁹⁷ ACL, *Llibre d'actes capitulars 1859-1864*, sessió del 4 de novembre de 1859.

⁹⁸ *El Alba Leridana* núm.99, 17 de juny de 1860, pp.1-2.

noticia [...] las casas y balcones eran adornadas con colgaduras, banderas y objetos alusivos á la pública manifestacion de júbilo y regocigo que daba todo el vecindario”.

Quan les tropes de voluntaris catalans i del batalló provincial de Lleida van arribar a la ciutat, el maig de 1860, al reconeixement de la seva valentia s’hi afegí sobretot l’agraïment per no haver-se adherit a la insurrecció carlina del març anterior de Sant Carles de la Ràpita en què va estar implicat el seu superior militar, junt amb personatges molt influents de Madrid com José de Salamanca⁹⁹. Tal com manifestà el discurs del governador civil: “En San Carlos de la Rapita habeis escrito vuestros nombres con caractéres indelebles que recordarán á la posteridad las virtudes cívicas de las Milicias provinciales de Cataluña. En aquellas playas levantásteis un grandioso monumento á nuestra regeneracion política y legásteis al olvido una causa que rechaza la Nacion Española”¹⁰⁰. Unes paraules ben lògiques ja que, a part de la importància que poguéu tenir la conspiració carlina, el fet és que el Batalló provincial no arribà a combatre a l’Àfrica i per tant no es podia commemorar cap acció bèl·lica¹⁰¹. La rebuda que se’ls va preparar va ser prou espectacular: una decoració que representava un arc de triomf a la porta d’entrada a la ciutat, música i banderes, decoració dels carrers, presència de totes les autoritats polítiques i de les corporacions científiques i literàries, i un gran manifestació d’entusiasme popular als carrers.

---

⁹⁹ DURÁN DE LA RUA, N.: *La Unión Liberal...*, p.115.

¹⁰⁰ *El Alba Leridana* núm.86, 18 de maig de 1860, p.4. A Lleida s’imprimí i repartí aquest sonet: “La villana traicion, con torpe insidia, / Osó loca amagar vuestra nobleza, / y ejemplo de lealtad, con entereza / Al cieno hundisteis la falaz perfidia. // En la dura y feroz, sangrienta lidia / Invencibles erguisteis la cabeza / y del muslim la sin igual fiereza, / se torna admiracion terror y envidia // Inflexible la historia en sus anales, / En letras de oro vuestra fama escriba, / Con que el nombre inmortal de los leales // Junto á los héroes galardón reciba, / Y allá en lo porvenir, claros fanales / Sean de emulacion perenne y viva”. (Document sense data a l’Arxiu Sol-Torres, papers diversos i biblioteca).

¹⁰¹ *El Alba Leridana* núm.85, 15 de maig de 1860, p.2.

XI.4.- LA CONSOLIDACIÓ DEL PARTIT DEMÒCRATA

Feia dècades que a la ciutat de Lleida hi estaven presents les idees dels demòcrates i dels republicans (recordem que ja el 1821 es denuncià un suposat intent de proclamar la República), però mai no havien estat capaços d'impulsar amb garanties d'èxit una estratègia autònoma i havien continuat integrant l'anomenat partit liberal de Lleida. Sovint és molt complicat distingir progressistes "purs" de demòcrates o saber quins demòcrates es consideraven republicans, perquè aleshores aquestes divisions no estaven clares i perquè molts dels protagonistes van anar evolucionant i concretant les seves idees polítiques amb el pas del temps. El cert és que el progressisme radical enllaçà amb els demòcrates, però les divisions de vegades són difícil d'establir.

En diversos moments grups radicals havien tingut l'oportunitat de fer-se veure amb prou força i atemorir les autoritats, com per exemple el 1848 en motiu d'uns crits produïts a favor de la República i quan individus de la ciutat van estar implicats en la preparació d'una conspiració republicana.

Va ser molt significativa la presència de republicans en les institucions durant el Bienni progressista, amb l'elecció de Miquel Ferrer i Garcés com a diputat a Corts i l'alcaldia de Ramon Castejón, tot i que sempre com a integrants del partit liberal progressista. No succeí com a Barcelona, on el 1854 es presentà el partit demòcrata com a grup independent i amb reclamacions concretes: sufragi universal, república, llibertat de premsa i d'associació, dret a l'educació, etc¹⁰².

En aquells dos anys del Bienni hi ha altres mostres de com els ideals demòcrates i republicans s'havien estès a Lleida. Al periòdic *Eco del Segre* s'hi van poder expressar aquells sectors que demanaven el reconeixement de la llibertat de reunió, associació, ensenyament, consciència i premsa, i estaven descontents per l'evolució dels esdeveniments: "no comprendemos deberes sin derechos, ni derechos sin deberes: en

una palabra, la libertad de cada individuo tiene, segun nuestro entender, por límite el derecho de otro y el derecho de todos la libertad del individuo; en este principio y fundándose en él, el rico debe confiar en conservar sus bienes y el pobre salir de su mísero estado”¹⁰³. Eren els mateixos grups els que també protestaven en contra de l'excessiva centralització i dels perjudicis que causava, i la comparaven desfavorablement amb el model americà: “Si los habitantes de Cincinnati para obrar su casa comunal ó consistorial, hubieran tenido que elevar expediente á un gobierno central tan organizado y tan bien auxiliado de cuerpos consultivos como el nuestro, el pueblo de Cincinnati no tendria aun casa de la villa”¹⁰⁴. De moment no creien viable l'establiment d'una República a causa de la manca de suport, però no per això renunciaven als seus atacs contra Isabel II: “La última revolucion [...] han arrojado por las ventanas del palacio [...] el decoro y el poco prestigio que le quedaba al trono español y el general San Miguel en los momentos solemnes, prevalido de su prestigio personal diciendo viva la reina impidió se representara la escena de Febrero de 1848 con el trono de Luis Felipe”¹⁰⁵.

Existia un públic per a les propostes demòcrates, com es demostrà amb el fet que a Lleida es publicà el 1855 la primera edició d'un conegut llibre de Fernando Garrido favorable a una república democràtica federal que acabés abastant tots els països, en què presentava la conquesta dels drets polítics com una pas indispensable perquè els treballadors en poguessin aconseguir de socials, i reclamava un conjunt de drets: a la instrucció, al treball, a la propietat, al sufragi universal, a la llibertat de cultes, a la llibertat de reunió i d'associació, etc¹⁰⁶.

---

¹⁰² FONTANA, J.: *La fi de...*, pp.316-318.

¹⁰³ *Eco del Segre* (segona època), número de presentació, 1854.

¹⁰⁴ *Eco del Segre* núm.14-segona època, 16 d'agost de 1854, p.2.

¹⁰⁵ *Eco del Segre* núm.27-segona època, 31 d'agost de 1854, pp.1-2.

¹⁰⁶ GARRIDO, F.: *La República democrática, federal universal. Nociones elementales de los principios democraticos, dedicadas a las clases productoras*, Lleida, 1855.

També el 1855 Josep Ignasi Alió, integrant de la Diputació de Lleida, va publicar un llibret que crida l'atenció per l'originalitat d'algunes de les seves propostes, no sempre precisament una mostra de lucidesa, sinó una prova de com persones properes als demòcrates podien reformular aquells ideals d'una forma ben curiosa. L'autor, després de reconèixer el dret a l'educació i al treball de les classes populars, avisava del perill que “las masas trabajadoras” acabessin utilitzant mitjans violents per acabar amb la societat existent, i que calia adaptar-se al caràcter “del espíritu moderno ó del siglo actual, es decir esa agitacion impaciente que precipitando el desarrollo de las inteligencias, por el desarrollo material de la sociedad, le impele á buscar una situacion mejor, ó menos angustiosa que la de hasta ahora”. Per evitar els desordres i l'anarquia calia un “Gobierno puro y verdadero que es el democrático, producto de la soberanía y voluntad individual de los asociados”, i en el seu model ideal s'implantaria un sufragi universal masculí indirecte amb què s'escollirien un grup de persones de les quals per sorteig es triarien els diputats (sempre que complissin uns requisits mínims de riquesa o de cultura), i també per sorteig s'escolliria el poder executiu. El seu objectiu de “*Libertad*, sin licencia ni revolucion: la *Igualdad* sin mentira ni coaccion: la *Fraternidad* sin comunismo ni reaccion”, mostra la seva prevenció contra qualsevol perill revolucionari¹⁰⁷.

En els anys següents els suports als demòcrates van anar creixent, a pesar de les dificultats legals que tenien per expressar-se lliurement i d'alguns fracassos en preparatius insurreccionals¹⁰⁸. Per exemple, el 1857 Pere Solá, veí de Lleida, va estar sota vigilància per ordre del capità general de Catalunya “por sus opiniones exageradas

---

¹⁰⁷ ALIÓ, J.Y.: *La Humanidad mejorada en su posicion social por reformas radicales en lo político, económico y científico, é idea de un Gobierno lo mas barato posible, ó de grandes economías*, Lleida, 1855; les cites són de les pàgines 11, 19 i 46.

¹⁰⁸ Fins i tot al mateix Congrés dels diputats, on la llibertat d'expressió era més àmplia que en qualsevol altre lloc, quan el 1851 un diputat es presentà a si mateix com a demòcrata, el ministre de Governació el va avisar que aquella qualificació trencava el jurament que havia fet per accedir al Congrés i anava més

en sentido democrático”¹⁰⁹; el mateix any Eusebi Freixa va participar en un enfrontament armat a Fraga, va ser empresonat a Lleida i desterrat a les Illes Balears¹¹⁰; i els conspiradors que preparaven una insurrecció republicana a tot Espanya el 1857 tenien un enllaç a Lleida, Joan Margant, de qui no en sabem res més¹¹¹.

A partir de l’octubre de 1859 i fins el desembre de 1860, el periòdic *Aquí Estoy* va servir als demòcrates i progressistes més radicals com a portaveu de les seves inquietuds (afavorits per la fi del domini moderat), mentre que a la vegada els mitjans més conservadors de Madrid es feien ressò del malestar dels moderats lleidatans, pretenien dibuixar una imatge de Lleida gairebé en mans de revolucionaris i demanaven al govern mà dura. Per tant, no els va costar gaire fer-se ressò dels esdeveniments succeïts el 7 de juliol de 1860, quan van aparèixer pasquins al palau episcopal contra el govern i el Papa, i el següent 9 de juliol quan un incendi va cremar una habitació del palau i una casa contigua¹¹².

Així, el periòdic madrileny *La España* va publicar el juliol de 1860, en relació a Lleida: “Por medio de pasquines, de proclamas, de viva voz y con el mayor descaro y publicidad se concitan los ánimos contra el gobierno, se amenaza á los que contribuyen al empréstito pontificio, se manchan con toda clase de dicterios nombres augustos, y la prensa clandestina vomita diariamente y con profusion indignos papeluchos que circulan por todas partes [...] El mal se presenta allí donde le es posible aparecer sin grandes dificultades; allí donde la mal entendida tolerancia de las autoridades no opone severos correctivos; ó allí donde algunos puestos oficiales se hallan ocupados por

---

enllà dels límits marcats per la Constitució, i que el govern no estava disposat a consentir l’existència d’aquest partit (DSC, sessió del 21 de juliol de 1851, pp.1118-1119).

¹⁰⁹ APL caixa núm.1583, administració-seguretat ciutadana, carpeta de seguretat ciutadana-expedients de protecció civil 1857, informe del 16 de febrer.

¹¹⁰ RODRÍGUEZ-SOLÍS, E.: *Historia del partido...*, p.549.

¹¹¹ MOLINER PRADA, A.: “La frustrada insurrección armada republicana de mayo de 1857”, dins DONEZAR, J.M. i PÉREZ LEDESMA, M.(eds.): *Antiguo Régimen y liberalismo. Homenaje a Miguel Artola. Tom 2: Economía y Sociedad*, Madrid, 1995, pp.567-578.

¹¹² *El Alba Leridana* núm.109, 10 de juliol de 1860, p.3.

elementos activos de revolucion”¹¹³. És clar que tot plegat era fruit d’una gran imaginació, encara que intentessin aprofitar-ho per a responsabilitzar indirectament l’*Aquí Estoy* d’haver ajudat a imprimir aquells fulletons il·legals, qualificats com a “pasquines garibaldinos”: “El número de hojas impresas y de folletos no puede ser mayor, y lo que esos inmundos papeluchos contienen son groseros insultos y escitaciones sediciosas contra el Papa, contra el trono y contra el gobierno [...] Se sabe y se dice de donde salen esos vergonzosos libelos”¹¹⁴.

El diari procarlí *El Pensamiento español*, també de Madrid, va publicar acusacions semblants gràcies al seu corresponsal a Lleida, i afirmà: “Aunque los tales papeluchos no sean diferentes, sino en la forma, de los ataques que con menor descaro dirige contra todo lo santo un cierto periódico que se publica en la dicha poblacion, hasta hoy parece no condensarse más averiguacion que la de achacar los pasquines á dos italianos”¹¹⁵. L’*Aquí Estoy* va negar totes aquelles acusacions, també alguna clara insinuació publicada a *El Alba Leridana*, i va recordar el comportament dels moderats mentre havien governat a Lleida: “en este pais se disfruta de la mas completa tranquilidad, desde que no se prodigan los desmanes que por fortuna están muy frescos en la memoria de nuestros conciudadanos”¹¹⁶.

Però sobretot el periòdic *Aquí Estoy* va ser la resposta contra els progressistes i moderats que havien passat a donar suport a la Unió liberal, i contra aquelles propostes d’ordre i superadores d’anteriors conflictes: així, va desmentir que les disputes polítiques a Lleida fossin massa violentes, i afirmà “el partido liberal, á que nos gloriamos de pertenecer, no aborrece ni aun sus mas opuestos adversarios, sino que

¹¹³ *La España* any XIII - núm.4279, 20 de juliol de 1860, p.2.

¹¹⁴ *La España* any XIII - núm.4291, 3 d’agost de 1860, p.3; vegeu altres referències a *La España* núm.4286, 28 de juliol de 1860; i núm.4293, 5 d’agost de 1860.

¹¹⁵ *El Pensamiento Español. Diario de la tarde*, any I núm.183, 4 d’agost de 1860, p.3; acusacions semblants també al núm.176 del 27 de juliol de 1860, p.3.

¹¹⁶ *Aquí Estoy* núm.80-segona època, 1 d’agost de 1860, pp.1-2.

respeto sus convicciones”¹¹⁷. I els joves redactors del periòdic, partidaris dels demòcrates (com Agustí Maria Alió, Josep Maria Gras o Sebastià Ribelles i Enrich), van buscar expressament la polèmica i van defensar referents doctrinaris com el de Fourier. També es van identificar amb la unificació italiana i amb Garibaldi, igual que la majoria dels demòcrates i progressistes espanyols: “El sol de una nueva vida ha asomado en el horizonte de Sicilia [...] en una época que solo por este feliz acontecimiento podrá llamarse la mas grande de las épocas”¹¹⁸.

Els republicans i demòcrates van aprofitar aquell periòdic lleidatà per a criticar la barreja d’elitisme, condescendència i pedanteria amb què pretenien “civilitzar” els progressistes adherits a la Unió liberal, autors d’una mena d’articles en el periòdic *El Alba Leridana* que els demòcrates consideraven que estaven farcits de pretensions vanitoses i on era difícil entendre què s’hi volia explicar¹¹⁹. Les desqualificacions als partidaris de la Unió liberal van ser molt dures, i a més a més es van arribar a publicar burles que els presentaven com ombres pàl·lides seguides de diablets que deien: “Nosotros [...] somos los únicos buenos, los inteligentes únicos [...] Nosotros nos tomamos el ímprobo trabajo, la inconmensurable molestia, de enseñar al que no sabe, de dirigir al que se extravía [...] y para cumplir en debida forma tan privilegiado objeto, hemos convenido en despojaros de la parte material de vuestra personalidad [...] os dejamos el alma en toda su radiante pureza, para que pueda [...] opinar y creer lo que tenga por conveniente, pensar lo que se le ocurra y obrar lo que en gana viniere, con tal que no salga de sí mismo, ni encarne sus pensamientos en palabras, ni los traduzca en

---

¹¹⁷ *Aquí Estoy* suplement al núm.16, 29 de gener de 1860, p.2.

¹¹⁸ *Aquí Estoy* núm.42, 17 de juny de 1860, pp.1-2. Vegeu també JIMÉNEZ, F.: “Actitud de las fuerzas políticas españolas, demócratas y progresistas, frente al movimiento de unidad de Italia, en el período de 1859-1868”, *Revista de Estudios Políticos* núm.64 (nova època), Madrid, 1989, pp.259-280.

¹¹⁹ L’*Aquí Estoy* es va dedicar a recordar expressions com “falta de piedra” que utilitzava *El Alba Leridana* per a referir-se al forat d’una vorera (*Aquí Estoy* núm.66, 15 de juliol de 1860, pp.1-4).

hechos, pues no hacen falta, supuesto que estamos aquí nosotros á fin de hacer y deshacer á nuestro antojo”¹²⁰.

Ssegurament entre alguns d'aquells redactors demòcrates es van difondre les idees esperitistes o com a mínim en tenien notícies prou detallades, i van poder informar de l'aparició d'un llibre a Cadis titulat *Estudios sobre la evocacion de los espíritus* que tractava detalladament “de las revelaciones del otro mundo, las mesas giratorias, los trípodes y palanganeros, en sus relaciones con las ciencias de observacion, la filosofía, la religion y el progreso social”¹²¹.

L'*Aquí Estoy* va xocar amb dificultats legals per a tractar de temes polítics (els seus redactors no tenien prou diners com per a dipositar la fiança necessària) i amb la censura de les autoritats superiors. Ja el primer número publicat ho patí, perquè en principi hi havia de sortir publicat una presentació que parodiava les negociacions amb la fiscalia per obtenir el permís de publicació, un text que finalment va sortir molt modificat¹²². I en el tercer número també es va prohibir un article d'Antoni Mestres que criticava el caràcter censatari del sistema polític: “Cuando el supremo Hacedor inventó la idea que corresponde á la sonora palabra *gobernar*, [...] pensó hacer partícipe á todo el género humano de aquel dulcísimo almibar que el gobierno lleva consigo [...] Resultado: Que el *gobernar* en este pícaro mundo se parece al dinero, y se concentra en pocas manos; y el pobre verbo se va quedando con muy poco consumo de personas que le conjugan por aficion, y con muy pocas que le ejerciten por oficio”¹²³.

Quan a aquests factors s'hi va afegir la desaparició d'*El Alba Leridana*, l'*Aquí Estoy* es va quedar sense la principal raó de la seva existència i també va plegar, tal com s'hi explicà en el seu últim número: “en razon de haber cesado el objeto que nos movió

¹²⁰ *Aquí Estoy* núm.48, 24 de juny de 1860, pp.1-2.

¹²¹ *Aquí Estoy* núm.161, 4 de novembre de 1860, p.4.

¹²² *Aquí Estoy* núm.1, 16 d'octubre de 1859. Les dues versions del periòdic estan a l'Arxiu Sol-Torres.

¹²³ *Aquí Estoy* núm.3, 30 d'octubre de 1859, p.1 (número prohibit a l'Arxiu Sol-Torres).

á fletar y armar nuestro Brich AQUÍ ESTOY, por haberse ido á pique la fragata Aurora [en referència a *El Alba Leridana*] buque de esta misma matrícula, y que navegaba con pabellon vario, segun las aguas en donde estaba [...] y cuyo derrotero seguíamos siempre dispuestos al abordaje”¹²⁴.

En els anys següents sembla que el conjunt d’opuscles de José María Orense reunits en el llibre *La Democracia tal cual es*, de 1862, es va vendre amb prou èxit a Lleida¹²⁵. Però la difusió de manifestos i proclames demòcrates a la ciutat va causar algun enfrontament. L’almanac democràtic de 1864 publicat a Barcelona va escandalitzar la jerarquia eclesiàstica, i quan es va repartir per Lleida el bisbe va prohibir expressament la seva lectura¹²⁶. En mitjans propers al carlisme de Madrid es va afirmar que el comitè democràtic de Lleida havia comunicat als seus companys de Barcelona que no el distribuïrien perquè “los de Lérida eran antes católicos que demócratas”¹²⁷, encara que sembla que la realitat va ser bastant diferent. Era relativament lògica aquesta polèmica, perquè en l’almanac hi havia afirmacions com: “el hombre es solo un agregado de materia, la unidad de la vida no puede depender mas que de la conformidad ó armonía de la agregacion”, o “Fuera de lo que alcanzan nuestros sentidos no sabemos nada, esto es, *nadie* sabe nada. No pregunteis á éste ni á aquel qué hay más allá de los que vemos. Puesto que nadie vé, nadie sabe. No creais á los que sin ver, dicen que saben”¹²⁸.

Tot plegat era un reflex de la preocupació de les autoritats eclesiàstiques espanyoles, i en concret del bisbe de Lleida Marià Puigllat, per la publicació de llibres i manifestos que consideraven contraris al model de societat vigent, com la novel·la *Els*

¹²⁴ *Aquí Estoy* núm.208-segona època, 30 de desembre de 1860, p.4.

¹²⁵ LLADONOSA, J.: *Història de Lleida. Vol.II*, p.735.

¹²⁶ BOEDL núm.22, febrer i març de 1864, pp.128-131.

¹²⁷ *Diario de Barcelona* núm.96, 5 d’abril de 1864, p.3225.

¹²⁸ *Almanaque democrático para el año (bisiesto) de 1864, por Varios socios del Ateneo Catalan*, Barcelona, 1864, pp.39 i 79.

Miserables de Victor Hugo, prospectes de la qual existien a Lleida a mitjan 1863 i que Puigllat considerà un exemple d'aquelles novel·les “malas y nocivas, anticristianas y antisociales [...] que pueden inspirar maximas opuestas á nuestra santa Religion y á las buenas costumbres y que son contrarias al órden público, á la subordinacion debida al gobierno y á toda autoridad constituida”¹²⁹. Aquelles crides van servir de ben poc, i a finals del mateix any el bisbe va avisar que dues persones havien distribuït prospectes i fascicles de novel·les d'Alexandre Dumas entre els veïns de la ciutat de Lleida “y de temer es que tambien se habrá hecho lo mismo por tales agentes del maligno espíritu en otros lugares de la Diócesis”¹³⁰.

D'altra banda, va ser a partir de 1860 que els demòcrates lleidatans es desmarcaren electoralment de la resta del partit liberal progressista. El primer pas va ser en motiu de la preparació de les eleccions municipals de 1860 quan, després de reunir-se en una orxateria¹³¹ (segurament perquè la reunió tampoc no havia de ser massa nombrosa), van anunciar que no participarien a les eleccions i van demanar no ser inclosos en la candidatura que preparaven els progressistes, tot i que anunciaren que si es presentava alguna candidatura moderada sí que anirien a votar per a impedir la victòria dels conservadors¹³². Pel que en coneixem, no sembla tant una dissidència de republicans històrics com de nous grups joves més intransigents, que en la reunió del partit liberal de Lleida del 27 d'octubre de 1860 van comunicar a la resta del partit la decisió presa. La justificació que es va publicar és interessant tant per a conèixer els pensaments dels demòcrates com per a comprovar els efectes negatius de la centralització que en opinió d'alguns deslegitimaven la pròpia institució municipal: “Si las municipalidades estuvieran fuera del sofocante sistema de centralizacion seria en

¹²⁹ BOEDL núm.10. 20 de juny de 1863, pp.347-354.

¹³⁰ BOEDL núm.19, 20 de desembre de 1863, pp.659-670.

¹³¹ *Aquí Estoy* núm.146, 18 d'octubre de 1860, p.1.

¹³² *Aquí Estoy* núm.150, 23 d'octubre de 1860, pp.1-2.

realidad agena á las luchas de partido la de elecciones municipales, pero como sucede todo lo contrario, los que profesan opiniones radicales no pueden admitir cargos concejiles sin aceptar implícitamente lo que no está en armonía con estas opciones. La administracion municipal se halla hoy sujeta á condiciones tales, que ni siquiera basta la voluntad de los que están de ella encargados, para remover obstáculos que emanando de otra parte muy distinta, esterilizan los proyectos mejor concebidos”¹³³.

Malgrat que fos bastant més tard que en l'àmbit general espanyol, en què s'ha acostumat a establir en el 1849 la data de naixement del partit demòcrata (i la tradició catalana assenyalava com el moment de fundació el 1841)¹³⁴, l'autonomia dels demòcrates lleidatans es va consolidar ràpidament. A les eleccions de diputats a Corts de 1863 inicialment van decidir presentar com a candidat propi a Nicolás María Rivero al districte de Lleida (tot i que al final van canviar i van optar per escriure a les paperetes unes paraules de protesta, i així ho van fer 68 de les 565 persones que van votar). El primer manifest que va publicar el seu comitè electoral va ser una presentació pública com a grup independent i d'un programa a favor del respecte als drets polítics, de la reforma de l'estructura estatal i de la recerca de més justícia social: prometien defensar les garanties de seguretat individual i de llibertats bàsiques, la inviolabilitat del domicili, l'abolició de privilegis, la desaparició de les lleis centralitzadores, la supressió de la contribució de consums, la substitució de les quintes, i l'establiment d'un impost únic i directe.

Les explicacions d'aquell manifest mostren l'augment del nombre de partidaris dels demòcrates, malgrat les limitacions imposades per la legislació electoral censatària, i el malestar contra els progressistes que havien preferit pactar amb la Unió liberal (“estamos presenciando el repugnante espectáculo de que los hombres de los partidos

---

¹³³ *Aquí Estoy* núm.156, 30 d'octubre de 1860, p.1.

medios reniegan de sus propias doctrinas, transigen con sus enemigos”). Els demòcrates de Lleida es consideraven com l’únic partit “verdaderamente liberal”: “La democracia de Lérida ha creído haber llegado el momento de luchar en una elección general con la bandera de su partido. Hace algunos años la palabra *democracia* era para la mayoría de vosotros un nombre vago, sinónimo para unos de anarquía, utopia irrealizable para otros [...] El tiempo ha pasado en efecto y la idea democrática se há desarrollado, há encarnado profundamente en el pueblo”¹³⁵.

Després del seu primer retraïment de 1860, en eleccions municipals posteriors sí que hi van intervenir i aconseguiren l’elecció d’un nombre important de representants seus. Les persones que qüestionaven la monarquia d’Isabel II cada vegada augmentaven més, i van tenir una influència determinant quan el febrer de 1865 la gran majoria dels regidors no va voler felicitar Isabel II per haver cedit part del seu patrimoni a la Hisenda pública (a la vegada que Emilio Castelar publicava el seu famós article crític amb la Reina). L’excusa que utilitzaren fou que la llei prohibia als ajuntaments tractar d’assumptes polítics, i les pressions del governador (que recordà que la *Gaceta de Madrid* estava farcida de felicitacions d’ajuntaments) no serviren de res, ja que solament l’alcalde Josep Pere Fontseré, i els regidors Camil Boix i Salvador Freixa van votar a favor de redactar l’exposició. El governador va obligar a fer una reunió extraordinària després que hagués informat oficialment que l’Ajuntament estava facultat per a discutir d’aquell assumpte, i tot i això els regidors van reiterar la seva negativa¹³⁶.

El creixement del partit democràtic de la província fins i tot es reflectí físicament, quan en la reunió celebrada l’octubre de 1865 ja van utilitzar el teatre de Lleida. Aleshores demostraren la seva implantació per tot el territori (com es comprova

---

¹³⁴ EIRAS ROEL, A.: *El Partido Demócrata Español (1849-1868)*, Madrid, 1961; i FONTANA, J.: *La fi de...*, p.316.

¹³⁵ El manifest del 27 d’agost de 1863 l’he consultat a l’ACD, sèrie de documentació electoral, expedient d’eleccions de 1863 i 1864, lligall 48 núm.2.

en la composició diversa del comitè provincial democràtic), acordaren per unanimitat no participar a les següents eleccions de diputats a Corts, i a més a més nomenaren Nicolás María Rivero com a representant provincial al comitè central del partit¹³⁷.

D'aquesta manera, els demòcrates aconseguiren una posició molt favorable a la ciutat de Lleida i a una part important de la província, de la qual s'aprofitaren per accedir al poder gràcies a la revolució de 1868. Malgrat que molts d'ells no tinguessin precisament cap vocació revolucionària, el seu discurs més radical, les seves propostes atractives i les seves denúncies contra un sistema polític desacreditat els van permetre obtenir un suport popular impensable pocs anys abans.

XI.5.- EL MOTÍ DE 1865 I LA DIMISSIÓ DE L'AJUNTAMENT PROGRESSISTA

En el capítol corresponent ja hem explicat que la contribució de consums era considerada per les classes populars com un abús socialment injust i humiliant. Quan a principis de setembre de 1865 l'Ajuntament de Lleida va acordar un augment de l'impost sobre el raïm¹³⁸, una part de la població va reaccionar violentament i la revolta va durar els dies 6, 7 i 8 de setembre. En l'esclat hi va contribuir que en aquella època el preu del blat al mercat era molt baix, i això significava que molts pagesos tenien dificultats per a pagar el primer termini dels arrendaments que havia vençut el 15 d'agost. El motí també reflectia una rebel·lió general contra els consums i contra el trencament d'una mena d'acord implícit per a no incrementar la contribució fins més enllà del que la majoria considerava admissible, el malestar causat per una conjuntura econòmica desfavorable, i la crítica contra unes autoritats polítiques que donaven la sensació d'estar més preocupades per recaptar impostos i mantenir l'ordre públic que

---

¹³⁶ *Llibre d'actes de l'Ajuntament 1865*, sessions del 25 i 27 de febrer.

¹³⁷ *El Ilerdense* núm.18, 5 de novembre de 1865, p.3.

¹³⁸ Fins llavors el raïm fresc destinat a vendre'l per a menjar no pagava cap dret (APL caixa núm.1419, alcaldia-bans, edictes 1865, ban del 6 de setembre).

pel benestar de la població. En el fons, mostrava una certa reclamació acumulada durant anys contra discriminacions socials i econòmiques que perjudicaven els sectors populars més relacionats amb la producció agrària.

Tot començà el 5 de setembre de 1865 a la tarda quan, en tornar de treballar, es van reunir moltes persones que expressaren el seu disgust pel nou impost sobre el raïm, encara que es va quedar amb un simple avís. Va ser el dia següent quan s'iniciaren els veritables problemes.

Al vespre del 6 de setembre molts pagesos tornaren a protestar al burot de la porta de Boters, i hi hagué un enfrontament violent. Llavors la reacció dels regidors es limità a confirmar l'aprovació del nou impost i a demanar al governador que controlés l'ordre públic: semblava que les seves principals preocupacions eren complir les obligacions amb la Hisenda estatal i no desacreditar l'Ajuntament. Segons la versió publicada a *El Ilerdense*, els revoltats van apedregar i insultar el regidor president de la comissió de consums i els empleats que “intimidados seguramente por la actitud hostil de las masas, se vieron obligados à encerrarse en el fielato, desde cuyo punto hicieron varios disparos, hiriendo gravemente á tres personas”; i a continuació la guàrdia civil i l'autoritat superior van empresonar diversos implicats en el motí¹³⁹.

Allò no va millorar la situació, i el 7 de setembre els regidors reunits amb majors contribuents es van veure obligats a suprimir l'augment de l'impost, en contradicció amb allò que havien decidit el dia anterior¹⁴⁰. La resolució va ser conseqüència de la gran pressió popular, i el propi Ajuntament va admetre en una acta que en la revolta de la nit del 7 de setembre “el tumulto tomo las gravisimas proporciones [...] llegando su audacia hasta pedir que se diera libertad á los presos de la noche anterior”, que “se pasearon los sediciosos dando gritos por toda la Ciudad despues de haber estado en la

¹³⁹ *El Ilerdense* núm.6, 21 de setembre de 1865, p.2.

¹⁴⁰ *Llibre d'actes de l'Ajuntament 1865*, sessions del 6 i 7 de setembre.

mayoria de los puntos de cobro”, i que les autoritats municipals es van veure abandonades “de la fuerza publica que hasta altas horas de la noche no salió por la Ciudad”¹⁴¹. No li devia faltar raó a l’Ajuntament, perquè el 7 de setembre havia avisat per escrit al governador civil que “esta mañana los tumultuosos se presentarán por las calles en ademan hostil [...] La fuerza municipal por su reducido número no es suficiente para sostener ningun ataque pues las Casas consistoriales pueden serlo por diferentes puntos y el archivo en donde se custodian documentos interesantísimos podrian con facilidad ser destruidos”; i havia proposat que el governador militar assignés soldats a l’edifici de l’Ajuntament per a prevenir possibles disturbis¹⁴².

Segons la versió publicada a *El Ilerdense*, més favorable al governador, la nit del dia 7 es va reunir un nombre d’amotinats major que el dia anterior, davant de la presó van exigir la llibertat dels arrestats, i com que les autoritats al principi no cedien la violència augmentà: “Se dirigieron despues en gran tropel, atravesando toda la calle Mayor, á la casa del excelentísimo ayuntamiento, que hubieran allanado seguramente, á no estar defendida por el teniente de alcalde señor Romeu, auxiliado de los municipales y serenos. Permanecieron largo rato en la calle, pidiendo con gran estrépito la libertad de los presos, y apedrearon la casa del concejal señor Vilanova. Regresaron por la misma calle Mayor, é hicieron algo delante del edificio en que están situadas las oficinas del gobierno [...] dispuso el gobernador que toda la guardia civil disponible se situára á la espalda del gobierno sin ser vista de los alborotadores, y una vez cumplido este mandato, salió al balcon haciendo por tres veces las intimaciones que establece la ley [...] Ningun efecto produjeron las intimaciones en la muchedumbre, y en vista de tan tenaz resistencia, mandó el gobernador á la guardia que cargase. Y en efecto, desfilando por la carretera, dió la vuelta por la plaza de San Francisco, entrando á paso lento en la

¹⁴¹ *Llibre d’actes de l’Ajuntament 1865*, sessió del 9 de setembre.

¹⁴² APL caixa núm.1496, secretaria general-correspondència 1865, carta del 7 de setembre.

calle Mayor, donde se hallaban los grupos, que huyeron precipitadamente á la vista de la fuerza, sin que hubiera la mas leve agresion por una ni por otra parte”. La resta de la nit, tropes de la guarnició van patrullar als carrers i vigilaren l’ordre públic¹⁴³.

Després de la revolta del dia 7 en reclamació de la llibertat dels empresonats per l’Ajuntament, les autoritats ràpidament també van acceptar aquesta pretensió. Amb l’alliberament dels presos i les noves tropes arribades de Manresa el dia 8, junt amb altres mesures preventives com la suspensió de l’aplec de Butsènit, aquell dia es van controlar millor les protestes, tot i que encara es van incendiar un magatzem i oficines de burots¹⁴⁴. Tots els incidents, en què els pagesos revoltats van demostrar una capacitat d’organització remarcable, es van acabar amb un resultat final de dues morts¹⁴⁵.

Però les demandes eren més profundes, com advertiren els regidors progressistes i demòcrates en comprovar que les concessions no havien servit per assegurar la tranquil·litat a la ciutat. Consideraven que es volia qüestionar els poders legítims, i en la reunió de l’Ajuntament del 8 de setembre Miquel Ferrer va admetre que ningú no s’atrevia a cobrar l’impost de consums perquè era un risc per a la vida de qui ho intentés, i tot seguit afirmà: “el pueblo bajo se halla envalentonado por haber hecho lo que ha querido, y atendido á que el Ayuntamiento ha perdido toda su fuerza moral”¹⁴⁶. En conseqüència, l’Ajuntament es considerà deslegitimats per a continuar governant i va presentar la dimissió, que no va ser admesa pel governador.

Els regidors sospitaren que darrera d’aquella manifestació de malestar social s’hi havia produït una manipulació política, com afirmà el regidor demòcrata Sebastià Ribelles: “á esta Corporacion [l’Ajuntament] no le faltaba el apoyo de todo el partido

¹⁴³ *El Ilerdense* núm.6, 21 de setembre de 1865, pp.2-3.

¹⁴⁴ *El Ilerdense* núm.6, 21 de setembre de 1865, p.3.

¹⁴⁵ *El Ilerdense* núm.4, 14 de setembre de 1865, pp.2-3. Dies abans, el *Diario de Barcelona* havia informat que hi havia hagut una dona morta i una altra de ferida (*Diario de Barcelona* núm.254, 11 de setembre de 1865, p.8917).

¹⁴⁶ *Llibre d’actes de l’Ajuntament 1865*, sessió del 8 de setembre.

liberal, que le forma la gran mayoría de la población, sino el de las personas que siempre se han manifestado hostiles á la libertad política los mismos que seguramente y por lo visto han sido autores de los excesos de los días anteriores los cuales unidos á quienes hayan podido incitarles procuraron oponerse siempre á la idea liberal”¹⁴⁷. Sense negar aquest possible factor, la veritat és que en aquells moments els regidors progressistes i demòcrates van mostrar desconcert i incomprensió cap a unes reivindicacions tradicionals contra els consums dels sectors populars.

Els següents dies l’Ajuntament va témer una nova insurrecció popular (segurament el perill es confirmà quan l’11 de setembre s’incendià un paller propietat de Josep Gort, antic regidor moderat)¹⁴⁸, es va continuar veient incapaç de restablir l’impost de consums d’acord amb les ordres del governador perquè ningú no hi volia treballar (“los empleados que habia obgeto especial de la animosidad de los alborotadores han desaparecido y no se pueden encontrar otros que les reemplazen”), i solament de manera progressiva les setmanes següents es tornà a cobrar.

Finalment es va desactivar una revolta que podia haver tingut unes conseqüències més importants, i que demostrà que era capaç d’estendre’s a d’altres poblacions properes: a Balaguer el 24 de setembre es produí una protesta contra l’impost de consums que no va tenir conseqüències¹⁴⁹, i a Tèrmens esclatà un aldarull relacionat amb el repartiment dels consums¹⁵⁰ (i també a Saragossa, Vilanova i la Geltrú, Tarassona i altres municipis hi hagué revoltes per la mateixa raó durant aquelles setmanes)¹⁵¹.

¹⁴⁷ *Llibre d’actes de l’Ajuntament 1865*, sessió del 9 de setembre.

¹⁴⁸ APL caixa núm.1497, secretaria general-correspondència 1865, carta de l’11 de setembre.

¹⁴⁹ *Diario de Barcelona* núm.272, 29 de setembre de 1865, p.9498; i *El Ilerdense* núm.8, 28 de setembre de 1865, p.2.

¹⁵⁰ *El Ilerdense* núm.4, 14 de setembre de 1865, p.4.

¹⁵¹ *El Ilerdense* núm.10, 5 d’octubre de 1865, p.3; *El Ilerdense* núm.11, 12 d’octubre de 1865, p.3; i PIRALA, A.: *Historia contemporánea. Anales...*, Tom III, p.80.

Com ja hem comprovat en altres ocasions, de vegades determinats esdeveniments s'explicaven amb més llibertat en la premsa de fora de Lleida que no pas en la documentació oficial de les institucions o en els periòdics lleidatans, més vigilats i limitats en els temes que podien tractar. I el motí de 1865 no va ser cap excepció.

A la notícia publicada al *Diario de Barcelona* crida l'atenció que es volgués culpar de l'agreujament dels enfrontaments a la reacció de l'alcalde accidental (Jaume Reñé i Romeu) el primer dia “quien se encerró, junto con algunos subordinados suyos, en el antiguo cuerpo de guardia de la puerta de Boteros, de donde mandó hacer fuego sobre los alborotadores, logrando así mayor exasperacion”¹⁵² i que, de forma semblant al que havia fet *El Ilerdense*, defensés l'actuació del governador.

Una llarga carta publicada en un diari democràtic de Madrid per Albert Camps explicà que molts regidors estaven molestos perquè se'ls volgués responsabilitzar d'uns fets dels quals, segons ells, el principal responsable va ser el governador civil. La carta és llarga, però val la pena reproduir-ne diversos fragments pel seu interès i per a conèixer el punt de vista que podien tenir molts demòcrates: “Se ha dicho que en la noche del 6 hubo descargas cerradas de fusilería; que la tropa tuvo que encerrarse en los cuarteles [...] Al dar estas noticias se ha procurado hacer recaer toda culpabilidad sobre el ayuntamiento”, i reitera que el primer intent de motí no es va dissoldre per la capacitat de persuasió de cap autoritat, sinó “por sí propio cuando se le hicieron las promesas de acceder á todo lo que solicitaba”; a continuació critica el periòdic *El Ilerdense* per elogiar sempre els actes de les autoritats superiors, quan en realitat van actuar amb poca previsió; i recorda que tot allò no hagués passat si s'hagués fet cas d'una proposta presentada uns tres anys abans perquè els consums es cobressin mitjançant repartiment, rebutjada pels majors contribuents i per l'Ajuntament en el poder llavors, i per tant “los demócratas visionarios que tres años atrás profetizaban

conflictos, han venido á tener razon”¹⁵³. Altres periòdics publicaren crítiques a *El Ilerdense* pel seu oficialisme, per haver volgut amagar la importància de la notícia i per no haver gosat criticar la ineptitud del governador¹⁵⁴.

I realment devien tenir prou raó. En l’inici del motí *El Ilerdense* solament publicà un breu notícia que es dedicava a poc més que elogiar l’inspector de vigilància i treure importància als esdeveniments, o a argumentar que les condicions del periòdic els impedièn entrar en detalls¹⁵⁵. Sols després d’uns dies va respondre a les acusacions, afirmà que darrere del motí no hi havia cap partit polític, tornà a defensar el comportament de les autoritats, i explicà que els únics que es van haver de refugiar als burots fins que arribà la tropa foren els empleats municipals que “escasos en número, y viéndose insultados, apedreados y puestos en inminente riesgo, dispararon sus armas contra las masas, impulsados tal vez por el instinto natural de propia conservacion”¹⁵⁶. I finalment va explicar més detalladament tots els successos, i va justificar el seu anterior silenci perquè el periòdic estava incapacitat legalment per a tractar de qualsevol assumpte polític i per tant s’havia de reservar forçosament algunes opinions¹⁵⁷.

En aquelles circumstàncies l’anterior alcalde Josep Pere Fontseré, que estava a Madrid, va negociar amb el govern. Ell també culpà les autoritats superiors de no haver ajudat l’Ajuntament durant el motí, explicà que el ministre de Governació havia comunicat que admetria la dimissió dels regidors i que per circumstàncies desconegudes després es va desdir d’aquest compromís. És il·lustratiu com mostra el complet desinterès de l’administració d’Hisenda en solucionar els problemes, sols preocupada en recaptar la quota compromesa: “segun ha llegado á mi conocimiento, la Administracion

---

¹⁵² *Diario de Barcelona* núm.253, 10 de setembre de 1865, pp.8888-8889.

¹⁵³ *El Pueblo. Diario democrático de la tarde*, any VI núm.1554, 25 de setembre de 1865, pp.2-3.

¹⁵⁴ *La Corona. Periódico liberal de Barcelona*, any XII núm.469, 18 de setembre de 1865, p.2; també en el núm.455 del 10 de setembre de 1865, p.3; i el núm.456, 11 de setembre de 1865, p.2.

¹⁵⁵ *El Ilerdense* any 1, 7 de setembre de 1865, p.4; i núm.3, 10 de setembre de 1865, p.2.

¹⁵⁶ *El Ilerdense* núm.4, 14 de setembre de 1865, pp.2-3.

¹⁵⁷ *El Ilerdense* núm.6, 21 de setembre de 1865, pp.1-2.

de Hacienda Publica se desentende de esta cuestion y la deja al arbitrio y responsabilidad del Ayuntamiento”¹⁵⁸.

En definitiva, el motí va donar el tret de gràcia a una gestió municipal liberal progressista que arrossegava problemes. Els deutes que l’Ajuntament tenia d’anys anteriors, agreujats sobretot per l’apoderament per part de l’administració estatal de les rendes del pont i dels molins fariners propietat municipal (i pel seu retard en pagar la indemnització corresponent), ja eren un gran impediment per a l’acció municipal abans del motí, i el març de 1865 els regidors van admetre que l’Ajuntament havia quedat “en un estado de penuria tal que paraliza todos los planes concebidos para mejorarla en lo posible”¹⁵⁹. I projectes com l’arranjament del Carrer Major es van haver d’aturar a principis de 1865 fins que “la situacion economica lo permita”¹⁶⁰.

Les dificultats financeres empitjoraren perquè l’administració d’Hisenda, un cop passat el motí, va tardar un mes i mig a donar el vistiplau al repartiment veïnal que havia de servir per a completar la quota de consums assignada a Lleida¹⁶¹ (i a més a més acusà l’Ajuntament d’haver comès una il·legalitat quan augmentà pel seu compte les contribucions sobre el raïm)¹⁶²; i quan va estar aprovat, els encarregats de confeccionar-lo van admetre que no eren capaços de complir el mandat per falta de mitjans, i l’Ajuntament va decidir que es restablissin totes les tarifes de consums anteriors al motí. Aleshores va demanar al governador que reforcés la vigilància i que enviés guardes civils i mossos d’esquadra a vigilar els burots¹⁶³. El cobrament dels consums va ser veritablement problemàtic, i això dificultà encara més complir els compromisos financers municipals amb l’Estat, com més tard l’Ajuntament va admetre:

¹⁵⁸ APL caixa núm.1414, ple-expedients de govern 1865, carta del 24 d’octubre.

¹⁵⁹ APL caixa núm.1570, administració-obres i urbanisme, carpeta de pont-obres públiques 1861-1862, carta al diputat Juan Gaya del 22 de març de 1865.

¹⁶⁰ APL caixa núm.1570, administració-obres i urbanisme, carpeta d’obres-empedrat 1864.

¹⁶¹ *Llibre d’actes de l’Ajuntament 1865*, sessions del 8 i 23 d’octubre.

¹⁶² APL caixa núm.1408, ple-actes 1865, comunicació del 21 d’octubre.

¹⁶³ *Llibre d’actes de l’Ajuntament 1865*, sessions del 9, 11 i 13 de desembre.

“envalentonadas las turbas hasta insultaban á los dependientes del ramo de consumos y pagaba el que queria, de modo que la reposicion del cobro al ser y estado que tenia antes de la revuelta [...] no tuvo efecto hasta mediados de Diciembre de 1865”¹⁶⁴.

Molts regidors sols pensaven en sortir de l’Ajuntament el millor i el més aviat possible, i consideraven que estaven pagant la ineptitud del governador que en el seu moment no va aturar el motí ja que la “falta de cobro en toda esta temporada no podia imputarselo sino á quien debia y podia contener el tumulto y no lo hizo á su debido tiempo”¹⁶⁵. Significativament, el governador al·ludit, Luciano Quiñones de León, havia dimitit pocs dies després de la revolta¹⁶⁶.

La preocupació dels regidors pels desordres públics, la impossibilitat de preparar un repartiment (tant per manca de dades com per l’oposició de determinats grups), i el seu malestar per haver-se de mantenir en el poder obligatòriament en no haver-se admès la seva dimissió, es reflecteixen en el ban que dirigiren a la població el 12 de desembre: “el repartimiento se ha impugnado bajo todos los puntos de vista imaginables; y el plantearlo hoy para hacer efectiva la cantidad de 25,000 duros que sería preciso repartir, y que debería realizarse en un solo semestre, sería notoria temeridad [...] espera confiadamente que no dareis acogida á ninguna interpretacion malévolá de sus actos [de l’Ajuntament], y huireis de toda siniestra instigacion que tienda á reproducir en esta Ciudad escenas de lamentable recordacion”¹⁶⁷.

El motí era el factor que havia desencadenat els problemes posteriors: els regidors van reconèixer que “la causa del atraso son las circunstancias de Setiembre y el no haber recargado las especies de pago cosechadas en Lerida todo lo que la instruccion

¹⁶⁴ APL caixa núm.1414, ple-expedients de govern 1866, exposició a la Reina del desembre de 1866.

¹⁶⁵ *Llibre d’actes de l’Ajuntament 1865*, sessió del 9 de desembre.

¹⁶⁶ La dimissió li va ser admesa per un Reial decret del 19 de setembre de 1865 (BOPL núm.115, 25 de setembre de 1865, p.1).

¹⁶⁷ *Llibre d’actes de l’Ajuntament 1865*.

permite”¹⁶⁸. Molts regidors van aprofitar diverses excuses personals per a dimitir dels seus càrrecs entre finals de 1865 i principis de 1866, substituïts per altres representants progressistes. Però tots sabien que podien resultar personalment molt perjudicats pels problemes existents, i així ho comprovaren quan el juny de 1866 l’administrador d’Hisenda designà una “comisión de apremio” contra l’Ajuntament que escollí dos regidors (Josep Tremulla i Sebastià Ribelles) com a primers responsables del deute. L’Ajuntament va reaccionar aplicant diverses partides a cobrir el deute reclamat i acordant un préstec amb un veí de Lleida a un interès de l’1% al mes¹⁶⁹.

En aquelles circumstàncies, l’activitat ordinària de l’Ajuntament havia de veure’s forçosament molt afectada. Les queixes per la seva despreocupació per il·luminar el pont provisional o per regar els passejos van portar a què es publicés en la premsa que “al señor alcalde le importan un comino las fundadas quejas del publico” i que “falta unicamente que el ayuntamiento abandone, siquiera esta vez, esa censurable indiferencia con que mira toda clase de mejoras”¹⁷⁰. Per si amb això no n’hi havia prou, i després d’anys en què s’havia temut per la fragilitat del pont, el juny de 1866 es van enfonsar dos dels seus arcs i la ciutat es va quedar sense la seva principal via de comunicació.

La recuperació per part dels moderats del govern espanyol, el juliol de 1866, va donar el cop definitiu: poc després el nou governador, Perfecto Manuel de Olalde, va explicar als regidors que solament noves persones podrien aconseguir el perdó de part dels endarreriments en contribucions que arrossegava la ciutat (és a dir, en altres paraules, gairebé els va fer un xantatge)¹⁷¹. Els regidors van concloure que l’única forma d’alliberar-se de possibles responsabilitats econòmiques i d’evitar més problemes

---

¹⁶⁸ *Llibre d’actes de l’Ajuntament 1866*, sessió de l’1 d’agost.

¹⁶⁹ *Llibre d’actes de l’Ajuntament 1866*, sessions del 27, 28 i 30 de juny.

¹⁷⁰ *El Ilerdense* núm.59, 8 de juliol de 1866, p.3.

¹⁷¹ *Llibre d’actes de l’Ajuntament 1866*, sessió de l’1 d’agost.

a la ciutat era la seva dimissió, encara que alguns ho consideressin una rendició deshonrosa. El regidor Joan Baptista Romeu va afirmar que els esdeveniments de setembre “fueron un verdadero atentado, un acto de sedicion contra la Autoridad al que no dió margen ni pretexto el Ayuntamiento” i que la renúncia dels regidors “puede parecer una concesion hecha á los que se amotinaron resistiendose al pago de los derechos de consumos”¹⁷². I Sebastià Ribelles segurament va ser qui amb més sinceritat expressà els sentiments de molts regidors, quan afirmà que la dimissió “lejos de ser un sacrificio hacerla era un favor poder lograr la salida de la Municipalidad donde no se habia recibido mas que desengaños y disgustos de gran consideracion que por su parte deseaba terminar de tenerlos mas”¹⁷³.

Aquesta vegada la dimissió va ser acceptada pel govern, i així fou com els moderats recuperaren el control del municipi a partir del 24 de setembre de 1866, nomenats per Reial ordre. El nou alcalde explicà que la prioritat seria resoldre els endarreriments pendents dels consums “para que el Ayuntamiento recobre su dignidad á cuyo objeto dedicará todos sus afanes sin embargo de que no se constituye responsable de los atrasos anteriores”¹⁷⁴, i la ràpida disminució de despeses va permetre en poques setmanes la reducció d’algunes tarifes de consums¹⁷⁵ (tot i que, d’altra banda, va haver de fer front a la inundació del 20 i 21 d’octubre)¹⁷⁶. L’altra prioritat de l’Ajuntament va ser reconstruir el pont, que des del juny havia deixat de comunicar les dues ribes del Segre. El 29 de setembre l’Ajuntament i tot el col·legi electoral, encapçalats pel bisbe, van trametre una exposició a Isabel II en què explicaren que l’ús d’una barca per als carruatges i cavalls, i d’una “palanca flotante” per als vianants, era del tot insuficient; i que el projecte ja preparat de construir uns trams de fusta per al pont estava pendent de

---

¹⁷² *Llibre d’actes de l’Ajuntament 1866*, sessió del 4 d’agost.

¹⁷³ *Llibre d’actes de l’Ajuntament 1866*, sessió del 26 de juliol.

¹⁷⁴ *Llibre d’actes de l’Ajuntament 1866*, sessió del 24 de setembre.

¹⁷⁵ *Llibre d’actes de l’Ajuntament 1866*, sessions del 29 de setembre i del 17 d’octubre.

l'aprovació de l'administració estatal, i per tant encara no es podia realitzar. L'exposició també recordà les conseqüències molt negatives causades per aquest problema, sobretot quan una crescuda del riu impedia l'ús de les solucions provisionals (encara que els vianants poguessin recórrer al pont del ferrocarril): “la barca ha estado sin prestar servicio cinco días, teniendo detenidos considerable número de carros de uno y otro lado del rio, y un sin número de caballerias, causando gravísimos perjuicios á la agricultura, carrromateria y al Comercio, no solo de Lérida, si que tambien del campo de Tarragona y alto Aragon, cuyos paises necesariamente han de hacer por esta Ciudad sus conducciones de cereales, arroz, pesca salada y productos coloniales”¹⁷⁷. L'exposició va tenir èxit perquè cinc dies més tard un Reial decret va donar el permís necessari per a iniciar les obres, encara que el pas pel pont no es va poder tornar a obrir fins al 3 de març de 1867¹⁷⁸.

Les eleccions municipals de novembre de 1866 confirmaren el predomini moderat i l'exclusió dels progressistes i demòcrates de les institucions. Aquell canvi es comprovà els següents mesos en diverses mesures: redacció d'un manifest d'adhesió a Pius IX, acord d'arreglar la capella adjunta a la sala de reunions, major control de les feines no permeses en els dies festius, nomenament de Lluís Roca i Florejachs com a cronista arxiver, etc.¹⁷⁹

XI.6.- LA CRISI DEL SISTEMA POLÍTIC: 1865-1868

A part dels problemes polítics, a Espanya aleshores també es patien les conseqüències d'una crisi econòmica que afectava interessos molt influents de bancs i

---

¹⁷⁶ APL caixa núm.1429, secretaria general-expedients del secretari 1866.

¹⁷⁷ APL caixa núm.1571, administració-obres i urbanisme, carpeta de pont-obres públiques 1866-1867, exposició del 29 de setembre de 1866.

¹⁷⁸ APL caixa núm.1571, administració-obres i urbanisme, carpeta de pont-obres públiques 1866-1867, comunicacions del 14 d'octubre de 1866 i del 2 de març de 1867. Vegeu també SOL, R. i TORRES, C.: *El pont de Lleida. Una història en imatges*, Lleida, 1993.

companyies de ferrocarrils¹⁸⁰, i que a Lleida va tenir alguns elements propis, com la completa decadència de l'antic mercat de cereals per culpa de l'arribada del ferrocarril. Segons un article del març de 1865, la ciutat s'estava omplint de pidolaires que demanaven menjar, i “la apatía é indolencia abate por completo la actividad mercantil de nuestra plaza. Confiados nuestros comerciantes en la inmensa afluencia que concurría á nuestro celebrado mercado [...] veían cercano el dia de la inauguracion del ferrocarril de Barcelona á Zaragoza, y si bien cuando estaba solo abierto al público el trayecto de la primera de dichas ciudades á esta Capital, parecía aumentaba la actividad en Lérida, sin embargo, fácil era preveer el triste resultado que hoy todos palpamos y que quisiéramos evitar tomara mayores proporciones”¹⁸¹. En canvi, mesos més tard un altre periòdic argumentà que la ciutat s'havia vist molt poc afectada per la crisi industrial i comercial, i que la major part dels pobres que demanaven almoïna eren forans¹⁸².

El cert és que el febrer de 1866 la Diputació hagué de reclamar que el govern autoritzés més obres públiques a la província per “evitar la miseria que amenazaba á la provincia en el pasado invierno [...] por la pérdida total de la cosecha de cereales [...] por las fiebres intermitentes y malignas que han aquejado y aquejan á una gran parte de sus habitantes especialmente los que residen en el inmenso llano de Urgel por la baratura y estraccion dificil de los vinos y cereales, y por haberse perdido por completo la cosecha del aceyte”¹⁸³. Els problemes econòmics es van mantenir i fins i tot empitjorar, com es demostrà amb les noves peticions de la Diputació, el novembre de 1867, perquè el govern iniciés més obres públiques davant la mala collita de cereals i

---

¹⁷⁹ *Llibre d'actes de l'Ajuntament 1867*, sessions del 24 d'abril, 3 d'agost i 10 d'agost; i *Llibre d'actes de l'Ajuntament 1868*, sessió del 26 de febrer.

¹⁸⁰ Vegeu FONTANA, J.: “Canvi econòmic i actituds polítiques. Reflexions sobre les causes de la revolució del 1868”, *Recerques* núm.2, Barcelona, 1972, pp.7-32.

¹⁸¹ *El Segre* núm.42, 22 de març de 1865, p.1.

¹⁸² *El Ilerdense* núm.35, 4 de gener de 1866, p.1.

altres dificultats dels pobles “unos por efecto de las enfermedades que han diezrado sus ganados, otros por el oidium que está arruinando sus viñedos, la penuria será extrema”¹⁸⁴. I a principis de 1868 l’Ajuntament de Lleida va prendre diverses mesures per a vendre pa més barat, impulsar obres públiques i facilitar llavors als pagesos. El juliol de 1868 la situació devia ser molt crítica: el preu del blat havia augmentat més del 36% en relació amb el juliol de l’any anterior, i era el més alt amb diferència dels darrers anys¹⁸⁵.

Paral·lelament, les conspiracions i revoltes de l’oposició es multiplicaren en els últims anys de la monarquia d’Isabel II, en una progressiva crisi de legitimitat des que els progressistes van optar pel retraïment el 1863. Cal recordar alguns esdeveniments prou coneguts que mostraren l’enduriment de la repressió governamental, com la “noche de San Daniel” l’abril de 1865 amb càrregues contra els estudiants, o la conspiració del quarter de San Gil i d’un contingent de civils el juny de 1866 (que provocà la caiguda de l’últim govern d’Unió liberal de Leopoldo O’Donnell, després de l’execució de 66 persones)¹⁸⁶.

El gener de 1866 el govern va publicar un decret que ordenà la dissolució de totes les associacions polítiques “que con el nombre de comités, círculos, tertulias ó cualquier otro existan en los pueblos de la provincia”, acusades d’alterar l’ordre públic, i en conseqüència el governador de Lleida va dissoldre els comitès democràtic i progressista de la capital provincial, i els subcomitès i associacions dependents

---

¹⁸³ *Actes de la Diputació provincial de Lleida 1866*, sessió del 3 de febrer; i *El Ilerdense* núm.60, 12 de juliol de 1866, p.2.

¹⁸⁴ *Actes de la Diputació provincial de Lleida 1867*, sessió del 2 de novembre.

¹⁸⁵ APL caixa núm.1546, administració-proveïments i consum, carpeta de proveïments-expedients i documents sobre proveïments i consum 1868. El preu mitjà a tot Espanya també augmentà d’una forma molt considerable, de 89’6 el 1866-1867 a 118’2 el 1867-1868 (DURÁN DE LA RUA, N.: *La Unión Liberal...*, p.315).

¹⁸⁶ Vegeu MOLINER PRADA, A.: “La crisis de la monarquía isabelina (1863-1868)”, *Trienio* núm.17, Madrid, 1991, pp.35-66.

establerts en altres localitats¹⁸⁷; i també van ser clausurats el “Casino de los artesanos” i el “Círculo leridano”¹⁸⁸.

Arran del nou govern moderat de Narváez, a partir del juliol de 1866, va semblar que s’havia tancat definitivament la possibilitat que el règim aconseguís integrar l’oposició política, com es confirmà amb el Pacte d’Ostende d’agost de 1866 en què progressistes i demòcrates acordaren que lluitarien per l’expulsió dels Borbons i que les Corts constituents serien escollides per sufragi universal (preparatius revolucionaris als quals més tard s’hi afegí la Unió liberal). El govern publicà una circular que mostrà com volia afrontar aquella situació problemàtica, en prohibir qualsevol organització o manifestació pública dels demòcrates: “La religion de nuestros mayores, la institucion monárquica, los derechos de la excelsa familia que ocupa el trono, la propiedad, la vida, la honra de los ciudadanos, todo ha sido objeto de las iras revolucionarias [...] las medias tintas desaparecen, y las contemporizaciones de cierto carácter serian una señal de flaqueza: es de todo extremo necesario poner con varonil resolucion, no el dedo, sino la mano entera en la llaga [...] La existencia pública de la democracia es de todo punto incompatible con las instituciones fundamentales de la nacion, y por lo mismo sin género alguno de duda, ilegal”¹⁸⁹.

A tot Espanya, a causa de la insurrecció de San Gil, el 1866 un total de 909 persones van ser expulsades per ordre governativa dels districtes on vivien, normalment cap a Canàries o Cartagena, la majoria de les quals procedents de territoris de l’antiga Corona d’Aragó (475 eren de València, 215 de Catalunya i 116 d’Aragó), de ben segur perquè era allà on hi havia més civils implicats i on el govern temia més la reacció dels seus habitants. A banda de persones de les quals no en tinc més referències (com Joan Ruestre de Torres de Segre, Josep Font de Sanatüja, Francesc Olives de Ponts, o Joan

---

¹⁸⁷ BOPL núm.4, 8 de gener de 1866, p.4.

¹⁸⁸ *El Ilerdense* núm.37, 11 de gener de 1866, p.2.

Riera de Montagut), a la província de Lleida patiren aquesta aquesta repressió el progressista Ròmul Mascaró i els demòcrates Pere Pérez i Josep Ignasi Llorens (els dos primers enviats a Fernando Poo, i el darrer a Canàries)¹⁹⁰. En el cas de Llorens, de la Seu d'Urgell, va ser empresonat a petició del governador civil de Lleida “por revolucionario [...] se le tiene por el Director de la Democracia del pais”¹⁹¹, i el març de 1867 va fugir de la ciutat canària d'Orotava on estava confinat¹⁹². Aleshores va anar a Madrid i va participar en preparatius revolucionaris, fins que va ser capturat el maig següent i posat a disposició del governador de Cadis¹⁹³.

El novembre de 1867 s'ordenà que aquells confinats fossin alliberats i retornats a la Península, però la repressió continuà i sembla que tant Mascaró com Pérez no van poder entrar a la ciutat de Lleida fins el triomf de la revolució de 1868¹⁹⁴; i que els republicans Ramon Castejón, Albert Camps i Sebastià Ribelles tampoc no hi van tornar fins l'octubre de 1868, després de dos anys d'absència¹⁹⁵.

Però no solament es produïren desterraments. Com a mínim sabem que el gener de 1867 s'escapà de la presó de Lleida Manuel García Marqués, empresonat per conspirador¹⁹⁶, el qual junt amb altres cinc persones va ser acusat l'octubre de 1867 de formar una partida de revolucionaris que exigia diners i assaltava correspondència oficial de la província¹⁹⁷.

Pel que fa als intents de revolta de 1867 i les seves repercussions a la Catalunya occidental, disposem d'un extens informe oficial en què podem seguir els

¹⁸⁹ BOPL núm.95, 6 d'agost de 1866, pp.1-2.

¹⁹⁰ Archivo General Militar de Segovia, segona secció (asuntos), novena divisió (justicia), lligall 26.

¹⁹¹ Archivo General Militar de Segovia, segona secció (asuntos), novena divisió (justicia), lligall 27, informe del 6 de setembre de 1866.

¹⁹² BOPL núm.46, 17 d'abril de 1867, p.1.

¹⁹³ ALVARADO, J.: “La secció de orden público a fines del reinado de Isabel II: la represión política a través de los ficheros policiales reservados”, dins ALVARADO, J.(coord.): *Poder, Economía y...*, p.209.

¹⁹⁴ *El País* núm.5346, 15 de desembre de 1897, p.2; i LLADONOSA, J.: *Historia de la Diputación... Vol.I*, pp.211-212.

¹⁹⁵ PLEYAN DE PORTA, J.: *Efemérides leridanas recogidas...*, p.94; i LLADONOSA, J.: *Història de Lleida. Vol.II*, p.758.

esdeveniments produïts, quan insurreccions més o menys espontànies es van avançar als preparatius de Joan Prim¹⁹⁸. El 16 d'agost van entrar a la província de Lleida 30 homes, van interrompre les comunicacions telegràfiques de la capital provincial amb Barcelona, Tarragona, Reus i Alcanyís, i en primer lloc es van dirigir cap a Alcarràs, Aitona i Seròs; a la vegada, a Terrassa, Sabadell i Granollers es reuniren vora 150 revoltats, ràpidament es multiplicaren els aixecaments per tot Catalunya, i la rebel·lió d'alguns pobles del Priorat el dia 17 agreujà la situació. Semblà que el Camp de Tarragona era el lloc escollit pels insurrectes per a concentrar les seves forces, i fins i tot s'hi traslladà la petita partida que hi havia a Aitona. Les partides del Nord de la província de Lleida i el refugi que alguns dels revoltats podien trobar a Andorra també preocuparen les autoritats, amb rumors sobre la preparació d'un cop a Tremp i la possibilitat que Prim atacés per la Vall d'Aran, i sembla que Ramon Castejón participà en l'intent d'entrar des de França amb una columna d'homes¹⁹⁹. Mentre que el Priorat esdevingué un dels nuclis més importants de la insurrecció, la partida d'Aitona es va dissoldre ràpidament i la major part dels seus components van passar a mans de les autoritats, i després d'una altra victòria contra faccions del Nord de la província, el 21 d'agost es va poder afirmar que la província de Lleida estava completament pacificada (tot i que posteriorment encara hi hagué enfrontaments contra els rebels als Pirineus, amb petites partides al voltant de Sort i de la Seu d'Urgell i d'altres que es movien just entre Aragó i Catalunya). I com que alguns ajuntaments no inspiraven confiança al capità general, aquest va convèncer el govern perquè substituís els integrants d'aquelles institucions

---

¹⁹⁶ BOPL núm.9, 21 de gener de 1867, p.1.

¹⁹⁷ BOPL núm.127, 23 d'octubre de 1867, p.3.

¹⁹⁸ Archivo General Militar de Madrid, Colección adicional de documentos contemporáneos, Guerras carlistas 1834-1868, Período de transición, caixa 4, rotllo 2 - carpeta 8, *Memoria del distrito de Catalunya, año 1867*.

¹⁹⁹ LLADONOSA, M.(dir.): *Biografies de lleidatans...*, pp.39-44.

locals a molts municipis, inclosa Barcelona. En tot cas, cap al 26 d'agost el perill de les faccions rebels pràcticament ja havia desaparegut i la revolta havia estat derrotada.

A la ciutat de Lleida aquells esdeveniments complicaren la situació. Des de finals de 1866 va ser constant la por de l'Ajuntament a possibles disturbis, i tenia la seguretat que s'estava preparant una insurrecció que esclataria a la mínima oportunitat (per exemple el febrer de 1867, en motiu de l'execució pública d'un condemnat per assassinat, l'alcalde va insistir perquè es doblés la vigilància per part dels Mossos d'Esquadra i de la Guàrdia Civil)²⁰⁰. El juliol de 1867 els regidors informaren de l'existència d'una conspiració demòcrata en què hi participava Josep Neach, qui l'any anterior sembla que ja havia transportat armes de foc de l'Alt Aragó a Lleida, i s'assegurava que “vendia ya proteccion á determinados sujetos ofreciendo que cuando estallase el movimiento democrático no se les causaria daño gracias á su influencia”²⁰¹.

Per tant, era lògic que l'Ajuntament proposés crear patrulles especials l'agost de 1867, per temor que pogués començar algun disturbi si les tropes militars havien de marxar del municipi. Els responsables van assegurar que la ciutat no quedaria desprotegida, van agrair la “prevision y celo” dels regidors, i recordaren que mentre estigués declarat l'estat de guerra l'ordre públic continuaria sent una competència exclusiva de l'autoritat militar²⁰². La sensibilitat per les possibles implicacions revolucionàries de qualsevol resistència a l'autoritat, encara més marcada en l'Exèrcit, explica que el governador militar considerés el 1867 l'endarreriment general en el pagament de les contribucions com “un acto hostile con tendencias marcadas á favorecer la revolucion”, i que avisés que utilitzaria tots els mitjans necessaris per a solucionar-

---

²⁰⁰ APL caixa núm.1498, secretaria general-correspondència 1867, comunicació del 24 de febrer.

²⁰¹ APL caixa núm.1498, secretaria general-correspondència 1867, comunicació del 6 de juliol.

²⁰² APL caixa núm.1497, secretaria general-correspondència, carpeta de correspondència 1866-1867, comunicacions del 28 d'agost de 1867.

ho²⁰³. Però quan van arribar les ordres d'actuar contra els deutors, l'Ajuntament moderat va tenir sentit comú i va endarrerir la seva execució a l'espera que disminuís el malestar dins la ciutat, i aprofità per a criticar directament la irresponsabilitat de determinades autoritats: "Parece que por ciertas dependencias del Estado y en momentos en que se necesita mas el concurso de los hombres de orden se toma interes en espedir comisiones de apremio e investigacion sin atender á lo inoportuno de aquellos momentos"²⁰⁴.

Les preparacions per a la revolta van continuar als següents mesos. El novembre de 1867 va sortir publicada l'ordre de processament contra l'alcalde del poble aranès d'Arròs per haver lliurat diners als insurrectes i tot seguit haver fugit a França, igual que també es processà "al titulado Gobernador Militar del valle de Aran D.Luis de Lamar" per delictes de rebel·lió i per exigir contribucions²⁰⁵.

La resposta del governador civil va consistir en augmentar la vigilància, d'una manera que afectà la vida social de la província. Fins a l'extrem que el desembre de 1867 va ordenar la dissolució de tots els casinos o associacions semblants, excepte en les poblacions caps de partit judicial en què solament en permetria un; per tant, es tractava de limitar el creixement d'uns espais de sociabilitat que estaven tenint èxit, i que inevitablement mostraven les divisions existents en els seus municipis²⁰⁶.

Els intents revolucionaris no van triomfar a tot Espanya fins 1868, i segurament cal buscar-ne una explicació a la por de molts dels seus dirigents, amb Joan Prim al capdavant, a una possible insurrecció popular descontrolada. La revolta definitiva començà a Cadis, on es pronuncià Juan Bautista Topete el 18 de setembre, i amb la posterior batalla d'Alcolea s'assegurà la victòria i Isabel II va haver de fugir d'Espanya.

---

²⁰³ APL caixa núm.1498, secretaria general-correspondència 1867, comunicació del 22 d'agost.

²⁰⁴ APL caixa núm.1498, secretaria general-correspondència 1867, comunicació del 8 de setembre.

²⁰⁵ BOPL núm.139, 20 de novembre de 1867, p.3.

²⁰⁶ BOPL núm.148, 11 de desembre de 1867, p.1.

Davant la insurrecció de Cadis el capità general de Catalunya, el comte de Cheste, inicialment va publicar un manifest ben peculiar en què es va comprometre a defensar l'ordre públic i va fer una crida a la fidelitat dels catalans: “Catalans, estimeu lo trono de los Peres y los Jaumes, dels Alfonsos, Isabels y Fernandos. ¡Viva Isabel II! La Religión y la Monarquía legitima son lo port de naufragas naciones”²⁰⁷. Però el retard de Catalunya a incorporar-se a la rebel·lió no s’ha de buscar en absolut en la resistència de l’Exèrcit, la qual en realitat va ser molt feble. Si la majoria de les ciutats catalanes no es revoltaren fins a finals de setembre, quan la insurrecció ja havia triomfat en bona part d’Espanya, fou perquè havien quedat escarmentades per les experiències de 1866 i 1867 i perquè els principals conspiradors no es preocuparen gaire de Catalunya²⁰⁸.

A Lleida la rebel·lió també va tardar uns dies a produir-se, i no va ser fins el 30 de setembre que va prendre el poder una Junta revolucionària presidida pel governador militar de Lleida Josep Fernández de Terán, i formada majoritàriament per demòcrates i republicans, tot i la presència de progressistes i d’altres persones que havien donat suport a la Unió liberal: Jaume Nadal (vicepresident), Ignasi Sol, Gaspar Rubiol, Ramon Codina, Carles Mostany, Casimir Nuet, Ramon Soldevila, Enrique Zaidín, Camil Boix, Anselm Fernández, Miquel Ferrer, Josep Sol i Bertran, Pere Pérez, Josep Tremulla, Joan Torres, Francesc Camí, Joan Baptista Romeu, i Agustí Maria Alió (secretari)²⁰⁹. La

²⁰⁷ BOPL núm.116, 25 de setembre de 1868, pp.1-2.

²⁰⁸ FONTANA, J.: “Catalunya i la Revolució del 1868”, *L’Avenç* núm.17, Barcelona, 1979, pp.48-61.

²⁰⁹ BOPL extraordinari, 1 de novembre de 1868 [sic, encara que és un error i la data correcta que hauria de constar és la d’1 d’octubre]. Alguns dels integrants de la junta ja han estat presentats abans, però ara es poden afegir més informacions, sobretot dels demòcrates. Ignasi Sol, notari, havia estat capità de la Milícia Nacional durant el Bienni progressista, era republicà i el 1869 es va unir als revoltats encapçalats per Ramon Castejón (AHDL, signatura C644 registre 21.385; i LLADONOSA, J.: *Història de Lleida. Vol.II*, pp.743 i 757-759). Gaspar Rubiol, agent de negocis, havia estat sotstinent de la Milícia Nacional de Lleida durant el Bienni progressista, el 1863 formava part del comitè electoral democràtic, i va prendre part en la insurrecció republicana de 1869 (AHDL, signatura C644 registre 21.385; ACD, sèrie de documentació electoral, expedient d’eleccions de 1863 i 1864, lligall 48 núm.2; PLEYAN DE PORTA, J.: *Guía-Cicerone de...*, p.175; i LLADONOSA, J.: *Historia de la Diputación...Vol.I*, pp.215 i 243). Ramon Codina havia format part del comitè electoral democràtic de Lleida el 1863, i el 1871 va ser escollit diputat provincial per Esterrri d’Àneu (ACD, sèrie de documentació electoral, expedient d’eleccions de 1863 i 1864, lligall 48 núm.2; i LLADONOSA, J.: *Història de Lleida. Vol.II*, p.765). Carles Mostany, metge, havia estat tinent de la Milícia Nacional durant el Bienni progressista, el 1863

revolta s'havia començat a preparar la nit del dia 29 i, com va explicar la pròpia Junta, “Una corta entrevista de algunas personas fue bastante para inflamar los ánimos y promover una reunión numerosa, que a altas horas de la noche se celebraba en las casas consistoriales. Llamado a ellas el pueblo que se hallaba reunido a su alrededor y circundaba las calles inmediatas [...] fue proclamado el gobierno revolucionario y nombrada la Junta que debía dirigirlo y sostenerlo en la provincia”, tot garantint el manteniment de l'ordre públic²¹⁰.

El 30 de setembre hi hagué alarma a Lleida davant les notícies que tropes fidels a Isabel II s'apropaven a la ciutat, i diverses persones van acudir voluntàriament a l'Ajuntament per a defensar la revolució²¹¹. Però el temor va desaparèixer el dia següent, quan una comissió de la Junta es va entrevistar a Tàrrega amb el comte de Cheste, i va confirmar que les seves tropes s'havien adherit a la insurrecció²¹².

Les primeres decisions de la Junta van mostrar algunes de les peticions habituals de tota l'oposició els anys anteriors com la supressió del Consell provincial i dels Mossos d'Esquadra, junt amb altres relacionades amb la presa de poder com la dissolució de la Diputació moderada, la recollida d'armament o el nomenament de Miquel Ferrer com a nou governador. Els següents dies van aprovar tot un programa de canvis que, igual que en la majoria de ciutats, no sembla que ataqués substancialment les estructures socials però sí responia a certes reclamacions populars: dissolució de tots els ordes monàstics i de la Companyia de Jesús i expropiació dels seus béns,

---

havia format part del comitè electoral democràtic, i l'octubre de 1868 va ser nomenat alcalde de Lleida (AHDL, signatura C644 registre 21.385; ACD, sèrie de documentació electoral, expedient d'eleccions de 1863 i 1864, lligall 48 núm.2; i PLEYAN DE PORTA, J.: *Guía-Cicerone de...*, p.175). Francesc Camí, agent de negocis, el 1863 i el 1865 va participar en reunions dels demòcrates (MERELO, J.: *Guía geográfica, administrativa...*, p.99; ACD, sèrie de documentació electoral, expedient d'eleccions de 1863 i 1864, lligall 48 núm.2; i *El Ilerdense* núm.18, 5 de novembre de 1865, p.3). I Agustí Maria Alió era declaradament republicà, i el 1873 va ser diputat provincial (LLADONOSA, J.: *Història de Lleida. Vol.II*, pp.736-737 i 767-768).

²¹⁰ FONTANA, J.: *La fi de...*, pp.350-351.

²¹¹ *Llibre d'actes de l'Ajuntament 1868*, sessió del 12 d'octubre.

²¹² BOPL núm.118, 2 d'octubre de 1868, p.1.

sobreseïment de les causes polítiques, supressió de la Guàrdia rural acabada de crear, formació d'una força ciutadana anomenada “Voluntarios de la Libertad”, etc²¹³. Un cop obtinguda la victòria dels insurrectes, van començar les desavinences amb el govern, i la Junta de Lleida va trametre una protesta contra l'actitud de la Junta de Madrid que havia delegat en els generals Serrano i Prim la funció de nomenar el govern provisional, i sobretot molesta per la marginació dels demòcrates²¹⁴.

La primera exposició sistemàtica del projecte polític de la Junta revolucionària de Lleida devia ser el 18 d'octubre, quan es va presentar com hereva dels principis de 1812 i va acordar una declaració de bases i drets en què destaca el sufragi universal, la llibertat de cultes i d'ensenyament, la llibertat de reunió i d'associació, l'autonomia dels municipis i de les províncies, la llibertat de comerç interior i progressiva rebaixa dels aranzels, la inviolabilitat dels domicilis, l'aboliment de la contribució de consums i de les quintes, l'armament de la Milícia ciutadana, o la instauració del jurat²¹⁵. Un programa prou atractiu per a les bases del republicanisme lleidatà, esperançades amb el futur que es presentava.

Pel que fa al poder municipal, la Junta de Lleida va cessar l'Ajuntament moderat i el 30 de setembre en va nomenar un de nou format per Ramon de Porqued (alcalde), Carles Nadal (tinent primer), Josep Maria Pinós (tinent segon), Marià Gigó (tinent tercer), Marià Pérez (síndic), Marià Morera, Pere Mies i Roca, Josep Antoni Abadal, Joan Bertrán, Marià Reixach, Ramon Pedrol, Joan Font, Josep Sol Torrens (fill de qui havia estat alcalde Josep Sol Bertran), Francesc Roca, Ignasi Agudo, Josep Trueta Montardit, Joan Baptista Tarragó, Anastasi Curriá, Josep Gili i Ginés Pagés²¹⁶. Per tant, l'Ajuntament passà a ser controlat pel liberalisme progressista i demòcrata de Lleida,

---

²¹³ BOPL núm.119, 5 d'octubre de 1868, p.1; núm.120, 7 d'octubre de 1868, p.4; i núm.122, 12 d'octubre de 1868, p.2.

²¹⁴ BOPL núm.124, 16 d'octubre de 1868, p.4.

²¹⁵ BOPL núm.126, 21 d'octubre de 1868, pp.1-2.

amb dirigents històrics com Ramon de Porqued, Marià Gigó, Pere Mies o Marià Reixach, junt amb un conjunt de noves persones sense experiència en la gestió pública. La Diputació també va ser substituïda per una de nova nomenada per la Junta i formada per progressistes i demòcrates, que en prendre possessió no es va estar de criticar els seus antecessors moderats: “Los agios y corruptelas que han desacreditado la administracion pública, estaban sostenidos muy principalmente por las relaciones estrechas entre agentes y empleados y los negocios particulares á que algunos se dedicaban, ofreciendo para ello influencia y favor. De hoy mas queda prohibido á todo empleado de la administracion provincial servir directa ni indirectamente ni á los pueblos ni á los particulares ni agentes ni secretarios”²¹⁷.

És indicatiu que, el mateix dia que va prendre possessió, un de les primers acords que va adoptar l’Ajuntament fou demanar a la Junta provincial més guardes que ajudessin a la conservació de l’ordre públic, i redactà un ban a la població “paraque se conserve la tranquilidad continuando con la misma sensatez y moderacion observada hasta el presente sin que la mas pequeña desgracia ni desafuero haya turbado la alegria del pronunciamiento”²¹⁸. Tal com he mostrat, a Lleida existien unes tensions socials i polítiques que en qualsevol moment es podien manifestar públicament, i era lògic que les noves autoritats estiguessin preocupades (un inici d’incendi en una casa del moderat Domènec de Gomar, el novembre, podia estar relacionat amb aquests enfrontaments)²¹⁹.

---

²¹⁶ *Llibre d’actes de l’Ajuntament 1868*, sessió del 30 de setembre.

²¹⁷ Els nous diputats foren Ignasi Sol i Ramon Soldevila per Lleida, Pere Castejón per Balaguer, Antoni Timoneda per Tremp, Francesc Camí per la Vall d’Aran, Josep Sol i Albert Camps per la Seu d’Urgell, Joan Lluís Aixalá per Solsona; als quals s’afegiren a principis de novembre Miquel Ferrer, Antoni Benavent, Joaquim Dalmases i Marià Lladós (BOPL núm.134, 9 de novembre de 1868, p.1).

²¹⁸ *Llibre d’actes de l’Ajuntament 1868*, sessions del 30 de setembre i de l’1 d’octubre.

²¹⁹ *Llibre d’actes de l’Ajuntament 1868*, sessió del 20 de novembre.

A banda d'aquesta preocupació, els regidors també van decidir expulsar empleats municipals, com era habitual, i recuperar la làpida de la Plaça de la Llibertat per a col·locar-la a la que havia passat a ser anomenada Plaça de Sant Francesc²²⁰.

Contra el que podria semblar, l'enderrocament de l'església de Sant Joan no va ser cap proposta que mostrés algun sentiment contrari al catolicisme, ja que des de feia molts anys que la mateixa parròquia demanava la cooperació de l'Ajuntament per a derribar-la i construir-ne una de nova més segura per als feligresos (així ja s'havia acordat el 1840 i el 1843²²¹), i el 1859 fins i tot el Bisbat havia manifestat la seva intenció de nomenar un arquitecte que s'encarregués de les obres²²². El 1868 l'Ajuntament va demanar permís a la Junta revolucionària per enderrocar l'església que amenaçava ruïna, i el Bisbat ho va acceptar i es va encarregar de la demolició²²³. El bisbe aprofità per aclarir la seva adhesió a les noves autoritats, encara que fos per pragmatisme: “nunca he pertenecido á color alguno político, porque todo ministro de la Religion Santa de Dios que siempre se aviene con toda clase de gobiernos, debe ser ageno à las cosas políticas [...] Puede pues estar segura esta Junta, que siempre estaré á su lado para la paz, órden, sumision à las autoridades constituidas de la Nacion”.

El que devia preocupar més a clergues i alguns feligresos va ser la petició municipal al bisbe perquè retirés tots els sants i imatges que hi hagués en llocs públics de la ciutat “porque estan muy espuestas á irreverencias, y porque cree que la mayor parte cuando menos perjudican al ornato publico”²²⁴. I encara més que la Junta revolucionària de la província proposés al govern la supressió de la diòcesi de la Seu d'Urgell, de la Col·legiata de Solsona i dels seminaris conciliars, perquè deixessin de ser “obstáculos poderosos al desenvolvimiento de los buenos principios y centros

²²⁰ *Llibre d'actes de l'Ajuntament 1868*, sessió del 2 d'octubre.

²²¹ *Eco del Segre* núm.4, 4 d'agost de 1854, p.4.

²²² Per exemple, vegeu *Llibre d'actes de l'Ajuntament 1859*, sessions del 12 de febrer i del 23 de març.

²²³ *Llibre d'actes de l'Ajuntament 1868*, sessions del 8 i del 17 d'octubre.

temibles de reaccion”. En realitat pretenia regular la influència de la jerarquia més conservadora com el bisbe de la Seu Josep Caixal (qui acabaria afegint-se a la insurrecció carlista) o la que predominava a Solsona, i evitar la difusió de “funestas doctrines” en els seminaris²²⁵.

La Junta de Lleida no va poder continuar amb les seves iniciatives, perquè el 20 d’octubre el govern provisional presidit per Serrano va decretar la dissolució de totes les juntes, sobretot per a neutralitzar les que com la lleidatana tenien una presència majoritària de demòcrates i republicans²²⁶.

L’evolució posterior ja queda fora dels límits d’aquest treball, encara que hem de remarcar la gran implantació a Lleida del republicanisme federal, gràcies a la qual aconseguí que els set diputats elegits a la província per a les Corts constituents fossin d’aquest grup polític²²⁷. Lleida va ser una de les províncies en què els republicans foren majoritaris junt amb Barcelona, Girona, Osca, Saragossa, València, Alacant, Sevilla, Cadis i Màlaga; Catalunya en general els era un territori favorable i hi van obtenir 28 dels 37 escons disputats, però fins i tot així Lleida destacà perquè en cap altra província catalana els republicans aconseguiren tots els escons²²⁸. I el novembre de 1868 s’informà que més de 5.000 persones havien participat en una manifestació republicana organitzada a la ciutat de Lleida²²⁹. Però els mesos següents molts republicans es van veure marginats, i alguns es van afegir a la insurrecció federal de 1869.

---

²²⁴ Llibre d’actes de l’Ajuntament 1868, sessió del 23 d’octubre.

²²⁵ BOPL núm.125, 19 d’octubre de 1868, p.3.

²²⁶ BOPL núm.129, 28 d’octubre de 1868, p.1.

²²⁷ Vegeu algunes referències sobre els diputats a *Los diputados pintados...*

²²⁸ En canvi, a tot Espanya els republicans sols van obtenir 57 dels 304 escons (TERMES, J.: *De la Revolució de setembre a la fi de la Guerra civil 1868-1939*, vol.VI de la *Història de Catalunya* dirigida per Pierre Vilar, Barcelona, 1993, p.20).

XI.7.- CONCLUSIONS

La Unió liberal a Lleida semblà limitar-se a l'adhesió o el pacte amb el govern de determinats grups, encapçalats per progressistes com Manuel Fuster Arnaldo i Dídac Joaquim Ballester, i amb la participació inicial de moderats. L'important és que tot seguit va permetre una renovació substancial en els dirigents locals, en perdre els moderats el suport governamental: el partit liberal (progressista) de Lleida va mantenir la seva autonomia, arribà a aconseguir l'hegemonia a l'Ajuntament, i la principal escissió que patí va ser la dels demòcrates. És a dir, la política dels govern d'Unió liberal va donar l'oportunitat als progressistes i demòcrates d'accedir al poder polític local, i aquests la van aprofitar plenament.

Per tant, es reestructuraren les antigues divisions polítiques i el nou Ajuntament de Lleida mostrà sensibilitat per a portar a terme obres públiques i inversions diverses, d'una forma semblant al succeït en altres ciutats²³⁰, afavorit per un moment de creixement econòmic general i per un major compromís del govern en aquest sentit. El cert és que els anys 60 a tot Europa hi hagué una època de canvis profunds i de mobilitzacions en favor de millores socials i de més drets polítics, que repercutí també a Espanya²³¹.

Entorn de la proposta d'Unió liberal es van reunir uns grups descontents amb la realitat lleidatana, i que tenien la percepció de ser una minoria incompresa enmig d'una societat passiva i inculta, com reflectí un article de 1860: “no es que falten en Lérida personas que animadas del mejor deseo contribuirian gustosas con sus esfuerzos á

---

²²⁹ PLEYAN DE PORTA, J.: *Efemérides leridanas recogidas...*, pp.111-112.

²³⁰ Per exemple, sobre Saragossa i Cadis vegeu ALEGRÍA DE RIOJA, J.: *El tercer sitio...*, p.137; i RAMOS SANTANA, A.: *Cádiz en el siglo XIX. De ciudad soberana a capital de provincia*, Madrid, 1992, pp.212-213.

²³¹ El general Fernández de Córdova va escriure aleshores: “Yo estaba persuadido, en presencia de los graves sucesos que se desarrollaban en Europa y especialmente en Italia, que la marcha de las ideas y el influjo de la opinión y de las escuelas liberales no podía ya contrarrestarse por la resistencia de los gobiernos; que estos principios encerraban un concepto más exacto de la justicia y del derecho, y que

levantar á nuestra Capital [...] sino que estas personas, por mas que sientan benéficos impulsos á trabajar por la comun prosperidad é introducir en el pais todas las mejoras posibles, entran á poco en desaliento hasta deponer su actividad primitiva ante la general indolencia con que se debe luchar”²³². Sovint aquests grups benestants de la ciutat mostraren una actitud paternalista i una mena de “pragmatisme apolític” que, lògicament, provocaven reaccions contràries entre els progressistes més radicals i els demòcrates. I la voluntat dels governants (també dels progressistes) de construir un model ideal de ciutat implicava un canvi en el comportament quotidià, demanat tant des d’institucions públiques com des d’entitats culturals, que sovint patí la incomprensió d’una part important de la població. Els dirigents municipals es trobaven incòmodes amb aquella realitat de trulls i animals dins el recinte urbà i ho consideraven incompatible amb els seus projectes reformadors, mentre que per a moltes persones allò era la conseqüència lògica de la seva activitat agrària.

La realitat és que, més enllà de les resistències i limitacions, les alcaldies de Manuel Fuster Arnaldo i de Josep Sol (1859-1864) van representar un moment en què nous grups dirigents van voler impulsar un desenvolupament global de la ciutat afavorit pel propi dinamisme de la societat lleidatana, que també significà una destacada renovació urbana, tot i que no arribà a portar a terme tots els projectes estudiats. Però aquelles obres no reflectien únicament la voluntat de sectors benestants, sinó també les demandes d’una població que havia crescut, que reclamava nous espais de lleure o acabar, per exemple, amb els perjudicis que causaven els horaris de les portes de les muralles per a treballar al camp²³³.

---

ellos habían invadido de tal modo la conciencia de los pueblos, que el oponerse a sus corrientes equivalía a provocar ruinas y tempestades” (JOVER ZAMORA, J.M.(dir.): *La era isabelina...*, p.XVI).

²³² *El Alba Lleidatana* núm.123, 12 d’agost de 1860, p.1.

²³³ Vegeu una proposta d’història social de l’urbanisme a CARASA, P.: “Por una historia social de la ciudad. Urbanización, pauperismo y asistencia”, dins BONAMUSA, F. i SERRALLONGA, J.(eds.): *La sociedad urbana*, Barcelona, 1994, pp.23-63.

Un dels principals obstacles que van tenir aquells ajuntaments liberals va ser el model centralista implantat a Espanya, que obstaculitzava i endarrerava moltes iniciatives (l'eixample, l'escorxador, la presó...) i perjudicava greument les finances municipals, agreujat per una administració estatal més preocupada en recaptar els impostos corresponents que en contribuir al desenvolupament del país i a resoldre els problemes locals. Fins i tot en un periòdic com *El Ilerdense*, poc acostumat a atacar les autoritats, es va publicar un article que criticà que Espanya hagués copiat el model francès i defensà reformes descentralitzadores: “nuestra tendencia é ideas son eminentemente descentralizadoras; jamás podremos aplaudir ese artificioso sistema que se ha pretendido arraigar entre nosotros en una época de servilismo hácia todo proyecto ó reforma de la Nacion vecina [...] Solo en el sistema descentralizador podran verse libres los gobernadores de provincia del cúmulo de expedientes y consultas que tanto distraen su atencion de otros asuntos de mayor importancia”²³⁴. Segurament, com més projectes s'impulsaven en l'àmbit municipal, més evidents resultaven els inconvenients del centralisme espanyol.

La relació amb els sectors populars va ser complicada i difícil. I la por al possible esclat d'una revolta popular confirmà la seva raó de ser amb el motí de 1865, quan es va témer que es pogués repetir una experiència dramàtica com la del conegut motí del Feneret de 1809, en què la multitud havia dominat la ciutat i persones socialment molt importants van perdre la vida. Els fets de 1865 mostraren que un dels principals problemes era l'impost de consums, i aquesta qüestió no se solucionà les següents dècades (així es comprovaria l'estiu de 1885, arran de l'aprovació d'una nova llei de consums, quan a Lleida va tornar a esclatar una insurrecció que obligà a declarar

---

²³⁴ *El Ilerdense* núm.26, 3 de desembre de 1865, pp.1-2.

l'estat de guerra a la ciutat, i que va provocar quatre morts i diversos ferits greus)²³⁵. Perquè el motí de 1865 no havia estat una revolta irreflexiva, sinó que manifestava el malestar d'amplis sectors populars contra la injustícia del sistema contributiu que perjudicava els grups més humils, i tenia unes implicacions socials evidents davant la dificultat d'alguns grups per expressar-se dins el marc de la política oficial. Però el motí també va empitjorar les dificultats anteriors de l'Ajuntament i va acabar provocant l'expulsió de tots els liberals i demòcrates de les regidores, amb la inestimable empena de les autoritats estatals moderades.

Paral·lelament dins els progressistes havia sorgit un projecte alternatiu innovador, encapçalat per joves d'idees democràtiques o republicanes, que eren més capaços de superar determinats prejudicis socials. Més tard que en determinades ciutats catalanes i valencianes en què grups populars estaven a la base d'un republicanisme democràtic potent ja a la dècada de 1830, però segurament amb un ritme similar a molts municipis mitjans, va ser en els anys 60 quan els demòcrates i republicans lleidatans van adquirir autonomia i aconseguiren major suport social²³⁶: aleshores van consolidar un discurs interclassista més proper a les reivindicacions populars, que els va fer separar d'uns orígens liberals compartits amb molts progressistes i presentar una alternativa pròpia amb més credibilitat per a moltes persones²³⁷.

De forma semblant al cas de Castelló, a Lleida l'ascens del republicanisme també es basa en un context social que patí fortes tensions durant la revolució liberal i en què el progressisme tenia una presència molt important. I tampoc no hauríem de

---

²³⁵ CASTRO ALFÍN, D.: "Protesta popular y orden público: los motines de consumos", dins GARCÍA DELGADO, J.L.(ed.): *España entre dos siglos (1875-1931). Continuidad y cambio*, Madrid, 1991, pp.109-123. Vegeu l'estudi d'un cas concret a MARTÍNEZ GALLEGO, F.A.: "La revolución de las coles: sobre el motín contra el impuesto de consumos en el proceso revolucionario español", dins CASTILLO, S. i ORTIZ DE ORRUÑO, J.M.(coord.): *Estado, protesta y movimientos sociales*, Bilbao, 1998, pp.49-64.

²³⁶ Un exemple és el de Mataró, on el comitè democràtic es creà el 1865 (COSTA, F.: *Mataró al segle XIX*, Barcelona, 1993, p.84).

descartar la hipòtesi que alguns sectors populars haguessin pogut evolucionar i passar del carlisme al republicanisme com a mitjà per expressar el seu descontentament, tal com sembla produir-se en algunes comarques al llarg del segle XIX (alguna de ben propera, com pobles al voltant del Pla d'Urgell)²³⁸.

A Lleida l'ascens dels republicans i demòcrates es va materialitzar a partir de la revolució de 1868 amb la seva presència majoritària a la Junta i a les institucions, tot esdevenint la força política dominant, encapçalada sovint per professionals liberals i comerciants. Encara que els fets de 1868 no es puguin qualificar de revolta popular o de revolució social, a Lleida van comportar una renovació substancial dels dirigents polítics i refermaren la importància dels demòcrates, ja comprovada a les conspiracions de l'oposició durant els últims anys del regnat d'Isabel II, malgrat que ens falta estudiar amb profunditat la seva evolució posterior²³⁹.

Comprendre millor les raons de la força dels republicans en determinats territoris ha de ser forçosament complex perquè obligarà a fugir de relacions causals unívocues i d'argumentacions sols economicistes, a reflexionar sobre l'estructura i les tensions socials, a tenir ben present que el republicanisme no únicament s'implantava en zones urbanes industrials, i a recordar les dificultats de determinats territoris diferenciats per integrar-se dins un Estat amb voluntat unificadora. En aquest sentit, la investigació realitzada sobre el suport que tenien els republicans a la Catalunya francesa pot ser una bona referència²⁴⁰.

---

²³⁷ Vegeu alguns comentaris interessants a MONLLEÓ PERIS, R.: *La Gloriosa en Valencia (1864-1868)*, València, 1996.

²³⁸ LLADONOSA, M.: *Carlins i liberals...*, pp.265-266; FONTANA, J.: *La fi de...*, pp.246 i 272-273; FONTANA, J.: "Crisi camperola i revolta carlina", *Recerques* núm.10, Barcelona, 1980, pp.7-16; i ARNABAT, R.: "La raó de la rebel·lió. Apunts per entendre els aixecaments reialistes durant el Trienni Liberal", dins SOLÉ I SABATÉ, J.M.(dir.): *El carlisme com a conflicte*, Barcelona, 1993, p.41.

²³⁹ Es pot consultar HUGUET, M.L.: *Lleida durant la primera república (1873)*, tesi de llicenciatura, Lleida, 1986.

²⁴⁰ MCPHEE, P.: *Les Semailles de la République dans les Pyrénées-Orientales 1846-1852. Classes sociales, culture et politique*, Perpinyà, 1995.

XII.- CONCLUSIONS

En aquesta tesi doctoral he presentat un estudi dels principals enfrontaments polítics i de les seves implicacions socials a la ciutat de Lleida entre 1843 i 1868, i he exposat alguns elements de reflexió entorn de la Catalunya occidental. Volia conèixer la pràctica de les institucions polítiques, com funcionava el sistema en el context d'una ciutat mitjana com Lleida que donava l'aparença de no ser gens excepcional a l'Espanya del segle XIX (és a dir, que semblava no tenir les característiques peculiars de grans ciutats o de municipis industrialitzats), amb la voluntat de tenir molt present la dimensió social de la política i d'entendre per què determinades disputes adoptaren una significació ideològica, i d'establir comparacions amb altres municipis. El conjunt de feina detallista i de biografies personals era necessari per tal d'evitar malentesos, i confeccionar un estudi fiable sobre les elits dirigents, els grups polítics i els interessos que defensaven, el comportament de la resta de la població, i els conflictes i les resistències als poders. Per aconseguir-ho havia de tenir molt en compte els canvis i les evolucions d'una societat dinàmica que es resisteix a ser explicada amb qualsevol model ahistòric i estable, en què calia entendre les estructures socials i també els comportaments individuals¹.

Solament així podia evitar caure en els tòpics sobre una imaginària societat subordinada, tradicional i estable, dominada completament per un suposat caciquisme desmobilitzador i una submissió popular, i en què s'acostuma a identificar

---

¹ Alexis de Tocqueville va escriure: "Yo he vivido con gentes de letras, que han escrito la historia sin mezclarse en los asuntos, y con políticos que nunca se han preocupado más que de producir los hechos, sin pensar en describirlos. Siempre he observado que los primeros veían por todas partes causas generales, mientras los otros, al vivir en medio del entramado de los hechos cotidianos, tendían a imaginar que todo debía atribuirse a incidentes particulares, y que los pequeños resortes que ellos hacían jugar en sus manos eran los mismos que mueven el mundo. Es de creer que se equivocan los unos y los otros. // Por mi parte, detesto esos sistemas absolutos, que hacen depender todos los acontecimientos de la historia de grandes causas primeras que se ligan las unas a las otras mediante una cadena fatal, y que eliminan a los hombres, por así decirlo, de la historia del género humano. Los encuentro estrechos en su pretendida grandeza, y falsos bajo su apariencia de verdad matemática" (TOCQUEVILLE, A.de: *Recuerdos de la Revolución de 1848*, Madrid, 1994, pp.79-80).

endarreriment i conservadorisme amb societat rural². Lleida reunia molts elements perquè en un estudi superficial es pogués optar per aquesta interpretació errònia: preeminència de les activitats agràries, diputats a Corts forans, regidors pertanyents a famílies nobles presents als ajuntaments de l'Antic Règim, etc. Però, com ha escrit Rosa Congost, en la investigació sobre àrees que no s'industrialitzen cal superar la visió del “canvi sense canvi”: “No deixa de ser preocupant que aquests treballs, en els quals l'anàlisi de les llistes dels càrrecs municipals -i de les nòmines dels compradors de béns desamortitzats- no revelen canvis substancials, dibuixin una societat molt més simple i “avorrida” que la que reflecteix la novel·la de Lampedusa [...] poder contrastar alguns dels grans esquemes d'interpretació de la societat formulats necessàriament a escala estatal o nacional -perquè cal no oblidar un dels temes de fons: la construcció de l'Estat- amb evidències empíriques, i demostrables, d'algunes àrees concretes, pot resultar extremament enriquidor”³.

Una anàlisi detallada ens descobreix una realitat complexa a la ciutat i algunes comarques properes, amb una gran presència del liberalisme progressista, un creixement dels demòcrates i republicans en la dècada de 1860, un domini moderat imposat en bona part per la força i per una legislació electoral molt restrictiva, unes classes populars capaces de mobilitzar-se, i una estratègia repressiva important en certs moments. En contrast amb allò que podria haver-nos fet creure una primera impressió, no existia una única oligarquia dirigent conservadora que pogués pactar amb els governs de Madrid, i hem constatat que un sistema polític limitat a les elits no comporta obligatòriament que

---

² En contrast, i amb lucidesa, Salvador Cruz Artacho ha escrit en referència a la Restauració: “nos vamos a hallar ante un panorama hasta cierto punto paradójico: un sistema político que se definía por sus prácticas clientelares, por el falseamiento parlamentario, por la suplantación de lo político bajo la máscara administrativa, y que pretendía hallar su legitimidad en la actuación gubernamental antes que en la movilización y el debate político partidista y participativo, un sistema político así, decía, *culpará* machaconamente a las periferias del mismo de lo que en esencia constituían sus propias dificultades y contradicciones” (CRUZ ARTACHO, S.: “Clientelas y poder en la Alta Andalucía durante la crisis de la Restauración”, *Hispania* núm.201, Madrid, 1999, p.63).

els exclosos hagin perdut qualsevol influència o participació activa⁴. L'existència de clienteleles tampoc no suposa per part dels implicats passivitat i disponibilitat lliure a qualsevol proposta política, igual que les relacions de subordinació política no s'han d'haver originat forçosament en una subordinació econòmica⁵.

A la ciutat de Lleida de 1844 les opcions polítiques estaven organitzades al voltant de dos grups ben definits: moderats i liberals progressistes. Llavors els partits no disposaven d'una militància organitzada ni d'una estructura consolidada, encara que els seus integrants tenien una consciència comuna de pertànyer-hi, gaudien d'un suport prou estable dins la població, i convocaven reunions electorals en què tothom sabia qui hi estava convidat i qui no. Els partits sovint donaven la impressió de ser poc més que una agrupació d'electors que sols es reunia per a preparar votacions però, malgrat això, el seu paper a la societat era significatiu. I existia una certa coordinació en l'àmbit provincial fins al punt que, en algunes eleccions, determinades comarques podien decidir no votar per considerar-se marginades en la tria de candidats.

També hem d'admetre que, com en qualsevol altra activitat humana, els factors personals tenien un paper important (inclusió dins d'una candidatura de determinades persones properes a l'oposició, pactes en funció de càrrecs públics, etc.); que en ocasions negocis i política estaven íntimament lligats i que el govern podia arribar a acords amb contrincants polítics; i que moltes persones no tenien cap interès en ser regidors, càrrec que consideraven que sols els podia portar problemes i des del qual la

---

³ CONGOST, R.: "De pagesos a hisendats: Reflexions sobre l'anàlisi dels grups socials dominants. La regió de Girona (1780-1840)", *Recerques* núm.35, Barcelona, 1997, p.54.

⁴ Tal com s'ha afirmat: "toda política protagonizada por élites que practican entre sí compromisos y usan en beneficio particular el poder público se incluye en un "caciquismo" genérico. Estas prácticas se toman como indicio de la falta de presiones "desde abajo", que haría posible una política oligárquica [...] Estas concepciones hacen difícil integrar la importancia de las divisiones políticas, que se muestran significativas, incluso cuando el turno en el poder forma parte de los compromisos básicos [...] puede sugerir análisis menos esquemáticos que la disyuntiva entre la protesta y la organización abierta o el recurso a la indiferencia ante la política y la sumisión a jerarquías tradicionales" (MILLAN, J. i ZURITA, R.: "Élites terratenientes y tipos de caciquismo. La casa de Rafal/Vía-Manuel entre la revolución liberal y la crisis de la Restauración", *Historia agraria* núm.16, Múrcia, 1998, pp.153-154).

capacitat d'acció estava molt limitada per la legislació. Però globalment a Lleida hi hagué una divisió prou nítida en la dinàmica política oficial, amb uns factors ideològics i socials interessants.

Pel que fa al carlisme, entre 1844 i 1868 a penes va tenir significació autònoma a la ciutat de Lleida entre les elits i els electors (no he trobat cap candidatura carlista), i entre les capes populars no s'exterioritzà tan explícitament com en anys anteriors (a part dels grups que s'afegiren a la Guerra dels Matiners, en què també hi van intervenir molts joves de pobles propers). No va mostrar ser tan fort com havia semblat en els anys 30, quan els liberals en determinats moments s'havien sentit com una minoria assetjada, encara que a la Catalunya occidental es va mantenir l'activitat de les partides després de 1840. Una probable explicació d'aquesta relativa debilitat carlista caldria cercar-la en què molts dels que havien estat considerats enemics per part dels liberals entre 1837 i 1843, després s'havien pogut acomodar satisfactòriament dins el moderantisme, que a més a més tenia l'avantatge d'evitar els perills d'una estratègia violenta i garantir-los àmbits de poder polític.

En els moderats es van integrar individus molt conservadors la majoria dels quals no s'havia implicat activament a favor de la revolució liberal, a pesar d'algunes excepcions puntuals. Gràcies a la reacció de 1844, a la legislació municipal, a l'actitud partidista de les autoritats estatals i a diverses irregularitats electorals, van aconseguir el poder polític i expulsar-ne al grup liberal que l'havia ocupat els anys anteriors. Als moderats els unia la idea que la revolució s'havia acabat, i que calia defensar l'autoritat, l'ordre i la propietat.

El 1844 es comprovà que el sector predominant dins el moderantisme lleidatà era el grup vilumista, el més reaccionari i proper al carlisme. Aquest excessiu

---

⁵ GOLDMAN, N. i SALVATORE, R.(comp.): *Caudillismos rioplatenses. Nuevas miradas a un viejo problema*, Buenos Aires, 1998; especialment la introducció, pp.7-29.

conservadorisme va inquietar el propi govern, que inicialment el va voler controlar mitjançant persones relacionades amb l'administració estatal que li donessin més confiança. Malgrat aquest enfrontament i algun altre de posterior, els acords amb els governs es van refer i els moderats lleidatans van mantenir fins 1858 una certa cohesió sempre que s'apropaven les eleccions. El 1858 van intentar adaptar-se al govern de la Unió liberal tot oferint el seu suport al candidat ministerial a diputat a Corts, una estratègia que acabaria fracassant en els següents anys segurament a causa de l'oposició d'una part important del progressisme i del discret suport electoral.

Els governs moderats van col·laborar amb aquells conservadors lleidatans, perquè podien garantir la seva adhesió i impedir que els progressistes ocupessin els poders polítics locals. Per contra, el radicalisme reaccionari d'alguns dels moderats dificultava la possibilitat de rebaixar els enfrontaments dins l'àmbit local i d'integrar alguns progressistes, els quals al seu torn es cohesionaven davant d'un adversari comú. L'experiència de la violència, represàlies i amenaces havia marcat la societat lleidatana, i havia construït un mur entre moderats i progressistes que sols en els anys de la Unió liberal es va intentar, sense èxit, rebaixar.

Val la pena remarcar com el moderantisme va ser un projecte que, en determinats territoris, va servir per a fer participar dins el règim a grups que havien recelat de les conseqüències de les transformacions liberals, o s'hi havien enfrontat directament com els carlistes o molts clergues, i que gràcies als moderats podien estar prou còmodes després de considerar que les principals reformes liberals ja eren irreversibles. Segurament aquí hi ha una de les claus per entendre el moderantisme espanyol, junt amb la parcialitat de la Monarquia i al compromís de restaurar l'ordre públic després de la problemàtica dècada 1833-1843.

Per contra, va debilitar al règim moderat el fet que marginés sectors influents de la població, i que el sufragi censatari tan restringit que imposà exclogués bona part de les classes mitges que abans de 1844 havien experimentat directament què significava la participació activa a les institucions. L'excessiu elitisme, la por a les reaccions populars i la marginació de les classes mitges, són elements que indiquen limitacions del moderantisme espanyol i unes dificultats d'adaptació que al final acabaria pagant.

Hem comprovat que aquests factors van tenir una rellevància especial a la ciutat de Lleida, per la qual cosa els moderats van tenir grans dificultats per incorporar bona part de l'elit burgesa i dels professionals liberals que ja s'havia sentit ben representada pel grup liberal progressista que havia accedit al poder local entorn de 1837. Per això, als moderats lleidatans els va costar guanyar les eleccions, i eren conscients que el seu accés i manteniment en el poder polític local, igual que les candidatures oficials a diputats a Corts, depenien de la col·laboració de les autoritats estatals.

Un estudi del poder ha de considerar el seu paper com a reproductor i conservador d'una determinada estructura social prèvia, i en el cas dels moderats lleidatans uns factors bàsics foren la preocupació per l'ordre públic i el seu temor davant el progressiu qüestionament d'uns valors conservadors i de deferència amb què s'identificaven, i la defensa d'una ideologia moralista i religiosa lligada a l'ordre social. En la seva activitat al capdavant de les institucions sembla mostrar-se una reticència cap a les innovacions excessives o a les propostes de desenvolupament que els poguessin afectar, i d'altres vegades les seves iniciatives van topar amb limitacions financeres i administratives. El cert és que els sectors més conservadors posaren obstacles contra determinades potencialitats de transformació econòmica i de majors llibertats polítiques que es podien portar a terme. Van intentar bloquejar, mentre van poder, altres línies

d'evolució possibles de la societat lleidatana i les demandes d'un relleu en les institucions locals.

Aquest projecte conservador i elitista va trobar més partidaris entre els propietaris i terratinents, alguns professionals liberals, la majoria dels eclesiàstics, i també sectors de la pagesia. És particularment significatiu l'adhesió majoritària al moderantisme dels descendents de famílies de la noblesa lleidatana, algunes de les quals van recuperar el seu protagonisme polític a partir de 1844.

En canvi, el liberalisme progressista semblava disposar sobretot del suport de comerciants, menestrals i bastants professionals liberals, a pesar de la presència destacada d'alguns hisendats. Hi havia persones que havien adquirit prestigi polític, d'altres que havien prosperat econòmicament, i membres del nucli intel·lectual i cultural dinamitzador de Lleida: per tant, era lògic que algunes famílies tradicionals els percebessin com una amenaça contra la seva influència i la seva visió de la societat. A les trajectòries individuals destacades s'hi ha d'afegir una base social capaç de complicar les victòries de les candidatures oficials en anys de domini moderat i d'electorat restringit. Això sí, hi ha indicis de les dificultats progressistes per aconseguir a Lleida el suport d'una part important de les classes populars i sobretot de pagesos i jornalers, com es comprovà amb la resistència durant el Bienni progressista a atorgar el dret a vot a les eleccions municipals a la majoria dels veïns, o en la reacció enfront del motí de 1865. Sovint es té la sensació que el projecte de ciutat d'alguns progressistes no tenia prou en compte l'activitat predominantment agrària dels habitants de la ciutat i s'emmirallava amb altres localitats amb una estructura productiva diferent.

No pretenc afirmar que cada opció política representés en exclusiva uns determinats col·lectius socioprofessionals, interpretació encara més difícil de defensar quan era habitual que una mateixa persona exercís diverses activitats econòmiques a la

vegada i quan es comprova que les divisions ideològiques creuaven tots els grups socials de la ciutat. Però el cert és que moderats i progressistes van servir per a canalitzar projectes de ciutat i interessos socials diferents i enfrontats, un fet que ens quedaria més ocultat si sols haguéssim analitzat l'extracció social dels dirigents polítics (els quals, lògicament, provenien dels estrats més benestants tant perquè així ho exigia la legislació com perquè bona part dels lleidatans no es podien permetre el luxe de dedicar una part del seu temps a la política).

Trobar una explicació definitiva sobre la importància dels progressistes seria complicat, i segurament obligaria a repensar el primer terç del segle XIX lleidatà. Un element destacat pot ser una determinada tipologia d'estructura social, amb un important grup de petits propietaris i arrendataris de terra, i artesans, botiguers i comerciants que s'havien de sentir més propers als progressistes que a un moderantisme que els marginava. Però també hi devien tenir influència altres factors com tradicions corporatives, enfrontaments locals de diferents tipus, aspectes culturals i de mentalitats, moviments migratoris, resistències a un model estatal centralitzador i castellanitzador, experiències de mobilitat social durant la revolució liberal, etc.

Els progressistes lleidatans es consideraven a si mateixos com els veritables liberals, percepció que els moderats mai no es van preocupar gaire en desmentir. I en l'àmbit electoral disposaven d'una coordinació remarcable i d'agents en molts municipis, com es demostrà en eleccions de diputats a Corts.

Molts coincidien en la voluntat d'aplicar reformes en el règim polític i en el sistema contributiu, de garantir millor les llibertats individuals, de transformar les condicions de vida de la població, d'impulsar el desenvolupament econòmic, i mostraven una insatisfacció profunda per l'estat de la ciutat de Lleida. Sobretot cal

remarcar que va ser una de les principals propostes civils de modernització de la ciutat del segle XIX, clau en l'evolució de la Lleida contemporània.

Dins els progressistes, a Lleida coneguts simplement amb el nom de “partido liberal”, existien diferències significatives que es van anar accentuant amb el pas del temps. Hi havia un sector més conservador que considerava essencial el manteniment de l'ordre, els representants del qual es van poder integrar ràpidament dins la Unió liberal. Però n'hi havia un altre de més radical en què s'hi trobaven els primers dirigents del republicanisme lleidatà, que va experimentar un fort creixement dels seus partidaris i va acabar sent capaç de representar aspiracions més transformadores.

El progressisme lleidatà, amb una destacada presència de republicans, va assumir el poder municipal durant el bienni 1854-1856, anys en què els problemes de gestió i la resistència dels conservadors causaren un increment dels conflictes i de la tensió social, tant entre moderats i progressistes com dins el mateix progressisme. Igual que el 1843, el 1854 tampoc no van poder o saber imposar-se per iniciar les reformes desitjades per una part dels seus simpatitzants, i certs sectors van prendre nota de la seva frustració.

També alguns dels dirigents progressistes accediren a responsabilitats dins l'Ajuntament entre 1859 i 1866 gràcies al suport que tenien dins l'electorat i a una mena de pacte amb els governs i candidats de la Unió liberal. Aleshores, certs progressistes van percebre com una traïció que companys seus s'adherissin a la Unió a canvi d'alcaldis i altres càrrecs, però el cert és que al final tots resultaren beneficiats per un major respecte a les llibertats polítiques i per una marginació dels moderats que els permeté acabar controlant les regidories; fins que la conjunció del motí contra els consums de 1865, la crisi financera i les pressions del govern va provocar que el 1866 els moderats recuperessin el poder local. En tot cas, a partir de 1859 la societat

lleidatana va experimentar una dinamització en diferents àmbits que va ser facilitada per l'actitud d'aquells ajuntaments liberals, favorables a construir una ciutat més “moderna” i “urbana”.

A la vegada, els joves demòcrates van iniciar una estratègia política pròpia i diferenciada de la general del progressisme lleidatà, i descartaren la col·laboració amb la Unió liberal i amb antics moderats. En la dècada de 1860 es produí una progressiva desvinculació entre els joves demòcrates i la resta del partit, i els primers van fer progressos per a superar les limitacions socials que havia tingut part del liberalisme històric de Lleida, aconseguir més credibilitat, i avançar en la canalització política del malestar popular. El creixement del partit demòcrata va ser possible perquè Lleida era una d'aquelles ciutats de clar predomini progressista (igual que Castelló, Osca, Barcelona o Saragossa), i la mateixa consideració mereixia el conjunt de la província. De la mateixa manera que s'ha demostrat que el radicalisme republicà francès afectava zones rurals com la Catalunya francesa, a la resta de Catalunya les mobilitzacions populars i l'ascens dels demòcrates anaven més enllà de Barcelona i incloïen algunes comarques de Ponent, on s'havien desenvolupat noves opcions ideològiques i s'havien reformulat tensions locals influïdes per l'evolució política estatal.

Les disputes polítiques tenien un reflex en les institucions locals i provincials que, tot i la gran restricció en les seves competències que patiren en la major part dels anys estudiats, igualment mantenien una important capacitat de representació enfront de l'administració estatal i d'impulsar millores en àrees ben variades (especialment en el cas de l'Ajuntament).

Fora de la política oficial va romandre la majoria de la població, però això no significa que no tingués un paper destacat en la dinàmica política i social. Molts dels primers líders liberals de la dècada de 1830 defensaven la desigualtat de drets polítics i

un projecte elitista, i era lògic que poguessin tenir dificultats per aconseguir més suport de les classes no benestants. Però també és cert que grups populars estaven implicats en les divisions ideològiques (no sols a la ciutat sinó també en pobles, mostra dels forts enfrontaments del món rural), amb un grau de violència desconegut entre l'elit ciutadana, i el discurs liberal tenia capacitat de mobilització segurament gràcies a les seves versions més radicals i properes a la democràcia. Existien xarxes polítiques o clientelars que podien ser usades per oferir feina a les institucions als que havien estat fidels a la idea política dels seus líders, i certes persones podien reclamar un reconeixement material que consideraven que s'havien guanyat pel seu compromís. A més a més, es produí una mena de resistència contra determinades normatives econòmiques que es consideraven injustes, hi havia capacitat de pressió autònoma si les autoritats no garantien la subsistència, i certes reclamacions contra els drets de portes i consums o les quintes van ser permanents. El problema és que la majoria de les fonts disponibles sols tracten del "liberalisme respectable", però les notícies recollides durant la tesi han demostrat l'existència d'altres tendències amb objectius i estratègies més radicals.

Malgrat que en l'àmbit espanyol moderats i progressistes compartissin elements bàsics de la societat que volien construir i la por a les alternatives socialment revolucionàries, i que majoritàriament fossin representants d'interessos dels estrats benestants de la societat, hi havia diferències remarcables la valoració de les quals sempre dependrà de les nostres expectatives: no es pot oblidar que el progressisme havia mostrat la seva intenció de canviar la Constitució, reformar l'estructura administrativa, augmentar la proporció de la població amb dret al vot, i que no podia accedir al govern per vies legals (molt més del que diferencia els principals partits polítics actuals). Com demostrà l'experiència de la Unió liberal, després en la realitat tot

podia ser menys clar, però l'important és que aquells enfrontaments de caràcter general podien ser usats per expressar en l'àmbit local una tensió pròpia amb característiques socials i ideològiques prou definides.

Així, en el cas de la ciutat de Lleida ens trobem amb un esquema de confrontació política peculiar, amb uns sectors molt conservadors per als quals el moderantisme era l'única opció viable, i en contraposició una gran implantació del progressisme que facilità el creixement dels demòcrates. Tot plegat configura un model de funcionament del sistema polític existent entre 1844 i 1868, amb alguns elements generalitzables i d'altres no. En aquestes pàgines he remarcat aspectes que he considerat especialment interessants, encara que he intentat no limitar-me a repetir les conclusions de cada capítol.

Per a perfilar millor aquest model específic, en el futur caldrà aprofundir en altres aspectes, com els relacionats amb l'Església catòlica: la seva recuperació institucional a partir de 1844 i del Concordat de 1851, el seu paper de legitimació del moderantisme i de mediació social, quina mena de relacions mantenia amb les altres institucions de la ciutat, la seva reacció contra el qüestionament de les jerarquies tradicionals, les seves noves estratègies d'apropament a les classes populars i de consolidació de la presència pública de la religió (amb missions que mobilitzaven tota la ciutat), les reaccions anticlericals, els intents d'imposar determinades formes de comportament, el paper dels rectors de parròquia en la vigilància dels feligresos, i en quina situació estaven els clergues que havien simpatitzat amb els progressistes.

Serà imprescindible estudiar l'impacte de la Guerra dels Matiners de 1846 a 1849. Recordem que, encara que hi hagué zones de Catalunya més involucrades, a Lleida va tenir una repercussió destacada i fins i tot l'abril de 1847 els carlistes van atacar el polvorí de Gardeny, aleshores a tocar de la ciutat. En aquells anys desenes de

veïns de la ciutat van fugir i es van afegir a les partides carlistes, però el tema d'estudi interessant és intentar comprendre com podia haver debilitat la força de la insurrecció el fet que alguns grups molt conservadors propers al carlisme ja estiguessin governant a les institucions i per tant no tinguessin cap interès a promoure una revolta, quan acceptaven la monarquia d'Isabel II i el règim liberal. Caldrà explorar les continuïtats personals i familiars en relació amb la primera guerra carlina, les reaccions progressistes, i les denúncies de connivència contra alcaldes de la província (davant d'un govern i d'uns militars que semblaven més preocupats pel radicalisme d'alguns progressistes i republicans que per la pròpia guerrilla carlista). A més a més, no es pot menysprear la influència de la introducció de les quintes: no devia ser una casualitat que el 1845, quan s'establiren de forma general i obligatòria a Catalunya, esclatessin revoltes en moltes localitats; i que el següent any comencés la Guerra dels Matiners, i el reclutament obligatori s'hagués de suspendre.

També caldrà aprofundir en temes artístics i culturals, en els corrents existents al Ponent català i la seva repercussió en els diversos grups. I investigar el paper de l'Exèrcit, com a institució amb un grau d'independència notable i que podia actuar com un poder superior autònom per sobre de tots els civils, bloquejar reformes i inversions per discutibles raons de seguretat nacional, i mantenir l'ordre de forma contundent i abusiva. A més a més, no podem oblidar l'acció dels diputats a Madrid, l'activitat que alguns d'ells podien desenvolupar com a interlocutors amb els poders centrals i en defensa dels interessos del seu districte, la voluntat de coordinació amb els altres diputats catalans, o la major passivitat d'altres que tenien major dependència directa del govern.

Però els dos fils conductors que han de permetre completar un model de funcionament de l'Estat liberal a Lleida i a la Catalunya occidental, han de ser la política d'ordre públic i les relacions entre poder estatal-poders locals.

Quant al primer aspecte, ja ha estat tractat breument en el seu moment, i ha servit per adonar-nos de la vigilància política que alguns patiren, i de l'existència d'una voluntat d'implantar un ordre social amb uns nous comportaments més respectuosos amb la propietat i amb un determinat model cívic de sociabilitat, que xocava amb una realitat en què sectors de les classes populars van semblar reaccionar-hi en contra. A pesar dels escassos recursos públics disponibles, no podem menysprear la capacitat de control de les autoritats a les capitals de província mitjanes, en què els ajuntaments s'encarregaven de confeccionar informes de bona conducta moral i política de qualsevol veí, o sabien com aconseguir saber més de la seva vida (encara que fos amb l'ajuda del rector de parròquia). Aquests temes, junt amb la reacció popular davant de les disputes polítiques i l'estudi de les reivindicacions pròpies de la majoria de la població, ens ajudaran a completar una visió "des de baix" del sistema polític. Una perspectiva útil per entendre els objectius i límits dels projectes polítics de l'època, i millorar el nostre coneixement del funcionament d'una societat i dels seus àmbits de poder.

Pel que fa al model d'Estat que van implantar els moderats i a les relacions poder central-poders polítics locals, l'estudi d'un àmbit concret i la comparació amb altres investigacions pot ser interessant. Es tracta d'un tema bàsic del segle XIX espanyol, i relacionat amb les limitacions de l'Estat per impulsar una veritable "ciutadania política"⁶ o la integració i homogeneïtzació de la societat, així com per adquirir una suficient capacitat representativa. Però crec que les raons d'aquest fracàs no s'han de buscar en la debilitat de l'Estat espanyol ni en les suposades resistències

---

⁶ ROMANELLI, R.: "Sistemas electorales y estructuras sociales. El siglo XIX europeo", dins FORNER, S.(coord.): *Democracia, elecciones y...*, pp.23-46.

localistes a la construcció de la “nació” pretesa pels liberals, sinó precisament en què el model conservador que s'imposà impedia una integració social efectiva⁷. He d'aclarir que, encara que tant els ajuntaments com els aparells administratius i de poder finançats directament pel govern participaven en un mateix sistema, i que per tant es podria plantejar que els ajuntaments també eren “Estat” (eren entitats en bona mesura subordinades jeràrquicament als mandats superiors, encara que també eren òrgans representatius amb certa autonomia), en aquestes pàgines he diferenciat els dos conceptes per explicar millor els meus arguments.

Tots els ajuntaments experimentaven d'una manera o altra els efectes negatius del centralisme i del control superior, que de vegades també perjudicaven molt directament grans interessos econòmics d'una ciutat⁸. L'acció quotidiana municipal en podia resultar afectada molt negativament, com hem comprovat a Lleida sobretot durant les alcaldies liberals entre 1859 i 1865: projectes retinguts a Madrid, la voluntat de l'Estat de quedar-se amb les rendes del pont i després el retard d'anys per a fer efectiva la indemnització corresponent, una administració d'Hisenda sols preocupada en recaptar les quotes previstes, etc. Era habitual que obres urbanístiques importants s'aturessin a l'espera de la resolució d'expedients que es podien perdre per les oficines ministerials i amb infructuoses reclamacions municipals.

Aquesta mena de problemes burocràtics van endarrerir durant dècades la construcció de la nova presó que necessitava la ciutat. I quan el 1860 una Reial ordre va

---

⁷ Confronteu amb els treballs estimulants de Borja de Riquer “La débil nacionalización...”, pp.97-114; “Nacionalidades y regiones. Problemas y líneas de investigación en torno a la débil nacionalización del siglo XIX”, dins MORALES MOYA, A. i ESTEBAN DE VEGA, M. (eds.): *La Historia Contemporánea...*, pp.73-89; o RIQUER, B.de: *Identitats contemporànies: Catalunya i Espanya*, Barcelona, 2000; i amb FUSI, J.P.: “Centralismo y localismo: la formación del Estado español”, dins CORTÁZAR, G.(ed.): *Nación y Estado...*, pp.77-90. Una altra perspectiva interessant es pot trobar a l'article d'ARÓSTEGUI, J.: “El Estado español contemporáneo: centralismo, inarticulación y nacionalismo”, *Historia Contemporánea* núm.17, Bilbao, 1998, pp.31-57.

⁸ Per exemple, a Alacant la burgesia local va responsabilitzar l'Estat de l'endarreriment de les obres del port i del ferrocarril, problema que afectava directament la rendibilitat dels seus negocis (DÍAZ MARÍN, P.: *Después de la...*, pp.318-363).

denegar l'aprovació dels plànols i el pressupost del nou edifici, ja projectat i començat en anys anteriors, les crítiques contra la centralització es van multiplicar i en un periòdic es va escriure: “Lérida hizo cuanto pudo en su tiempo. Paralizada la obra, insistió en su levantamiento y conclusión. Trabajo perdido. ¿Cómo no habíamos de quejarnos, cómo no condenar ese espíritu de centralización que ahoga la provincia por falta de sangre, y ahoga la capital del reino por su exuberante plétora?”⁹.

Les vies oficials podien ser lentes o inútils, i els governadors tampoc no eren una bona solució si tenim en compte que habitualment canviaven de destí en pocs mesos, i que se'ls imposava que els seus principals objectius fossin protegir els candidats ministerials a les eleccions, i controlar els ajuntaments i les diputacions (en canvi, no era una prioritat representar la província davant del govern). Un bon i eficient governador sempre era ben rebut amb l'esperança que impulsés millores a la província, i de vegades les seves preocupacions eren les que ens esperaríem d'un poder polític autònom local o provincial, però era difícil esperar resultats positius si no mantenia el càrrec un mínim de temps. Per exemple, a Lleida entre desembre de 1843 i la revolució de 1868 hi hagué 31 nomenaments de governadors, sense comptar les moltes ocasions en què empleats subalterns s'encarregaven interinament dels governs provincials, i les dades que disposem d'altres províncies són ben semblants¹⁰. Els escassos mitjans de què disposaven els governadors, la seva subordinació al poder militar, o les resistències locals a les seves ordres, són proves de les deficiències de l'administració espanyola agreujades pels problemes de la hisenda estatal. Aquestes i altres dificultats van afavorir que es multipliquessin una mena de societats encarregades de seguir i vigilar els

---

⁹ *Aquí Estoy* núm.,78, 29 de juliol de 1860, p.1.

¹⁰ Entre aquelles mateixes dates a Barcelona es van produir 39 nomenaments de governadors, a la província de Santander hi hagué 28 governadors i a Jaén 40; i a Guipúscoa la mitjana d'exercici dels representants del govern entre 1839 i 1881 va ser de 1'2 anys (RISQUES, M.: *El Govern Civil...*, pp.415-419; ESTRADA SÁNCHEZ, M.: *La lucha por...*, pp.147-149; GARRIDO GONZÁLEZ, L.(coord.): *Nueva Historia Contemporánea de la Provincia de Jaén (1808-1950)*, Jaén, 1994, p.134; i CAJAL VALERO, A.: *El Gobernador Civil...*, p.162).

expedients pendents de resolució a Madrid. Recórrer a elles, amb les despeses que això comportava, sovint era l'única solució que els quedava als ajuntaments per a defensar els seus interessos quan les bones intencions del diputats a Corts no eren suficients.

Alguns dels informes que enviaven els responsables d'aquelles societats són eloqüents. Quan l'encarregat a Madrid dels assumptes del Bisbat de Lleida va saber que s'havien perdut uns expedients en el Ministeri, no va poder reprimir-se i va escriure: "En este ministerio sucede lo mismo que en todos los demás: no se despacha nada. Yo no dejo de recordarlo continuamente, pues se necesita la paciencia del Santo Job; y hay en medio de todo la fortuna de que los auxiliares del Negocido son amigos"¹¹.

El problema és que sovint els ajuntaments tampoc no eren cap model d'eficàcia, com es demostrà en la gestió de camps tan importants com l'educació primària o la recaptació d'impostos. Els alcaldes i regidors podien lluitar contra molts mecanismes de control superior (amb més facilitat com més lluny estiguessin de la capital provincial), i en molts casos no estaven disposats o preparats per aplicar totes les ordres i obligacions burocràtiques que comportaven els seus càrrecs. A Lleida van ser freqüents queixes dels governadors com aquesta: "El abandono ó incuria con que se mira por la mayor parte de los Sres. Alcaldes todo lo que sea dar puntualidad y exacto cumplimiento á las órdenes que se les comunican pidiéndoles datos ó noticias que reclama el Gobierno de S.M. ó las diferentes dependencias del estado, es indispensable que desde luego cése [...] Altamente escandaloso es lo que diariamente por desgracia acontece. La noticia mas fácil de dar [...] dá lugar á que se recuerde su remision dos y tres veces por medio del Boletin oficial; y aun no bastando esto, á que se oficie directamente á los morosos conminándolos con multas"¹². Per sobre de la voluntat i de la legislació centralistes, els

¹¹ ADL, secció Puigllat núm.22, carta del 17 d'abril de 1863.

¹² BOPL núm.45, 15 d'abril de 1859, p.2. Un periòdic va explicar una de les principals raons d'aquella situació amb aquestes paraules: "En las aldeas, esto es público, los alcaldes necesitan todas las horas del dia para atender á sus labores [...] Los Alcaldes de los distritos rurales no harán mas que recaudar con

poders locals podien respondre amb una barreja de resistència conscient i despreocupació o incapacitat i, per exemple, el *Boletín Oficial de la Provincia de Lérida* va haver de recordar amb insistència als alcaldes la seva obligació d'informar al governador dels regidors escollits a les eleccions, o de presentar els comptes municipals dels anys anteriors¹³.

En funció del context local, era possible que els responsables dels ajuntaments lluitessin contra el centralisme, o que en canvi s'adaptessin a les circumstàncies i fins i tot reforcessin l'intervencionisme estatal en alguns aspectes perquè el necessitaven per a mantenir-se en el poder. Perquè aquell Estat tan ineficaç i incapaç d'assumir directament la gestió del cobrament dels impostos i d'altres assumptes, sí que podia influir decisivament sobre els poders municipals, posar en marxa els mecanismes necessaris per a controlar les eleccions, donar suport a determinats grups locals, o interferir en els projectes dels ajuntaments. És a dir, l'Estat no era precisament dèbil si ens fixem en la seva intervenció electoral i en l'ordre públic (els seus veritables objectius principals), però en canvi sí era ineficaç en la creació d'un consens social entorn del règim liberal, en la gestió financera i el control fiscal, en la transmissió de les demandes de la societat, etc. Segurament perquè molts grups dominants no tenien cap interès en canviar-ne aquest funcionament.

Els ajuntaments tenien certa capacitat per adaptar o resistir-se al compliment de les ordres procedents de les autoritats superiors i, com ha explicat Eliseu Toscas, una

---

puntualidad las contribuciones, que es lo que han hecho siempre con el fin de salvar sus bienes de una responsabilidad futura” (*El Ilerdense* núm.47, 15 de febrer de 1866, p.1).

¹³ Així, el 1860 es va publicar una Reial ordre que obligava tots els municipis a numerar les cases i retolar els carrers, i aquesta ordre es va haver publicar a Lleida els anys següents davant de la passivitat de molts ajuntaments. El governador va arribar a amenaçar els alcaldes amb una multa i l'exigència de responsabilitats si no complien les ordres dictades, però el 1867, malgrat les repetides advertències, encara quedaven 60 municipis a la província que no havien complert correctament les ordres, i la desesperació va portar al governador fins i tot a publicar l'adreça d'un negoci de la ciutat de Lleida on els municipis podien comprar tot el material necessari (BOPL núm.2, 4 de gener de 1867, p.1; i APL caixa núm.1493, secretaria general-correspondència 1863, comunicació del 9 de setembre).

mateixa normativa no produïa resultats homogenis en tot el territori espanyol¹⁴. Però malgrat tot, el centralisme tenia unes conseqüències ben reals.

Com hem comprovat a la ciutat de Lleida, determinats dirigents conservadors locals depenien de l'intervencionisme estatal per a romandre en el poder, mentre que a la vegada les autoritats centrals coneixien la importància de comptar amb partidaris al capdavant dels ajuntaments si volien obtenir majories al Congrés dels diputats, i havien après durant la revolució liberal el perill d'uns poders locals en mans de l'oposició.

El poder central era capaç de buscar pactes amb els sectors més predisposats en cada localitat per arribar a acords en defensa d'interessos diferents però compatibles, no creava sense base prèvia nous grups governants sinó aprofitava les oportunitats prèviament existents (encara que sovint estava en condicions d'elegir amb qui negociaria i amb qui no, de potenciar de terminades clienteleles originades des de la mateixa societat, i de marginalitzar a qui no s'hi volgués integrar). En aquest sentit, la vàlua de l'exemple de Lleida és que mostra de quina manera podien actuar els grups moderats en un context polític advers, i com eren capaços malgrat tot d'aconseguir àmbits de poder gràcies a la legislació conservadora i a la implicació de les autoritats; i com els liberals progressistes es van beneficiar de l'actitud del govern de la Unió liberal (especialment els que s'havien adherit al nou projecte polític i li havien donat suport electoral), davant d'uns moderats que van ser incapaços d'ocupar el poder sense el suport de l'administració estatal. Això no significa de cap manera que a tot arreu el predomini dels progressistes i de la Unió liberal significués un major respecte per a les llibertats polítiques i electorals, però sí ensenya com podia ser aprofitat en aquest sentit en una determinada localitat.

---

¹⁴ Vegeu especialment TOSCAS, E.: *L'Estat i els...*; i TOSCAS, E.: "Centralización y "autonomías locales" bajo el Estado liberal en España. Una confrontación de normas con prácticas", *Hispania* núm.198, vol.LVIII/1, Madrid, 1998, p.232.

Per tant, no existien simplement unes oligarquies que ja dominaven prèviament els seus municipis, a les quals se'ls deixava llibertat total a canvi de garantir a l'Estat el cobrament dels impostos i lleialtat al govern de torn. Aquesta darrera interpretació, prou corrent, suposa oblidar-se dels conflictes interns que sacsejaven moltes localitats, també de mitjanes i petites; i si fos certa, no hagués calgut imposar un sistema centralista tan molest per a moltes d'aquestes elits conservadores que suposadament ja tenien consolidat el seu domini polític i social.

Al moderantisme espanyol se li ha de reconèixer haver construït tot l'entramat legislatiu i administratiu necessari per al funcionament d'un Estat. Però l'important és que el model que imposà va reflectir les aspiracions d'uns sectors conservadors que es conformaven amb evitar els perills d'una excessiva democratització dels poders municipals i garantir l'estabilitat del seu domini, a través d'una legislació electoral restrictiva i d'una política d'ordre públic contundent; a canvi, com hem observat a Lleida, estaven disposats a acceptar com un mal menor l'excessiu intervencionisme estatal i el control dels poders polítics locals, encara que fos perjudicial per al desenvolupament del país i tingués un funcionament deficient (una ineficàcia de la qual també se'n podien aprofitar directament amb un repartiment injust de les contribucions, contra el qual els governs mai no van voler actuar seriosament). No m'interessa debatre la tesi de l'"anormalitat" o "endarreriment" espanyol en relació amb els principals països europeus (idea que transmetien polítics d'aquella mateixa època que eren conscients de la impossibilitat de seguir el model francès), sinó remarcar les limitacions del sistema polític imposat en un moment en què hi havia plantejades alternatives que conscientment es van refusar. No existia cap suposat consens general amb el predomini conservador a Espanya entre 1844 i 1868, i les queixes eren prou esteses. En definitiva, cal evitar aquella mena d'interpretacions que sempre utilitzen el recurs a imaginats

consentiments o capacitats de gestió administrativa per a justificar els excessos autoritaris d'un determinat règim polític.

En l'estudi sobre la ciutat de Lleida, hem presentat un bon exemple de dirigents molt conservadors, atemorits pel que havien experimentat durant la dècada de 1830 i ansiosos d'estabilitat, i que necessitaven de l'existència d'un Estat com el construït pels moderats per a mantenir-se en el poder. Els implicats sabien que iniciar una dinàmica de reformes podia afectar aquest fràgil equilibri de poder, com ho van experimentar durant el Bienni progressista i durant els governs de la Unió liberal, quan van acabar perdent el poder polític local. Devien concloure, com tants altres grups que van obtenir l'hegemonia dins el moderantisme espanyol, que la seva única opció era una política immobilista, amb la qual cosa no deixaren cap altra alternativa a l'oposició (en bona part, ben allunyada de qualsevol radicalisme) que la via insurreccional.

A part d'ampliar el que sabem de la història de Lleida, el meu objectiu també era avançar en la definició d'una forma particular de funcionament del sistema liberal que serveixi per a respondre o matisar preguntes sobre l'Estat espanyol del segle XIX: en la seva adaptació a zones concretes es van anar configurant pautes de funcionament diverses, que cal conèixer per a detectar els elements en comú i les raons de les diferències. L'objectiu resulta vàlid per estudiar els efectes del predomini moderat i del model d'Estat centralista que s'implantà, i qui hi col·laborava i qui en resultava beneficiat. Perquè el tòpic difós d'una Lleida endarrerida sols per culpa de guerres i d'adversitats d'origen exterior allibera de la seva responsabilitat a determinats sectors dominants i a interessos creats, busca els responsables fora de la pròpia ciutat, i és una mena d'argument que ens impedeix comprendre tant les societats passades com les actuals.

FONTS UTILITZADES

Arxiu de la Paeria de Lleida

- Caixes segle XIX: 1843-1868.
- Llibres d'actes de l'Ajuntament, cartuari i escriptures: 1843-1868.
- Hemeroteca: *El Pronunciamiento* núm.1, 2 de juliol de 1843.
- Llibres de contribucions.

Arxiu Històric Provincial de Lleida

- Secció de protocols notariais.
- Secció d'hisenda.

Arxiu Històric de la Diputació de Lleida

- Actes de la Diputació provincial: 1850-1852, 1855-1856, 1860-1868.
- Actes del Consell provincial: 1845-1854, 1857-1868.
- Fons segle XIX.
- *Boletín Oficial de la Provincia de Lérida*, 1843-1868.

Arxiu Capitular de Lleida

- Secció de processos.
- Llibres d'actes capitulars: 1843-1868.
- Cartuari: 1843-1850, 1856-1857.
- *Boletín Eclesiástico del Obispado de Lérida*, 1853-1859.
- *Boletín Oficial Eclesiástico de la Diócesis de Lérida*, 1862-1868.

Arxiu Diocesà de Lleida

- Secció Bisbe Uriz.
- Secció Bisbe Puigllat.

Arxiu Sol-Torres

- Papers diversos.
- Biblioteca.
- Hemeroteca:
  - El Alba Leridana*, 1859-1860.
  - Aquí Estoy*, 1859-1860.
  - El Correo de Lérida* núm. prospecte 1855.
  - El Eco de Instrucción Primaria* núm.29, 20 d'octubre de 1867.
  - Diario de Lérida* núm.85, 9 de gener de 1861.
  - El Bien Leridano* núm. prospecte de 1864.
  - El Monitor de Lérida* núms. 18 i 142, 3 de març i 30 de desembre de 1864.
  - El Segre* núms. 42 i 84, 22 de març i 11 de maig de 1865.
  - El Ilerdense*, 1865-1866.
  - El Catalán Occidental*, 1867.

Institut d'Estudis Ilerdencs. Arxiu

- Llegat Areny.
- Llegat Pleyan de Porta.
- Llegat Tarragó Pleyán.

Institut d'Estudis Ilerdencs. Hemeroteca

- *Boletín Oficial de la Provincia de Lérida*, 1843-1868.
- *El Pasatiempo*, 1845.
- *El Alba Leridana*, 1859-1860.
- *Aquí Estoy*, 1860.
- *Anales de la Academia Bibliográfico-Mariana*, 1862-1864.
- *El Eco de Instrucción Primaria*, 1863.
- *El Ilerdense*, 1865-1866.

Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona

- *Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona*, 1843-44 i 1854.

Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives - Universitat Pompeu Fabra

- *Gaceta de Madrid*, 1843-1868.
- Diarios de las Sesiones de Cortes: 1843-1868.

Biblioteca Rambla - Universitat Pompeu Fabra

- *Diario de Barcelona*, 1843-1868.

Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona

- Departament de Gràfics: romanços històrics.
- Hemeroteca: *Diario de Barcelona*, 1843-1868.

Arxiu de la Corona d'Aragó

- Secció Reial Audiència. Sèrie d'Expedients: 1843-1868.

Biblioteca de Catalunya

- Fulls Bonsoms.

Archivo Histórico Nacional

- Secció de Fondos Contemporáneos. Ministerio del Interior.

Archivo General de la Administración d'Alcalá de Henares

- Secció Presidencia del Gobierno. Sèrie d'expedients de nomenaments de governadors civils.

Biblioteca Nacional. Hemeroteca

- *El Pensamiento Español*, 1860.
- *La Corona*, 1865.
- *El Pueblo*, 1865.

Archivo del Congreso de los Diputados

- Sèrie de documentació electoral.
- Llibres de registre de diputats: 1843-1868.

Archivo del Senado

- Expedients personals.

Hemeroteca Municipal de Madrid

- *El Eco del Segre*, 1854.
- *El Diario Español*, 1856.
- *La España*, 1860.

Archivo General Militar de Madrid

- Colección general de documentos.
- Colección adicional de documentos contemporáneos. Guerras carlistas 1834-1878. Período de transición.

Archivo General Militar de Segovia

- Segona secció (asuntos), novena divisió (justicia).

BIBLIOGRAFIA

- *Actas del Consejo de Ministros. Tom X: Isabel II (1843-1844 y 1854-1855). Primera República española (1873 y 1874)*, Ministerio de la Presidencia, Madrid, 1996.
- *Actes del I Congrés Internacional d'Història Local de Catalunya. Barcelona, 15-16 de novembre de 1991*, L'Avenç, Barcelona, 1993.
- *Actes del II Congrés Internacional d'Història Local de Catalunya. Barcelona 12-13 de novembre de 1993. Formes i relacions del poder local a l'època contemporània*, L'Avenç, Barcelona, 1995.
- *Actes del III Congrés Internacional d'Història Local de Catalunya. Barcelona, 17-18 de novembre de 1995. Funcionament de les finances locals al llarg de la història*, L'Avenç, Barcelona, 1996.
- *Actes del IV Congrés Internacional d'Història Local de Catalunya. Barcelona, 12 i 13 de desembre de 1997. El cor urbà dels conflictes: identitat local, consciència nacional i presència estatal*, L'Avenç, Barcelona, 1999.
- AGIRREAZKUENAGA, Joseba: "La construcción burocrática del Estado liberal español (1833-1854): Un banco de datos para el estudio del personal administrativo y la génesis de la sociedad civil", *Historia contemporánea* núms.13-14, Bilbao, 1996, pp.111-133.
- AGIRREAZKUENAGA, Joseba i URQUIJO, Mikel (ed.): *Perspectivas de la historia local en Catalunya*, Universidad del País Vasco, Bilbao, 1994.
- AGUILAR GAVILÁN, Enrique: *Vida política y procesos electorales en la Córdoba isabelina (1834-1868)*, Publicaciones del Monte de Piedad y Caja de Ahorros, Còrdova, 1991.
- AGUIRRE, Ramón: *Relacion de los sucesos de Barcelona, en julio de 1856*, Imprenta y estereotipia de M. Rivadeneyra, Madrid, 1856.
- ALBAREDA, Joaquim et al.: *Història d'Osona*, Eumo Editorial, Vic, 1984.

- ALCALÁ GALIANO, Antonio: *Historia de España desde los tiempos primitivos hasta la mayoría de la Reina doña Isabel II, redactada y anotada con arreglo a la que escribió en inglés el doctor Dunham. Tom VII*, Imprenta de la Sociedad Literaria y Tipográfica, Madrid, 1846.
- ALDEA VAQUERO, Quintín; MARÍN MARTÍNEZ, Tomás; i VIVES GATELL, José (dir.): *Diccionario de Historia eclesiástica de España*, 5 vols., Instituto Enrique Flórez-CSIC, Madrid, 1972-1987.
- ALEGRÍA DE RIOJA, Jesús: *El tercer sitio de Zaragoza (La crisis esparterista de 1843)*, Diputación General de Aragón, Zaragoza, 1989.
- ALEJANDRE, Juan Antonio: *El voto en España*, Cuadernos Historia 16 núm.126, Madrid.
- ALIÓ, José Ygnacio: *La Humanidad mejorada en su posición social por reformas radicales en lo político, económico y científico, é idea de un Gobierno lo mas barato posible, ó de grandes economías*, Imprenta y librería de D. José Sol, Lleida, 1855.
- *Almanaque democrático para el año (bisiesto) de 1864, por Varios socios del Ateneo Catalán*, I.Lopez editor - Librería española, Barcelona, 1864.
- *Almanaque democrático para 1865, por varios socios del Ateneo Catalan. Año II*, I.Lopez editor - Librería española, Barcelona, 1865.
- ALONSO BAQUER, Miguel: *El modelo español de pronunciamiento*, Rialp, Madrid, 1983.
- ALONSO ROMERO, María Paz; ÁLVAREZ GARCÍA, Carlos; ANTOLÍN CANO, Carlos et al.: *Desamortización y Hacienda pública*, 2 toms, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación - Ministerio de Economía y Hacienda, Madrid, 1986.
- ALSINA, C.; FELIU, G.; i MARQUET, L.: *Diccionari de mesures catalanes*, Curial, Barcelona, 1996.

- ALTISENT JOVÉ, Juan B.: *La Pontificia y Real Academia Bibliográfico-Mariana de Lérida*, Imprenta Mariana, Lleida, 1953.
- ALVARADO, Javier (coord.): *Poder, Economía y Clientelismo*, Marcial Pons, Madrid, 1997.
- ÁLVAREZ, J.A. de: *Pronunciamiento de Cataluña contra Espartero y su gobierno en junio de 1843*, Imprenta de A.Albert, Barcelona, 1844.
- ÁLVAREZ DE MORALES, Antonio: *Historia de las instituciones españolas (siglos XVIII-XIX)*, Editorial Revista de Derecho privado - Editoriales de Derecho reunidas, Madrid, 1982.
- ÁLVAREZ JUNCO, José: “A vueltas con la Revolución Burguesa”, *Zona Abierta* núms.36-37, Madrid, juliol-deseembre 1985, pp.81-106.
- ÁLVAREZ JUNCO, José (comp.): *Populismo, caudillaje y discurso demagógico*, Centro de investigaciones sociológicas - Siglo XXI, Madrid, 1987.
- AMIEL, Christophe: *Les trabucaires. Une odyssee en terre catalane*, Editorial Trabucaire, Perpinyà, 1995.
- ANDREUCCI, Franco: “La norma e la prassi. Le elezione irregolari nell’Italia liberale (1861-1880)”, *Passato e Presente* núm.34, Florència, gener-abril 1995, pp.39-78.
- ANES, Gonzalo: *El Antiguo Régimen: Los Borbones*, vol.IV de la *Historia de España Alfaguara* dirigida per Miguel Artola, Alianza - Alfaguara, Madrid, 1975.
- ANES ÁLVAREZ, G.; BERNAL RODRÍGUEZ, A.; GARCÍA FERNÁNDEZ, J.; GIRALT RAVENTÓS, E.; VILAR, P. et al.: *La economía agraria en la historia de España. Propiedad, explotación, comercialización, rentas*, Alfaguara - Fundación Juan March, Madrid, 1979.
- ANGELON, Manuel: *Isabel II. Historia de la Reina de España*, I.Lopez Bernagosi editor, Barcelona, 1862.

- ANGUERA, Pere: *El carlisme a Catalunya, 1827-1936*, Empúries, Barcelona, 1999.
- ANGUERA, Pere: *El català al segle XIX. De llengua del poble a llengua nacional*, Empúries, Barcelona, 1997.
- ANGUERA, Pere: *Comportament polític i actituds ideològiques al Baix Camp: 1808-1868*, Associació d'Estudis Reusencs, Reus, 1983.
- ANGUERA, Pere (dir.): *La consolidació del món burgès 1860-1900*, volum VII d'*Història. Política, Societat i Cultura dels Països Catalans* dirigida per Borja de Riquer i Permanyer, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1996.
- ANGUERA, Pere: "Des de quan [els] catalans no volen ser espanyols?", *L'Avenç* núm.200, Barcelona, febrer 1996, pp.80-83.
- ANGUERA, Pere: *Déu, Rei i Fam. El primer carlisme a Catalunya*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1995.
- ANGUERA, Pere: *Els precedents del catalanisme. Catalanitat i anticontralisme:1808-1868*, Empúries, Barcelona, 2000.
- ANGUERA, Pere et al.: *El catalanisme d'esquerres*, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, Girona, 1997.
- ANGUERA, Pere et al.: *Jornades d'estudi sobre la burgesia catalana al segle XIX. Recull de ponències*, Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives (Universitat Pompeu Fabra), 25 i 26 de gener de 1993, Barcelona.
- ANNINO, Antonio (coord.): *Historia de las elecciones en Iberoamérica, siglo XIX. De la formación del espacio político nacional*, Fondo de Cultura Económica, Buenos Aires, 1995.
- ANNINO, Antonio i ROMANELLI, Raffaele (eds.): "Notabili, elettori, elezioni. Rappresentanza e controllo elettorale nell'800", *Quaderni Storici* núm.69, 1988, pp.675-939.

- ANTÓN, Joan i CAMINAL, Miquel (coord.): *Pensamiento político en la España contemporánea (1800-1950)*, Teide, Barcelona, 1992.
- APARICIO PÉREZ, Celia: *Poder municipal, economía y sociedad en la ciudad de San Sebastián (1813-1855)*, Publicaciones del Instituto Dr. Camino de Historia donostiarra - Obra social de la Kutxa - Caja guipuzkoa San Sebastián, Sant Sebastià, 1991.
- ARCHILÉS, Ferran; MARTÍ, Otilia; i MARTÍ, Manuel: *Trencament polític i canvi social. Elements per a un esquema de l'evolució política de l'Horta Sud (c.1860 - c.1905)*, Ajuntament de Catarroja, Catarroja, 1995.
- ARDIT LUCAS, Manuel: *Revolución liberal y revuelta campesina*, Ariel, Barcelona, 1977.
- ARMENGOL I SEGÚ, Josep: *L'Ajuntament de Tremp entre 1868 i 1931: continuïtat electoral i predomini republicà*, tesi de llicenciatura, Universitat de Lleida, Lleida, 1993.
- ARNABAT, Ramon: *Liberals i reialistes. El Trienni liberal al Penedès (1820-1823)*, La Mañana i Patronat Municipal "Josep Lladonosa i Pujol" de l'Ajuntament d'Alguaire, Lleida, 1997.
- ARNABAT, Ramon: "Els matiners al Penedès: unes hipòtesis de treball", *Miscel·lània penedesenca 1993, vol.XVIII*, Institut d'Estudis Penedesencs, Sant Sadurní d'Anoia, 1994, pp.389-428.
- ARNABAT, Ramon: "Les quintes durant el trienni liberal (1820-1823). Entre la necessitat de l'estat i la resistència del poble", dins *Actes del IV Congrés Internacional d'Història Local de Catalunya. El cor urbà dels conflictes: identitat local, consciència nacional i presència estatal*, L'Avenç, Barcelona, 1999, pp.263-273.
- ARNABAT, Ramon: "El reialisme durant el Trienni Liberal a Catalunya. Un debat obert: contrarevolució, antirevolució o revolució?", *L'Avenç* núm.172, Barcelona, juliol-agost 1993, pp.22-29.

- ARNAVAT, Albert: *Moviments socials a Reus, 1808-1874. Dels motins populars al sindicalisme obrer*, Associació d'Estudis Reusencs, Reus, 1992.
- ARÓSTEGUI, Julio: "El Estado español contemporáneo. Centralismo, inarticulación y nacionalismo", *Historia Contemporánea* núm.17, Bilbao, 1998, pp.31-57.
- ARRANZ, Manuel et al.: *Barcelona: anàlisi històrica del règim municipal*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1987.
- ARTOLA, Miguel: *Antiguo Régimen y revolución liberal*, Ariel, Barcelona, 1978.
- ARTOLA, Miguel: *La burguesía revolucionaria (1808-1974)*, vol.V de la *Historia de España* dirigida per Miguel Artola, Alianza Editorial, Madrid, 1990.
- ARTOLA, Miguel (dir.): *Enciclopedia de Historia de España. Vol.6: Cronología, Mapas, Estadísticas*, Alianza Editorial, Madrid, 1993.
- ARTOLA, Miguel: *La España de Fernando VII*, vol.XXXII de la *Historia de España* fundada per Ramón Menéndez Pidal, Espasa-Calpe, Madrid, 1978.
- ARTOLA, Miguel: *La Hacienda del siglo XIX. Progresistas y moderados*, Alianza editorial - Banco de España, Madrid, 1986.
- ARTOLA, Miguel: *Los orígenes de la España contemporánea*, Instituto de Estudios Políticos, Madrid, 1959.
- ARTOLA, Miguel: *Partidos y programas políticos. 1808-1936*, 2 vols., Aguilar, Madrid, 1974-1975.
- *Asamblea Constituyente de 1854. Biografías de todos los diputados y todos los hombres célebres que han tomado parte en el alzamiento nacional, por una sociedad literaria*, 2 vols., Imprenta de Julian Peña, Madrid, 1854-1855.
- *La Asamblea española de 1854 y la cuestión religiosa. Colección de discursos pronunciados sobre este asunto por los señores Diputados en las Cortes constituyentes. Publicados por M.*, Imprenta de D. Anselmo Santa Coloma, Madrid, 1855.

- AUTRÁN Y GONZÁLEZ ESTÉFANI, Isidro: *La Unión Liberal de ayer. El Ministerio de hoy. El Partido Constitucional de mañana*, Establecimiento Tipográfico de T.Fortanet, Madrid, 1864.
- AYALA, F. i TOSCAS, E.: “Estat i vida política local: Sarrià i Masquefa a mitjan segle XIX”, *Plecs d’Història Local* núm.39 (*L’Avenç* núm.160), Barcelona, juny 1992, pp.38-40.
- AZAGRA, Joaquín: *El bienio progresista en Valencia. Análisis de una situación revolucionaria a mediados del siglo XIX (1854-1856)*, Universidad de Valencia, València, 1978.
- AZAGRA, Joaquín: “El motín de la Milicia en Valencia el 6 de abril de 1856”, *Hispania* núm.127, Madrid, 1974, pp.443-462.
- AZAGRA, Joaquín; MATEU, Enric; i VIDAL, Javier (ed.): *De la sociedad tradicional a la economía moderna. Estudios de Historia Valenciana Contemporánea*, Instituto de Cultura “Juan Gil-Albert” - Diputación Provincial de Alicante, Alacant, 1996.
- BAHAMONDE, Ángel: *España en democracia. El Sexenio, 1868-1874*, Historia 16 - Temas de Hoy, Madrid, 1996.
- BAHAMONDE, Ángel i MARTÍNEZ, Jesús A.: *Historia de España. Siglo XIX*, Cátedra, Madrid, 1994.
- BAHAMONDE, Ángel i TORO, Julián: *Burguesía, especulación y cuestión social en el Madrid del siglo XIX*, Siglo XXI, Madrid, 1978.
- BALANZA, Ferran et al.: *Guerrilles al Baix Llobregat. Els “carrasquets” del segle XVIII, i els carlins i els republicans del segle XIX*, Centre d’Estudis Comarcals del Baix Llobregat - Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1986.
- BALCELLS, Albert (coord.): *Història dels Països Catalans. De 1714 a 1975*, Edhasa, Barcelona, 1980.

- BALCELLS, Albert: “La historiografía de la Cataluña contemporánea”, dins TUÑÓN DE LARA, Manuel (ed.): *Historiografía española contemporánea. X Coloquio del Centro de Investigaciones Hispánicas de la Universidad de Pau. Balance y resumen, Siglo XXI*, Madrid, 1980, pp.383-398.
- BALCELLS, Albert (a cura de): *El pensament polític català del segle XVIII a mitjan segle XX*, Ed.62, Barcelona, 1988.
- BALLBÉ, Manuel: *Orden público y militarismo en la España constitucional (1812-1983)*, Alianza Editorial, Madrid, 1985.
- BALLESTER, Diego Joaquín: *Reseña de algunas mejoras de que es susceptible la ciudad de Lérida*, Establecimiento Tipográfico de D. José Sol, Lleida, 1860.
- BALLESTER, Diego Joaquín: *Viatge a Terra Santa, Egipte i Turquia (1857)*, edició de Josep M. Rexach Reus, Pagès editors, Lleida, 1999.
- BALMES, Jaime: *Obras completas del Dr. D. Jaime Balmes*, 17 toms, Biblioteca Balmes, Barcelona, 1925-1927.
- BANTI, Alberto Mario: “Burguesies de les “professions” a l'Europa del segle XIX”, *Recerques* núm.28, Barcelona, 1994, pp.23-41.
- BARALT, Rafael María i FERNÁNDEZ CUESTA, Nemesio: *Historia de las Cortes de 1848 á 1849*, Imprenta de la calle S. Vicente a cargo de D. Celestino G. Álvarez, Madrid, 1849.
- BARALT, Rafael María i FERNÁNDEZ CUESTA, Nemesio: *Programas políticos*, Imprenta de la calle S. Vicente a cargo de D. Celestino G. Álvarez, Madrid, 1849.
- BARNOSELL, Genís: *Orígens del sindicalisme català*, Eumo, Vic, 1999.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, Xosé Ramón: “Las elecciones de la Unión Liberal (1858) en la provincia de Orense y el tema del caciquismo”, dins JUANA, Jesús de i CASTRO,

- Xavier (ed.): *I^{as} Xornadas de Historia de Galicia*, Diputación Provincial de Ourense, Ourense, 1985, pp.49-92.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, Xosé Ramón: *El levantamiento de 1846 y el nacimiento del galleguismo*, Editorial Pico Sacro, Santiago de Compostela, 1977.
  - BARRULL, Jaume i MIR, Conxita: *Història Gràfica de Lleida*, Ajuntament de Lleida - Pagès editors, Lleida, 1991.
  - BELLOGIN, Ángel; HERRERO OLEA, Sabino; i LÓPEZ MORALES, Blas: *La revolución liberal en Valladolid (1808-1874)*, Grupo Pinciano, Valladolid, 1993.
  - BELTRÁN, Miguel: *Ideologías y gasto público en España (1814-1860)*, Instituto de Estudios Fiscales - Ministerio de Hacienda, Madrid, 1977.
  - BENAUL I BERENGUER, Josep Maria: “Política i consums. La revolució del 1868 a Terrassa”, *Recerques* núm.17, Barcelona, 1985, pp.73-103.
  - BENAVENT DE BARBERÀ I ABELLÓ, Pere: *Macià Vila Mateu. Esbós biogràfic d'un pròcer industrial progressista del Reus de mitjan segle XIXe*, Asociación de Estudios Reusenses, Reus, 1966.
  - BENET, Josep i MARTÍ, Casimir: *Barcelona a mitjan segle XIX. El moviment obrer durant el Bienni Progressista (1854-1856)*, 2 vols., Curial, Barcelona, 1976.
  - BERMEJO, Ildefonso Antonio: *La Estafeta de Palacio (historia del último reinado). Cartas trascendentales dirigidas al Rey Amadeo. Tomo II*, Imprenta de R. Labajos, Madrid, 1871.
  - BERMEJO MARTÍN, Francisco: “Olózaga y Orovio o el caciquismo en el distrito riojano de Arnedo: 1846-1864”, dins *Segundo Coloquio sobre Historia de La Rioja*, Colegio Universitario de La Rioja, Saragossa, 1986, pp.341-353.

- BERMEJO MARTÍN, Francisco i DELGADO IDARRETA, José Miguel: *La administración provincial española. La Diputación Provincial de La Rioja*, Gobierno de La Rioja - Consejería de Administraciones Públicas, Logroño, 1989.
- BERNAL, Antonio Miguel et al.: *Antiguo Régimen y liberalismo. Homenaje a Miguel Artola. Tom 1: Visiones generales*, Alianza Editorial - Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, 1994.
- BLANCH, Enrique: *Crónica de la provincia de Lérida*, Editores Rubio, Grillo y Vitturi, Madrid, 1868.
- BLASCO, Ricard: *Revoltats i famolencs*, Almudín, València, 1980.
- BOBBIO, Norberto i MATEUCCI, Nicola (dir.): *Diccionario de política*, Siglo XXI, Madrid, 1982.
- BONALES CORTÉS, Jacinto: *La desamortización de tierras comunales en la Conca de Tremp (Lleida) 1855-1931*, tesi de llicenciatura, Universitat de Lleida, Lleida, 1997.
- BONALES CORTÉS, Jacinto: *Les muntanyes en venda. La desamortització de terres comunals a la Conca de Tremp, 1855-1931*, La Mañana i Patronat Municipal “Josep Lladonosa i Pujol” de l’Ajuntament d’Alguaire, Lleida, 1999.
- BONAMUSA, Francesc i SERRALLONGA, Joan: *Del roig al groc. Barcelona, 1868-1871. Quintes i epidèmies*, L’Avenç i Diputació de Barcelona, Barcelona, 1995.
- BONAMUSA, Francesc i SERRALLONGA, Joan (eds.): *La sociedad urbana*, Asociación de Historia Contemporánea, Barcelona, 1994.
- BORAÑO, Gerónimo: *Historia del alzamiento de Zaragoza en 1854*, Imprenta del Instructor a cargo de Santiago Ballés, Saragossa, 1855.
- BORREGO, Andrés: *El 48. Autocrítica del liberalismo*, Iter Ediciones, Madrid, 1970.

- BORREGO, Andrés: *España y la Revolucion, ó estudios sobre el carácter de las reformas que han cambiado el estado de la sociedad española. Origen, síntomas y pronóstico de la Revolucion de 1854*, Imprenta de Manuel Minuesa, Madrid, 1856.
- BORREGO, Andrés: *Estudios políticos. De la organización de los partidos en España considerada como medio para adelantar la educación constitucional de la nación y de realizar las condiciones del Gobierno representativo*, Anselmo Santa Coloma Editor, Madrid, 1855.
- BORREGO, Andrés: *El libro de las elecciones. Reseña histórica de las verificadas durante los tres periodos del régimen constitucional (1810 á 1814.- 1820 á 1823.- 1834 á 1873)*, Imp. española ex-convento de Santa Teresa, Madrid, 1874.
- BORREGO, Andrés: *Lo que ha sido, lo que es y lo que puede ser el partido conservador*, Imprenta y estereotipia de M. Rivadeneyra, Madrid, 1857.
- BORRELL I FIGUERA, Josep: *Escriptors Contemporanis de Ponent 1859-1980*, Ajuntament de Lleida, Lleida, 1984.
- BORRELL I FIGUERA, Josep: “La Renaixença a Lleida”, dins *Actes del Col·loqui internacional sobre la Renaixença (18-22 de desembre de 1984)*, Estudis universitaris catalans, Barcelona, 1992, pp.253-266.
- BORRELL, Josep i SANVICÉN, Paquita (ed.): *La Renaixença a Lleida. Lluís Roca i Florejachs - Josep Pleyan de Porta*, Universitat de Lleida, Lleida, 1998.
- BOSCH, Mònica; CONGOST, Rosa i GIFRE, Pere: “Los “bandos”. La lucha por el individualismo agrario en Cataluña. Primeras hipótesis (ss.XVII-XIX)”, *Noticiario de Historia Agraria* núm.13, Múrcia, gener-juny 1997, pp.65-88.
- BOTARGUES I PALASÍ, Meritxell: *Consumo cultural en la ciudad de Lleida (1808-1874)*, tesi doctoral, Universitat de Lleida, Lleida, 1998.

- BOTARGUES I PALASÍ, Meritxell: *Consumo cultural en la ciudad de Lleida (1808-1874)*, Universitat de Lleida-Pagès editors, Lleida, 2000.
- BRAUNSTEIN FRANCO, Mercedes: “Els voluntaris catalans a la Guerra d’Àfrica (1859-1860)”, *L’Avenç* núm.237, Barcelona, juny 1999, pp.76-79.
- BRAVO MURILLO, Juan: *Opúsculos. Tomo II*, Librería de San Martín, Madrid, 1864.
- BRAVO MURILLO, Juan: *Política y administración en la España isabelina*, Narcea, Madrid, 1972.
- BRUGULAT, José: *Resumen de la Historia de Lérida* (manuscrit), Lleida, 1867.
- BUIGUES VILLAR, Joan Carles: *El Bienni Progressista a Tarragona (1854-1856)*, Diputació de Tarragona-Institut d’Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona, 1987.
- BULLÓN DE MENDOZA, Alfonso: *La primera guerra carlista*, Actas, Madrid, 1992.
- BURDIEL, Isabel: “Análisis prosopográfico y revolución liberal. Los parlamentarios valencianos (1834-1854)”, *Revista de Estudios Políticos* núm.93 (nova època), Madrid, juliol-setembre 1996, pp.123-138.
- BURDIEL, Isabel: “Dret, compromís i violència en la revolució burgesa: la revolució del 1836”, *Recerques* núm.22, Barcelona, 1989, pp.63-81.
- BURDIEL, Isabel: “Morir de éxito: El péndulo liberal y la revolución española del siglo XIX”, *Historia y Política* núm.1, Madrid, 1999, pp.181-203.
- BURDIEL, Isabel: “Myths of Failure, Myths of Success: New Perspectives on Nineteenth-Century Spanish Liberalism”, *The Journal of Modern History* núm.70, The University of Chicago, desembre 1998, pp.892-912.
- BURDIEL, Isabel: *La política de los notables (1834-1836)*, Edicions Alfons el Magnànim, València, 1987.

- BURDIEL, Isabel (ed.): *La política en el reinado de Isabel II*, Ayer núm.29, Marcial Pons i Asociación de Historia Contemporánea, Madrid, 1998.
- BURDIEL, Isabel: “Revolució liberal i moderantisme burgès: 1833-1866”, dins RUIZ TORRES, Pedro (coord.): *Història del País Valencià. Vol.V: Època contemporània*, Ed.62, Barcelona, 1990, pp.77-116.
- BURDIEL, Isabel i PÉREZ LEDESMA, Manuel (coord.): *Liberales, agitadores y conspiradores. Biografías heterodoxas del siglo XIX*, Espasa Calpe, Madrid, 2000.
- BURDIEL, Isabel i ROMEO, M.Cruz: “Los sujetos en el proceso revolucionario español del siglo XIX: el papel de la prosopografía histórica”, *Historia contemporánea* núms.13-14, Bilbao, 1996, pp.149-156.
- BURGO, Jaime del: *Bibliografía del siglo XIX. Guerras carlistas. Luchas políticas*, Imprenta de Navarra, Pamplona, 1978.
- BURGO, Javier José de: *Reglamento de proteccion y seguridad pública para los pueblos de la provincia de Lérida, formado por el Señor Gefe Superior Político de la misma D. Javier José de Burgos*, Imprenta y librería de D. José Sol, Lleida, 1846.
- BURGUEÑO, Jesús: *De la vegueria a la província. La formació de la divisió territorial contemporània als Països Catalans (1750-1850)*, Rafael Dalmau, Barcelona, 1995.
- BURGUEÑO, Jesús: *Reordenament territorial a l'Espanya contemporània: la província de Lleida (1800-1850)*, *Espai/Temps* núm.25, Universitat de Lleida, Lleida, 1995.
- CABALLERO, Margarita: *El sufragio censitario. Elecciones generales en Soria durante el reinado de Isabel II*, Junta de Castilla y León, Àvila, 1994.
- CABEZA SÁNCHEZ-ALBORNOZ, Sonsoles: *Los sucesos de 1848 en España*, Fundación Universitaria Española, Madrid, 1981.
- CAJAL VALERO, Arturo: *El Gobernador Civil y el Estado centralizado del siglo XIX*, Ministerio de Administraciones Públicas, Madrid, 1999.

- CALATAYUD, Salvador; MILLAN, Jesús; i ROMEO, M.Cruz: “El rentismo nobiliario en la agricultura valenciana del siglo XIX”, *Revista de Historia Económica* any XVIII núm.1, Madrid, 2000, pp.79-107.
- CALLAHAN, William J.: *Iglesia, poder y sociedad en España, 1750-1874*, Nerea, Madrid, 1989.
- CAMPOAMOR, Ramón de: *Historia crítica de las Cortes reformadoras*, Imprenta de Uzal y Aguirre, Madrid, 1845.
- CAMPS I GIRÓ, Joan: *La guerra dels matiners i el catalanisme polític, 1846-1849*, Curial, Barcelona, 1978.
- CANAL, Jordi (coord.): *El carlisme. Sis estudis fonamentals*, L’Avenç i la SCEH, Barcelona, 1993.
- CANAL, Jordi: *El carlismo. Dos siglos de contrarrevolución en España*, Alianza Editorial, Madrid, 2000.
- CANAVEIRA, Manuel Filipe Cruz: *Liberals Moderados e Constitucionalismo Moderado (1814-1852)*, Instituto Nacional de Investigação Científica, Lisboa, 1988.
- CÁNOVAS SÁNCHEZ, Francisco: *El Moderantismo y la Constitución española de 1845*, Fundación Santa María, Madrid, 1985.
- CÁNOVAS SÁNCHEZ, Francisco: *El partido moderado*, Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1982.
- CAPDEVILA, M.Carme: *La Milícia Nacional a Lleida durant el Trienni liberal (1820-1823)*, tesi de llicenciatura, Estudi General de Lleida, Lleida, 1986.
- CAPDEVILA I CAPDEVILA, Joaquim i GARCIA LARIOS, Agustí (a cura de): *La festa a Catalunya. La festa com a vehicle de sociabilitat i d’expressió política*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat - Coordinadora de Centres d’Estudis de Parla Catalana, Barcelona, 1997.

- CARANTOÑA ÁLVAREZ, Francisco i PUENTE FELIZ, Gustavo (dir.): *Historia de la Diputación de León*, 2 vols., Instituto Leonés de Cultura - Diputación de León, Lleó, 1995.
- CARASA SOTO, Pedro (coord.): *Ayuntamiento, Estado y Sociedad. Los poderes municipales en la España contemporánea*, Ayuntamiento de Valladolid-Instituto Universitario de Historia Simancas, Valladolid, 2000.
- CARASA SOTO, Pedro (dir.): *Élites castellanas de la Restauración*, 2 vols., Junta de Castilla y León, Salamanca, 1997.
- CARASA SOTO, Pedro (ed.): *Elites. Prosopografía contemporánea*, Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Valladolid, Valladolid, 1994.
- CARASA SOTO, Pedro: “El poder local en la Castilla de la Restauración. Fuentes y método para su estudio”, *Hispania* núm.201, Madrid, gener-abril 1999, pp.9-36.
- CARBALLEIRA RIVERA, María Teresa i MÍGUEZ MACHO, Luis: *A provincia a través da Historia*, Xunta de Galicia - Escola Galega de Administración Pública, Santiago de Compostela, 1997.
- CÁRCEL ORTÍ, Vicente (dir.): *La Iglesia en la España contemporánea (1808-1975)*, vol.V de la *Historia de la Iglesia en España* dirigida per Ricardo García-Villoslada, Biblioteca de Autores Cristianos, Madrid, 1979.
- CÁRCEL ORTÍ, Vicente: *Política Eclesial de los Gobiernos Liberales Españoles 1830-1840*, Ediciones Universidad de Navarra - Instituto de Historia de la Iglesia, Pamplona, 1975.
- CÁRDENAS RODRÍGUEZ DE MOYA, José Manuel: “Sistemas de representatividad en las corporaciones municipales en el constitucionalismo español”, dins *Actas del III Symposium de Historia de la Administración*, Instituto de Estudios Administrativos, Madrid, 1974, pp.689-716.

- CARDONA, Gabriel: *Los pronunciamientos, Cuadernos Historia 16* núm.174, Madrid, 1985.
- CARNERO ARBAT, Teresa: “Modernització, desenvolupament polític i canvi social: Espanya (1874-1931)”, *Recerques* núm.23, Barcelona, 1990, pp.73-89.
- CARR, Raymond: *España 1808-1975*, Ariel, Barcelona, 1983.
- CARRASCO CANALS, Carlos: *La burocracia en la España del siglo XIX*, Instituto de Estudios de la Administración Local, Madrid, 1975.
- CARRASCO GONZÁLEZ, Antonio: “1859: El año de la Guerra de África. Justificación y propaganda”, *Aportes. Revista de Historia Contemporánea* núm.37, Madrid, 2/1998, pp.27-40.
- CARRERA PUJAL, Jaime: *Historia política de Cataluña durante el siglo XIX*, 7 vols., Bosch, Barcelona, 1957.
- CARRERAS, Francesc de i VALLES, Josep M.: *Las elecciones*, Editorial Blume, Barcelona, 1977.
- CASALS BERGÈS, Quintí: *Canvi econòmic i social en el pas de l'antic règim a l'estat liberal: Lleida en la primera meitat del segle XIX*, *Espai/Temps* núm.38, Universitat de Lleida, Lleida, 1999.
- CASALS BERGÈS, Quintí: *La Lleida dels progressistes (1840-1843)*, tesi doctoral, Departament d'Història de la Universitat de Lleida, Lleida, 1997.
- CASALS BERGÈS, Quintí: “La lluita pel poder local en la primera meitat de segle XIX en la formació de la identitat social de la Lleida contemporània”, dins *Actes del IV Congrés Internacional d'Història Local de Catalunya. El cor urbà dels conflictes: identitat local, consciència nacional i presència estatal*, L'Avenç, Barcelona, 1999, pp.310-320.

- CASALS BERGÈS, Quintí: “Milicia Nacional, liberalismo y progresismo. El prototipo leridano en los primeros dos tercios del siglo XIX”, *Trienio* núm.35, Madrid, 2000, pp.117-154.
- CASALS BERGÈS, Quintí: *El trienni progressista a la Lleida del segle XIX. La regència del general Espartero (1840-1843)*, Pagès editors, Lleida, 2000.
- CASANOVA, Julián: “Història local, història social i microhistòria”, *Taller d’Història* núm.6, València, segon semestre 1995.
- CASAS I ROCA, Jordi: *La configuració de la hisenda local liberal, una forma d’aproximar-se a la fi de l’Antic Règim. Sant Cugat del Vallès, 1808-1874*, treball de nou crèdits, Departament d’Història Moderna i Contemporània de la Universitat Autònoma de Barcelona, curs 1990-1991.
- CASAS I ROCA, Jordi: *La configuració de la hisenda municipal liberal a Catalunya 1833-1855*, tesi doctoral, Institut Universitari d’Història Jaume Vicens i Vives - Universitat Pompeu Fabra, Barcelona, 1994.
- CASAS I ROCA, Jordi: “La Hisenda municipal liberal a Catalunya durant la primera meitat del segle XIX”, dins *Actes del III Congrés Internacional d’Història Local de Catalunya. Funcionament de les finances locals al llarg de la història*, L’Avenç, Barcelona, 1996, pp.85-107.
- CASAS I ROCA, Jordi: “Revolució liberal i hisenda municipal. Catalunya, 1813-1855”, *Gausac. Publicació del grup d’estudis locals de Sant Cugat del Vallès* any IV-núm.6, juny 1995, pp.49-56.
- CASMIRRI, Silvana i SUÁREZ CORTINA, Manuel (ed.): *La Europa del Sur en la época liberal. España, Italia y Portugal. Una perspectiva comparada*, Universidad de Cantabria - Università di Cassino, Santander, 1998.

- CASTÁN ANDOLZ, Ignacio J.: *La guerra de los “matiners”*, tesi de llicenciatura, Universitat de Lleida, Lleida, 1995.
- [CASTANYNS, Francesc]: *La Junta Central. Proyectos de decreto de la provincial de Barcelona en 1843*, Imprenta de D. Agustín Gaspar, Barcelona, 1854.
- CASTELLS, Irene: “La rivoluzione liberale spagnola nel recente dibattito storiografico”, *Studi storici* núm.1, Roma, gener-març 1995, pp.127-161.
- CASTELLS, Irene: *La utopía insurreccional del liberalismo*, Crítica, Barcelona, 1989.
- CASTELLS, Irene i MOLINER, Antonio: *Crisis del Antiguo Régimen y Revolución Liberal en España (1789-1845)*, Ariel, Barcelona, 2000.
- CASTILLO, Santiago (coord.): *El trabajo a través de la historia. Actas del IIº Congreso de la Asociación de Historia Social. Córdoba, abril de 1995*, UGT - Centro de Estudios Históricos i Asociación de Historia Social, Madrid, 1996.
- CASTILLO Y MAYONE, Joaquín del: *Las bullangas de Barcelona ó sacudimientos de un pueblo oprimido por el Despotismo Ilustrado*, edició facsímil (1837), Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives (Universitat Pompeu Fabra) - Eumo Editorial, Barcelona, 1994.
- CASTRO, Concepción de (a cura de): *Andrés Borrego. Periodismo político liberal conservador (1830-1846)*, Miguel Castellote editor, Madrid, 1972.
- CASTRO, Concepción de: *Andrés Borrego. Romanticismo, periodismo y política*, Tecnos, Madrid, 1975.
- CASTRO, Concepción de: *La revolución liberal y los municipios españoles (1812-1868)*, Alianza editorial, Madrid, 1979.
- CASTRO, Cristóbal de: *Antología de las Cortes de 1859 a 1863 (Dichas del Parlamento Largo)*, Congreso de los Diputados, Madrid, 1911.

- CASTRO ALFÍN, Demetrio: “Protesta popular y orden público: los motines de consumos”, dins GARCÍA DELGADO, José Luis (ed.): *España entre dos siglos (1875-1931). Continuidad y cambio*, Siglo XXI, Madrid, 1991, pp.109-123.
- C.C.M.M.: *Espartero su origen y elevación, o sea reseña histórica de los medios que empleó para elevarse, y de las causas de su caída por C.C.M.M.*, edició facsímil (1843), Librerías París - Valencia, València, 1985.
- *Censo de la población de España según el recuento verificado en 21 de mayo de 1857 por la Comisión de Estadística General del Reino*, Imprenta Nacional, Madrid, 1858.
- *Censo de la población de España según el recuento verificado en 25 de diciembre de 1860 por la Junta General de Estadística*, Imprenta Nacional, Madrid, 1863.
- CEPEDA GÓMEZ, José: “La caída de Espartero. Primer ensayo moderado (1844-1854)”, *Historia 16* extra III, Madrid, juny 1977, pp.31-46.
- CEPEDA GÓMEZ, José: *Teoría del pronunciamiento. El intervencionismo militar en el reinado de Isabel II y el acceso de los generales al poder político*, Universidad Complutense - Servicio de Reprografía, Madrid, 1982.
- CHIARAMONTE, José Carlos i TERNAVASIO, Marcela: “Procesos electorales y cultura política: Buenos Aires 1810-1850”, *Ciencia hoy* volumen 5 - núm.30, Buenos Aires, 1995, pp.16-24.
- CHRISTIANSEN, E.: *Los orígenes del poder militar en España 1800-1854*, Aguilar, Madrid, 1974.
- CHUST, Manuel (coord.): *Historia de la Diputación de Valencia*, Diputació de València, València, 1995.
- CIRUJANO MARÍN, Paloma; ELORRIAGA PLANES, Teresa; PÉREZ GARZÓN, Juan Sisinio: *Historiografía y nacionalismo español (1834-1868)*, Centro Superior de Investigaciones Científicas - Centro de Estudios Históricos, Madrid, 1985.

- CLARA, Josep: “Sobre la identitat dels matiners de les comarques del N.E. de Catalunya”, *Estudi General. Revista del Col·legi Universitari de Girona* vol.I núm.1, Girona, 1981, pp.179-183.
- CLARA, Josep et al.: *Exèrcit i societat a la Catalunya contemporània*, Cercle d’Estudis Històrics i Socials de Girona, Girona, 1995.
- CLAVERO, Bartolomé; RUIZ TORRES, Pedro; i HERNÁNDEZ MONTALBÁN, F.J.: *Estudios sobre la revolución burguesa en España, Siglo XXI*, Madrid, 1979.
- CLEMENTE, Josep Carles: *Ejército y conflictos civiles en la España contemporánea*, Ed.Fundamentos, Madrid, 1995.
- CLEMENTE, Josep Carles: *La guerra de los “Matiners” (1846-1849). Aspectos sociales y militares*, Servicio de Publicaciones del EME, Madrid, 1987.
- CLEMENTE, Josep Carles: *Historia general del carlismo*, ed. l’autor, Madrid, 1992.
- COBOS, Josep M.: *Olesa al segle XIX*, Ajuntament d’Olesa de Montserrat-Kao Corporation-Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Olesa de Montserrat, 1994.
- CODINA, Jaume (a cura de): *Llibre de politiqueses i curiositats. Memòries de Pau Porcet (1788-1856), pagès de Sant Boi de Llobregat*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1995.
- COLUMBRÍ, Alberto: *Una víctima. Memorias de un presidiario político (1857)*, Librerías española de I. Lopez, Barcelona, 1864.
- COMELLAS, José Luis: *Cánovas del Castillo*, Ariel, Barcelona, 1997.
- COMELLAS, José Luis: “La construcción del Partido moderado”, *Aportes. Revista de Historia Contemporánea* any IX núm.26, Madrid, desembre de 1994, pp.5-21.
- COMELLAS, José Luis: *Isabel II. Una reina y un reinado*, Ariel, Barcelona, 1999.
- COMELLAS, José Luis: *Los moderados en el poder, 1844-1854*, Centro Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1970.

- COMÍN COMÍN, Francisco: “Corrupción y fraude fiscal en la España contemporánea”, dins GONZÁLEZ JIMÉNEZ, Manuel et al.: *Instituciones y corrupción en la historia*, Universidad de Valladolid, Valladolid, 1998, pp.53-109.
- COMÍN COMÍN, Francisco: *Hacienda y Economía en la España Contemporánea (1800-1936)*, 2 vols., Instituto de Estudios Fiscales-Ministerio de Economía y Hacienda, Madrid, 1988.
- COMÍN COMÍN, Francisco: *Historia de la Hacienda pública. Vol.II: España (1808-1995)*, Crítica, Barcelona, 1996.
- CONGOST, Rosa: “De pagesos a hisendats: Reflexions sobre l’anàlisi dels grups socials dominants. La regió de Girona (1780-1840)”, *Recerques* núm.35, Barcelona, 1997, pp.51-72.
- CONGOST, Rosa: “La família Safont, el Comte de Santa Coloma i la revolució liberal”, *Recerques* núm.22, Barcelona, 1989, pp.83-92.
- CONGOST, Rosa: *Els propietaris i els altres*, Eumo editorial, Vic, 1990.
- *Contestación á un artículo inserto en la Revista Militar bajo el título Sobre la guerra civil en Cataluña*, Imprenta Hispana, Barcelona, 1848.
- *Control social i quotidianitat. Terceres jornades sobre Sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*, 4 a 6 de novembre del 1999, Alguaire (en premsa).
- COROLEU, José: *Memorias de un menestral de Barcelona (1792-1854)*, Ediciones "Betis", Barcelona, 1946.
- CORTADELLAS SANROMÀ, Francisco: *El Arzobispo Costa y Borrás Obispo que fue de Lérida y Barcelona y Arzobispo de Tarragona; fundador del “Instituto de Religiosas Misioneras de la Inmaculada Concepción”*, Real Sociedad Arqueológica Tarraconense - Publicaciones extraordinarias, Editorial R. Ballester, Barcelona, 1948.

- CORTÁZAR, Guillermo (ed.): *Nación y Estado en la España liberal*, Fundación José Ortega y Gasset - Fundación para el análisis y los estudios sociales, Editorial Noesis, Madrid, 1994.
- COSTA, Francesc: *Mataró al segle XIX*, Rafael Dalmau, Barcelona, 1993.
- COSTA, Francesc: *Mataró liberal 1820-1856. La ciutat dels burgesos i els proletaris*, Caixa d'Estalvis Laietana, Mataró, 1985.
- COSTA FLORENCIA, Javier: *La ciudad de Fraga y su partido judicial durante el reinado de Isabel II (1833-1868)*, Autor-Editor, Osca, 1994.
- CRISÓGONO, P.: *Vida del Padre Francisco Palau. Fundador de las Hermanas Carmelitas Descalzas Misioneras*, Tipografía Flo-rez, Madrid, 1944.
- CRUZ, Jesús: *Gentlemen, bourgeois, and revolutionaries. Political change and cultural persistence among the Spanish dominant groups, 1750-1850*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- CRUZ, Jesús: "Nobility and Revolution: Social Origins of the Political Elite in Liberal Spain, 1800 to 1853", *Comparative studies in society and history. An international quarterly* vol.36 núm.1, Nova York - Cambridge, gener 1994, pp.97-121.
- CRUZ, Jesús: *Los notables de Madrid. Las bases sociales de la revolución liberal española*, Alianza Editorial, Madrid, 2000.
- CRUZ ARTACHO, Salvador: "Clientelas y poder en la Alta Andalucía durante la crisis de la Restauración", *Hispania* núm.201, Madrid, gener-abril 1999, pp.59-74.
- *Cuadro histórico y pintoresco de los sucesos de Barcelona durante los meses de Setiembre, Octubre y Noviembre de 1843, por D.J.P. y G.*, Imprenta de J.Mayol, Barcelona, 1844.
- CUENCA TORIBIO, José Manuel: "El pontificado pamplonés de D. Pedro Cirilo Uriz y Labayru", *Hispania Sacra* núms.43-44, Madrid, 1969, pp.129-285.

- CUENCA TORIBIO, José Manuel: *Sociedad y Clero en la España del XIX*, Publicaciones del Monte de Piedad y Caja de Ahorros de Córdoba, Còrdova, 1980.
- CUENCA TORIBIO, José Manuel: *Sociología del Episcopado español e hispanoamericano (1789-1985)*, Ediciones Pegaso, Madrid, 1986.
- CURET, Francesc: *La Jamància, 1842-1843*, Rafael Dalmau, Barcelona, 1961.
- DARDÉ, Carlos i ESTRADA, Manuel: “Social and territorial representation in Spanish electoral systems: 1809-1874”, dins ROMANELLI, Raffaele (ed.): *How did they become voters? The History of Franchise in Modern European Representation*, Kluwer Law International, The Hague - London - Boston, 1998, pp.133-153.
- *Diario de los sucesos de Barcelona en septiembre, octubre y noviembre de 1843 con un apéndice que contiene los documentos oficiales mas importantes. Por unos testigos presenciales*, Imprenta Librería de Pablo Riera, Barcelona, 1843.
- DÍAZ, Nicomedes-Pastor: *Obras políticas*, Fundación Caja de Madrid - Editorial Anthropos, Barcelona, 1996.
- DÍAZ MARÍN, Pedro: “L’adaptació de les elits d’una capital provincial: Alacant sota el moderantisme”, *Plecs d’Història Local* núm.79 (*L’Avenç* núm.233), Barcelona, febrer 1999, pp.48-50.
- DÍAZ MARÍN, Pedro: “Burguesia i ciutat. La política urbana a Alacant durant la Dècada Moderada (1844-1854)”, *Recerques* núm.36, Barcelona, 1998, pp.81-108.
- DÍAZ MARÍN, Pedro: *Después de la revolución. Centralismo y burguesía en Alicante (1844-1854)*, Generalitat Valenciana i Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 1998.
- DÍAZ MARÍN, Pedro i FERNÁNDEZ CABELLO, José A.: *Los mártires de la libertad (La revolución de 1844 en Alicante)*, Instituto de Cultura “Juan Gil-Albert” - Diputación de Alicante, Alacant, 1992.

- DÍEZ CANO, L. Santiago: “Los estudios sobre el poder local: planteamientos y tendencias de la investigación reciente”, *Hispania* núm.201, Madrid, gener-abril 1999, pp.97-111.
- DÍEZ DEL CORRAL, Luis: *El liberalismo doctrinario*, Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1984.
- *Los diputados pintados por sus hechos. Colección de estudios biográficos sobre los elegidos por el sufragio universal en las constituyentes de 1869 recopilados por distintos literatos*, 3 toms, R.Labajos y compañía editores, Madrid, 1869-1870.
- DOMÍNGUEZ MARTÍN, Rafael: “De l’aldea perdida a l’aldea recuperada: el mite de la decadència de la comunitat pagesa a Cantàbria (1750-1950)”, *Recerques* núm.36, Barcelona, 1998, pp.53-80.
- DOMÍNGUEZ ORTIZ, Antonio (dir.): *Historia de España. Vol.9: La transición del Antiguo al Nuevo régimen (1789-1874)*, Planeta, Barcelona, 1988.
- DOMÍNGUEZ ORTIZ, Antonio: *Sociedad y Estado en el siglo XVIII español*, Ariel, Barcelona, 1986.
- DONEZAR, Javier M. i PÉREZ LEDESMA, Manuel (eds.): *Antiguo Régimen y liberalismo. Homenaje a Miguel Artola. Tom 2: Economía y Sociedad*, Alianza Editorial - Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, 1995.
- DUPUY, Roger (dir.): *Pouvoir local et Révolution 1780-1850. La frontière intérieure. Colloque International Rennes 28 septembre - 1er octobre 1993*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 1995.
- DUPUY, Santiago Luis: *Barcelona desde 1º de julio hasta 20 de septiembre de 1854*, Imprenta de Narciso Ramírez, Barcelona, 1954.
- DURÁN DE LA RUA, Nelson: *La Unión Liberal y la modernización de la España isabelina. Una convivencia frustrada, 1854-1868*, Akal, Madrid, 1979.

- EIRAS ROEL, Antonio: *El Partido Demócrata Español (1849-1868)*, Rialp - Estudio General de Navarra, Madrid, 1961.
- ELEY, Geoffrey: “Alla ricerca della rivoluzione borghese: le particolarità della storia tedesca”, *Passato e Presente* núm.16, Florència, 1988, pp.55-80.
- ELÍAS DE MOLINS, Antonio: *El Concordato de 1851 anotado con las leyes, decretos y disposiciones que se han publicado en su aclaración*, Librería de Victoriano Suárez, Madrid, 1882.
- ELORZA, Antonio: “Los orígenes del asociacionismo obrero en España (Datos sobre la Sociedad de Protección Mutua de Tejedores de Algodón de Barcelona, 1840-1855)”, *Revista de Trabajo* núm.37, Madrid, primer trimestre 1972, pp.125-345.
- ELORZA, Antonio i LÓPEZ ALONSO, Carmen: *Arcaísmo y modernidad. Pensamiento político en España, siglos XIX-XX*, Historia 16, Madrid, 1989.
- ENRILE ALEIX, Julio Antonio: *El Senado en la Década moderada (1845-1854)*, Ed. Universidad Complutense de Madrid - Servicio de Reprografía, Madrid, 1980.
- ESPADAS BURGOS, Manuel: *La España de Isabel II, Cuadernos Historia 16* núm. 260, Madrid.
- *Estadística del personal y vicisitudes de las Córtes y de los Ministerios de España desde el 29 de setiembre de 1833, en que falleció el Rey Don Fernando VII, hasta el 24 de diciembre de 1879, en que se suspendieron las sesiones*, Imprenta y fundicion de la viuda é hijos de J.A.García, Madrid, 1880.
- ESTAPÉ Y RODRÍGUEZ, Fabián: *La reforma tributaria de 1845*, Instituto de Estudios Fiscales, Madrid, 1971.
- *Estatutos de la Sociedad económica de Amigos del País de Lérida*, Imprenta y librería de D. José Sol, Lleida, 1855.

- ESTÉBANEZ CALDERÓN, Serafín: “Don Opando, o unas elecciones”, *Escenas Andaluzas*, Ediciones Cátedra, Madrid, 1985 (1ª ed.: 1847), pp.135-178.
- ESTRADA SÁNCHEZ, Manuel: “La aventura electoral de José María de Pereda en 1871 y sus contradicciones políticas”, dins *Libro homenaje in memoriam Carlos Díaz Rementería*, Universidad de Huelva, Huelva, 1998, pp.285-296.
- ESTRADA SÁNCHEZ, Manuel: “Delimitación territorial y poder político: la Diputación provincial de Santander durante la configuración del Estado liberal”, dins *I Encuentro de Historia de Cantabria. Actas del encuentro celebrado en Santander los días 16 a 19 de diciembre de 1996. Tomo II*, Universidad de Cantabria - Consejería de Cultura y Deporte, Santander, 1999, pp.997-1009.
- ESTRADA SÁNCHEZ, Manuel: *La lucha por el poder: derecho de sufragio y fraude electoral (Liébana 1834-1868)*, Parlamento de Cantabria - Ayuntamiento de Camaleño, Santander, 1999.
- ESTRADA SÁNCHEZ, Manuel: *El significado político de la legislación electoral en la España de Isabel II*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cantabria, Santander, 1999.
- FARIÑA JAMARDO, Xosé i PEREIRA FIGUEROA, Miguel Ángel: *La Diputación de Pontevedra 1836-1986*, Diputación Provincial de Pontevedra, Vigo, 1986.
- FEIJÓO GÓMEZ, Albino: *Quintas y protesta social en el siglo XIX*, Ministerio de Defensa, Madrid, 1996.
- FERNÁNDEZ, M. Antonia: “Aproximación al vocabulario periodístico español durante la revolución de 1848”, *Trienio* núm.28, Madrid, noviembre 1996, pp.119-142.
- FERNÁNDEZ, Roberto (ed.): *España en el siglo XVIII. Homenaje a Pierre Vilar*, Crítica, Barcelona, 1985.

- FERNÁNDEZ, Tomás Ramón i SANTAMARÍA, Juan Alfonso: *Legislación administrativa española del siglo XIX*, Instituto de Estudios Administrativos, Madrid, 1977.
- FERNÁNDEZ ALBALADEJO, Pablo i ORTEGA LÓPEZ, Margarita (eds.): *Antiguo Régimen y liberalismo. Homenaje a Miguel Artola. Tom 3: Política y Cultura*, Alianza Editorial - Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, 1995.
- FERNÁNDEZ ALMAGRO, Melchor: *Cánovas, su vida y su política*, Ediciones Ambos Mundos, Madrid, 1951.
- FERNÁNDEZ ALMAGRO, Melchor: “Las Cortes del siglo XIX y la práctica electoral”, *Revista de Estudios Políticos* núm.10, Madrid, juliol-agost 1943, pp.383-416.
- FERNÁNDEZ BASTARRECHE, Fernando: *El Ejército español en el siglo XIX*, Siglo XXI, Madrid, 1978.
- FERNÁNDEZ BENÍTEZ, Vicente: “Campesinos y revolución liberal en Cantabria 1820-1840”, *Trienio* núm.8, Madrid, noviembre 1986, pp.127-150.
- FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA, Fernando: *Mis memorias íntimas*, 2 vols., Atlas, Biblioteca de Autores Españoles, Madrid, 1966.
- FERNÁNDEZ DE LOS RÍOS, Ángel: *Estudio histórico de las luchas políticas de la España del siglo XIX*, 2 vols., English y Gras editores, Madrid, 1879-1880.
- FERNÁNDEZ DOMÍNGUEZ, Arturo: *Leyes Electorales españolas de Diputados a Cortes en el siglo XIX. Estudio histórico y jurídico-político*, Civitas, Madrid, 1992.
- FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, Francisco: *Toledo en el Bienio Progresista (1854-1856)*, Caja de Ahorro de Toledo, Toledo, 1987.
- FERNÁNDEZ PRIETO, Lourenzo; NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M.; ARTIAGA REGO, Aurora; i BALBOA, Xesús (coord.): *Poder local, elites e cambio social na Galicia non*

urbana (1874-1936), Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela, 1997.

- FERNÁNDEZ-SEGADO, Francisco: *Las disposiciones de excepción en la década moderada*, Instituto de Estudios Políticos, Madrid, 1976 (separata del núm.205 de la *Revista de Estudios Políticos*).

- FERRER, Melchor: *Historia del tradicionalismo español*, 29 toms, Trajano, Sevilla, 1941-1960.

- FONTANA, Josep: "Bastardos y ladrones", *Revista de Occidente* núm.45, Madrid, 1985, pp.83-100.

- FONTANA, Josep: *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX*, Ariel, Barcelona, 1981.

- FONTANA, Josep: "Los campesinos en la historia: reflexiones sobre un concepto y unos prejuicios", *Historia Social* núm.28, València, 1997, pp.3-11.

- FONTANA, Josep: "Canvi econòmic i actituds polítiques. Reflexions sobre les causes de la revolució del 1868", *Recerques* núm.2, Barcelona, 1972, pp.7-32.

- FONTANA, Josep: "Catalunya i la Revolució del 1868", *L'Avenç* núm.17, Barcelona, 1979, pp.48-61.

- FONTANA, Josep: "Crisi camperola i revolta carlina", *Recerques* núm.10, Barcelona, 1980, pp.7-16.

- FONTANA, Josep: *La crisis del Antiguo Régimen, 1808-1833*, Crítica, Barcelona, 1979.

- FONTANA, Josep: *La fi de l'Antic Règim i la industrialització: 1787-1868*, vol.V de la *Història de Catalunya* dirigida per Pierre Vilar, Edicions 62, Barcelona, 1988.

- FONTANA, Josep: *La hacienda en la historia de España 1700-1931*, Instituto de Estudios Fiscales - Ministerio de Hacienda, Madrid, 1980.

- FONTANA, Josep: *La quiebra de la monarquía absoluta 1814-1820*, Ariel, Barcelona, 1978.
- FONTANA, Josep: *La Revolución liberal. Política y hacienda en 1833-1845*, Instituto de Estudios Fiscales - Ministerio de Hacienda, Madrid, 1977.
- FONTANA, Josep; UCELAY DA CAL, Enric; i FRADERA, Josep M.: *Reflexions metodològiques sobre la història local*, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, Girona, 1985.
- FONTANA, Josep et al.: *Catalunya i Espanya al segle XIX*, Columna, Barcelona, 1987.
- FORNER, Salvador (coord.): *Democracia, elecciones y modernización en Europa. Siglos XIX y XX*, Cátedra, Madrid, 1997.
- FORNS I BARDAJÍ, Josep: *Economía, política, conflictividad i elits locals a la Catalunya occidental: Almenar (Segrià) i la seva àrea, segles XV-XIX*, tesi doctoral, Universitat de Lleida, Lleida, 1997.
- FRADERA, Josep M.: *Cultura nacional en una societat dividida. Patriotisme i cultura a Catalunya (1838-1868)*, Curial, Barcelona, 1992.
- FRADERA, Josep M. (dir.): *La gran transformació 1790-1860*, vol.VI d'*Història. Política, Societat i Cultura dels Països Catalans* dirigida per Borja de Riquer i Permanyer, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1997.
- FRADERA, Josep M.: *Jaume Balmes. Els fonaments racionals d'una política catòlica*, Eumo Editorial, Barcelona, 1996.
- FRADERA, Josep M.: "La política liberal y el descubrimiento de una identidad distintiva de Cataluña (1835-1865)", *Hispania* núm.205, vol.LX/2, Madrid, 2000, pp.673-702.
- FRADERA, Josep M.: "El vigatanisme en la transformació de les tradicions culturals i polítiques de la Catalunya muntanyesa (1865-1900)", dins RAMISA, Maties: *Els orígens del catalanisme conservador i "La Veu de Montserrat", 1878-1900*, Eumo ed., Vic, 1985, pp.19-52.

- FRADERA, Josep M. i MILLAN, Jesús (eds.): *Las burguesías europeas del siglo XIX. Sociedad civil, política y cultura*, Biblioteca Nueva-Universitat de València, Madrid, 2000.
- FRADERA, Josep M.; MILLAN, Jesús; i GARRABOU, Ramon (eds.): *Carlisme i moviments absolutistes*, Eumo Editorial, Vic, 1990.
- FRÍAS CORREDOR, Carmen: “Conflictividad, protesta y formas de resistencia en el mundo rural. Huesca, 1880-1914”, *Historia Social* núm.37, València, 2000, pp.97-118.
- FUENTE MONGE, Gregorio de la: *Los revolucionarios de 1868. Elites y poder en la España liberal*, Marcial Pons, Madrid, 2000.
- FUENTES, Juan Francisco: “Clase media y burguesía en la España liberal (1808-1874): ensayo de conceptualización”, *Historia Social* núm.17, València, tardor 1993, pp.47-61.
- FUENTES, Juan Francisco et al.: “Las élites en la España contemporánea”, *Historia contemporánea* núm.8, Bilbao, 1992.
- FULLANA I PUIGSERVER, Pere: *Mallorca durant el segle XIX (1808-1868)*, Edicions Documenta Balear, Palma de Mallorca, 1996.
- FUSI, Juan Pablo i PALAFOX, Jordi: *España: 1808-1996. El Desafío de la Modernidad*, Espasa, Madrid, 1997.
- FUSTER SOBREPÈRE, Joan: *L’Ajuntament de Barcelona a la dècada moderada (1844-1854)*, treball d’iniciació a la recerca, Universitat Pompeu Fabra - Institut Universitari d’Història Jaume Vicens i Vives, Barcelona, 2000.
- GALLEGO, José Andrés et al.: “Informe: Espartero, el espadón progresista”, *Historia 16* any IV núm.43, Madrid, novembre 1979, pp.36-61.
- GALVÁN RODRÍGUEZ, Eduardo: *El origen de la Autonomía Canaria. Historia de una Diputación Provincial (1813-1925)*, Ministerio para las Administraciones Públicas, Madrid, 1995.
- GANAU, Joan: *La idea de ciutat a Lleida*, Pagès editors, Lleida, 1992.

- GANAU, Joan (ed.): *Viatges per Ponent*, Ajuntament de Lleida - Institut d'Estudis Ilerdencs - Universitat de Lleida, Lleida, 1996.
- GARCIA BALAÑÀ, Albert: "Ordre industrial i transformació cultural a la Catalunya de mitjan segle XIX: a propòsit de Josep Anselm Clavé i l'associacionisme coral", *Recerques* núm.33, Barcelona, pp.103-134.
- GARCÍA DE CORTÁZAR, Fernando i GONZÁLEZ VESGA, José Manuel: *Breve historia de España*, Alianza Editorial, Madrid, 1994.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, J.: *El origen del municipio constitucional. Autonomía y centralización en Francia y en España*, Instituto de estudios de administración local, Madrid, 1983.
- GARCÍA MARTÍ, Victoriano: *El Ateneo de Madrid (1835-1935)*, Editorial Dossat, Madrid, 1948.
- GARCÍA MONERRIS, Carmen i PÉREZ GARZÓN, Juan Sisinio: "Las barricadas de julio de 1854. Análisis sociológico", *Anales del Instituto de Estudios Madrileños* tom 12, Madrid, 1976, pp.213-237.
- GARCÍA-NIETO, Mª Carmen i YLLÁN, Esperanza: *Historia de España 1808-1978. Vol.1: La revolución liberal, 1808-1868*, Crítica, Barcelona, 1987.
- GARCÍA-NOBLEJAS, José Antonio: *El Manifiesto de Manzanares entre el pronunciamiento de Vicálvaro y la revolución de julio*, Ayuntamiento de Manzanares, Madrid, 1963.
- GARCIA ROVIRA, Anna M. (ed.): *España, ¿nación de naciones?*, *Ayer* núm.35, Marcial Pons, Madrid, 1999.
- GARCIA ROVIRA, Anna M.: "Liberalisme "no respectable" i poble menut urbà: bullangues i revolució liberal (1832-1835)", *Recerques* núm.22, Barcelona, 1989, pp.45-62.

- GARCIA ROVIRA, Anna M.: “Los proyectos de España en la revolución liberal. Federalistas y centralistas ante la inserción de Cataluña en España (1835-1837)”, *Hispania* núm.203, vol.LIX/3, Madrid, setembre-desembre 1999, pp.1007-1031.
- GARCIA ROVIRA, Anna M.: *La revolució liberal a Espanya i les classes populars*, Ed.Eumo, Barcelona, 1989.
- GARCÍA SANZ, Ángel i GARRABOU, Ramon (eds.): *Historia agraria de la España contemporánea. Vol.1: Cambio social y nuevas formas de propiedad (1800-1850)*, Crítica, Barcelona, 1985.
- GARRABOU, Ramon (a cura de): *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans*, Crítica - Centre de Treball i Documentació, Barcelona, 1986.
- GARRABOU, R.; PASCUAL, P.; PUJOL, J.; i SAGUER, E.: “Potencialidad productiva y rendimientos cerealícolas en la agricultura catalana contemporánea (1820-1935)”, *Noticiero de Historia Agraria* núm.10, Múrcia, juliol-desembre 1995, pp.89-130.
- GARRABOU, Ramon i SANZ FERNÁNDEZ, Jesús (eds.): *Historia agraria de la España contemporánea. Vol.2: Expansión y crisis (1850-1900)*, Crítica, Barcelona, 1985.
- GARRIDO, Fernando: *La España contemporánea. Sus progresos morales y materiales en el siglo XIX*, 2 toms, Establecimiento tipográfico editorial de Salvador Manero, Barcelona, 1865 i 1867.
- GARRIDO, Fernando: *Historia del reinado del último Borbón de España*, 4 vols., Salvador Manero editor, Barcelona, 1868-1870.
- GARRIDO, Fernando: *La República democrática, federal universal. Nociones elementales de los principios democraticos, dedicadas á las clases productoras*, Imprenta y Libreria de José Sol, Lleida, 1855.

- GARRIDO GONZÁLEZ, Luis (coord.): *Nueva Historia Contemporánea de la Provincia de Jaén (1808-1950)*, Diputación Provincial de Jaén - Instituto de Estudios Giennenses, Jaén, 1994.
- GARRORENA MORALES, Ángel: *El Ateneo de Madrid y la teoría de la Monarquía Liberal, 1836-1847*, Instituto de Estudios Políticos, Madrid, 1974.
- GAY ARMENTEROS, Juan C.(ed.): *Italia-España. Viejos y nuevos problemas históricos*, Ayer núm.36, Marcial Pons, Madrid, 1999.
- GEBHARDT, Víctor: *El pueblo y las elecciones de 1864. Consideraciones políticas de actualidad*, Imprenta de Luis Tasso, Barcelona, 1864.
- GENERALITAT DE CATALUNYA: *Guia Bibliogràfica d'Història de Catalunya*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993.
- GHANIME, Albert: *Joan Cortada: Catalunya i els catalans al segle XIX*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1995.
- GIL DE MURO, Eduardo T.: *"Yo: Francisco Palau y Quer"*, Editorial Monte Carmelo, Burgos, 1986.
- GIL NOVALES, Alberto: "El problema de la revolución en el liberalismo español (1808-1868)", *Estudios de historia social* núms.22-23, Madrid, 1982, pp.7-22.
- GIL NOVALES, Alberto (ed.): *La revolución burguesa en España*, Universidad Complutense, Madrid, 1985.
- GIMÉNEZ Y GUITED, Francisco: *Historia militar y política del general D. Juan Prim*, 2 vols., Imp. de Luis Tasso, Barcelona, 1860.
- GIRALT, Emili: "L'Agricultura", dins MALUQUER DE MOTES, Jordi (dir.): *Història econòmica de la Catalunya contemporània. Vol.2: S.XIX. Població i agricultura*, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1990, pp.121-305.

- GIRALT, Emili: “L'evolució de l'agricultura al segle XIX”, dins *Història de Catalunya*. Vol.5, Salvat, Barcelona, 1978, pp.20-38.
- GIRALT, Emili: “La propietat i l'explotació de la terra durant el segle XIX”, dins *Història de Catalunya*. Vol.5, Salvat, Barcelona, 1978, pp.39-59.
- GOLDMAN, Noemí i SALVATORE, Ricardo (compiladors): *Caudillismos rioplatenses. Nuevas miradas a un viejo problema*, Eudeba, Buenos Aires, 1998.
- GÓMEZ URDÁÑEZ, Gracia: “Progresismo y poder político en la España isabelina: el gobierno de Olózaga a finales de 1843”, *Hispania* núm.205, vol.LX/2, Madrid, 2000, pp.623-672.
- GÓMEZ URDÁÑEZ, Gracia: “Reflexiones sobre la revolución burguesa en España. Una aproximación a los orígenes, ideario y práctica del pensamiento liberal”, *Brocar. Cuadernos de Investigación Histórica* núm.20, Logronyo, 1996, pp.327-345.
- GÓMEZ URDÁÑEZ, Gracia: *Salustiano de Olózaga. Élités políticas en el liberalismo español (1805-1843)*, Universidad de La Rioja, Logronyo, 1999.
- GÓMEZ URDÁÑEZ, Gracia: “Salustiano de Olózaga. La necesidad de una biografía histórica”, *Historia contemporánea* núms.13-14, Bilbao, 1996, pp.239-249.
- GONZÁLEZ ALONSO, Benjamín: *Sobre el Estado y la Administración de la Corona de Castilla en el Antiguo Régimen*, Siglo XXI, Madrid, 1981.
- GONZÁLEZ ASENJO, Alfonso J.: “La resistencia al servicio militar en Galicia (1837-1874)”, *Estudios de Historia Social* núms.34-35, Madrid, juliol-desembre 1985, pp.197-318.
- GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: “La producción historiográfica del último medio siglo sobre el carlismo en el proceso de la revolución española”, *Hispania* núm.176 vol. L/3, Madrid, setembre-desembre 1990, pp.1321-1347.

- GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *La razón de la fuerza. Orden público, subversión y violencia política en la España de la Restauración (1875-1917)*, CSIC, Madrid, 1998.
- GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo i MORENO LUZÓN, Javier: *Elecciones y parlamentarios. Dos siglos de historia en Castilla-La Mancha*, Junta de Comunidades de Castilla-La Mancha i Cortes de Castilla-La Mancha, Toledo, 1993.
- GONZÁLEZ CASANOVAS, J.A.: *Las Diputaciones provinciales en España. Historia política de las Diputaciones desde 1812 hasta 1985*, Mancomunidad General de Diputaciones de Régimen Común, Madrid, 1986.
- GONZÁLEZ MARTÍNEZ, Rosa María: *La Real Sociedad Económica de Amigos del País de León*, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de León, Lleó, 1981.
- GRAELL, Guillermo: *D. Juan Mañé y Flaquer*, Casanovas, Barcelona, 1903.
- GRASES, J.: *Breve reseña de las ocurrencias políticas, estragos é inundacion del rio Galligans y del sitio de Gerona en setiembre, octubre y noviembre de 1843*, Imprenta y Librería de J.Grases, Girona, 1843.
- GRAU, M.Dolors: *La vida d'Alcover durant el regnat d'Isabel II (1833-1868)*, Consell Comarcal de l'Alt Camp, Alcover, 1994.
- *La Guardia Civil. Historia de esta institución y de todas las que se han conocido en España con destino á la persecucion de malhechores, desde los tiempos más remotos hasta nuestros días: obra dedicada al cuerpo de Guardias Civiles por un oficial del Ejército español*, Imprenta y litografía militar del Atlas, Madrid, 1858.
- GUEROLA, Antonio: *Memoria de mi administración en la provincia de Granada como gobernador de ella desde 27 de noviembre de 1863 hasta 25 de enero de 1864*, Fundación Sevillana de Electricidad, Sevilla, 1996.

- GUEROLA, Antonio: *Memoria de mi administración en la provincia de Málaga como gobernador de ella desde 6 de diciembre de 1857 hasta el 15 de febrero de 1863*, 4 vols., Fundación Sevillana de Electricidad, Sevilla, 1995.
- GUEROLA, Antonio: *Memoria de mi administración en la provincia de Sevilla como gobernador de ella desde 11 de junio hasta 24 de octubre de 1863*, Fundación Sevillana de Electricidad, Sevilla, 1993.
- GUEROLA, Antonio: *Memoria de mi administración en la provincia de Zamora como gobernador de ella desde 12 de agosto de 1853 hasta 17 de julio de 1854*, Instituto de Estudios Zamoranos “Florián de Ocampo” - Diputación Provincial de Zamora, Zamora, 1985.
- *Guia de forasteros*, Imprenta Nacional, Madrid, anys 1845-1868.
- GUILLAMÓN, Javier: *Las reformas de la administración local durante el reinado de Carlos III*, Instituto de Estudios de Administración local, Madrid, 1980.
- HALPERIN PEREIRA, Miriam et al. (coord.): *O Liberalismo na Península Ibérica na primeira metade do Século XIX*, 2 vols., Sá da Costa, Lisboa, 1982.
- HERNÁNDEZ, Telesfor-Marcial (coord.): “La burguesia dels Països Catalans al segle XIX”, *Afers* núm.16 - vol.VIII, Catarroja, 1993.
- HERNÁNDEZ MONTALBÁN, Francisco J.: *La abolición de los señoríos en España (1811-1837)*, Biblioteca Nueva-Universitat de València, Madrid, 1999.
- HERRERA I LLOP, Lluís-Marc: *La música teatral a Lleida durant la segona meitat del segle XIX*, Institut d’Estudis Ilerdencs, Lleida, 1998.
- HERRERO MEDIAVILLA, Víctor (editor): *Indice Biográfico de España, Portugal e Iberoamérica*, 10 vols., K.G.Saur, Munic, 2000.
- *Historia militar y política de Don Ramón María Narváez. Tomo I*, Imprenta de José M.Ducazcal, Madrid, 1849.

- HOBBSAWM, Eric J.: *Las revoluciones burguesas*, Guadarrama, Madrid, 1971.
- HUERTAS, Josep Maria (dir.): *200 anys de premsa diària a Catalunya*, Fundació Caixa de Catalunya - Arxiu Històric de la Ciutat. Institut Municipal d'Història - Col·legi de Periodistes de Catalunya, Barcelona, 1995.
- HUERTAS, Josep Maria: *Obrers a Catalunya. Manual d'història del moviment obrer (1840-1975)*, L'Avenç, Barcelona, 1982.
- HUGUET I RECASENS, Maria Lluïsa: *Lleida durant la primera república (1873)*, tesi de llicenciatura, Estudi General de Lleida, Lleida, 1986.
- HUGUET, Ramona: *Els artesans de Lleida: 1680-1808*, Pagès editors, Lleida, 1990.
- HURTADO, Víctor (dir.): *Cartografia històrica*, volum d'*Història. Política, Societat i Cultura als Països Catalans* dirigida per Borja de Riquer i Permanyer, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2000.
- HURTADO, Víctor; MESTRE, Jesús; i MISERACHS, Toni: *Atles d'Història de Catalunya*, Edicions 62, Barcelona, 1995.
- IACHELLO, Enrico: "Centralisation étatique et pouvoir local en Sicilie au XIXe siècle", *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 49e année núm.1, París, gener-febrer 1994, pp.241-266.
- INSTITUTO DE ESTUDIOS ILERDENSES: *Catálogo de la II^a exposición del libro leridano. Dedicada a la bibliografía ilerdense del siglo XIX*, Instituto de Estudios Ilerdenses, Lleida, 1942.
- INSTITUTO DE ESTUDIOS ILERDENSES: *VI Exposición del libro leridano. Bibliografía de la Imprenta José Sol Bertrán, de Lérida (1841-1865)*, Instituto de Estudios Ilerdenses, Lleida, 1946.
- IZARD, Miquel: "Rebuig, resistència, escamoteig i identitat", *L'Avenç* núm.203, Barcelona, maig 1996, pp.6-9.

- IZARD, Miquel: “Rifes i enganyifes sobre la revolució burgesa”, *L’Avenç* núm.116, Barcelona, 1988, pp.26-29.
- IZARD, Miquel: *El segle XIX. Burgesos i proletaris*, Dopesa, Barcelona, 1978.
- JANKE, Peter: *Mendizábal y la instauración de la Monarquía constitucional en España (1790-1853)*, Siglo XXI, Madrid, 1974.
- JENKINS, T.A.: *Parliament, party and politics in Victorian Britain*, Manchester University Press, Manchester - Nova York, 1996.
- JESSENNE, Jean-Pierre et al.: “Entre pouvoirs locaux et pouvoirs centraux: figures d’intermédiaires (XVIIIe-XXe siècles)”, *Le bulletin de la S.H.M.C.* núms.3 i 4, Société d’Histoire Moderne et Contemporaine, París, 1998, pp.1-93.
- JIMÉNEZ GUERRERO, José: *Los sucesos de diciembre de 1854 en Málaga*, Servicio de Publicaciones de la Diputación provincial de Málaga, Màlaga, 1994.
- JIMÉNEZ NÚÑEZ, Fernando: “Actitud de las fuerzas políticas españolas, demócratas y progresistas, frente al movimiento de unidad de Italia, en el período de 1859-1868”, *Revista de Estudios Políticos* núm.64 (nova època), Madrid, abril-juny 1989, pp.259-280.
- JOCELYN-HOLT LETELIER, Alfredo: “Liberalismo y modernidad. Ideología y simbolismo en el Chile decimonónico: un marco teórico”, dins KREBS, Ricardo i GAZMURI, Cristián (eds.): *La revolución francesa y Chile*, Editorial Universitaria, Santiago de Chile, 1990, pp.303-333.
- 1es JORNADES DE JOVES HISTORIADORS CATALANS: *La Història i els Joves Historiadors Catalans*, La Magrana - Institut Municipal d’Història de l’Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1986.
- III JORNADES D’ESTUDIS D’HISTÒRIA: *El món rural català a l’època de la revolució liberal. Vol.I: Ponències*, Universitat de Lleida - UNED Cervera, Lleida, 1995.

- III JORNADES D'ESTUDIS D'HISTÒRIA: *El món rural català a l'època de la revolució liberal. Vol.II: Comunicacions*, UNED, Cervera, 1991.
- VI JORNADES D'ESTUDIS HISTÒRICS LOCALS: *Fiscalitat estatal i hisenda local (ss.XVI-XIX): funcionament i repercussions socials*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 1988.
- JOVÉ, Antoni M.: *Estructura social i conjuntura econòmica a Lleida (1880-1892)*, tesi de llicenciatura, Estudi General de Lleida, Lleida, 1987.
- JOVER ZAMORA, José María: *La civilización española a mediados del siglo XIX*, Espasa-Calpe, Madrid, 1991.
- JOVER ZAMORA, José María (dir.): *La era isabelina y el sexenio democrático (1834-1874)*, vol.XXXIV de la *Historia de España* fundada per Ramón Menéndez Pidal, Espasa-Calpe, Madrid, 1981.
- JOVER ZAMORA, José María: *Política, diplomacia y humanismo popular en la España del siglo XIX*, Ed. Turner, Madrid, 1976.
- JOVER ZAMORA, José María (dir.): *El siglo XIX en España: doce estudios*, Planeta, Barcelona, 1974.
- JUTGLAR, Antoni: *Ideologías y clases en la España contemporánea. Vol.1: 1808-1874*, Edicusa - Cuadernos para el diálogo, Madrid, 1973.
- KIERNAN, V.G.: *La revolución de 1854 en España*, Aguilar, Madrid, 1970.
- KOCKA, Jürgen (a cura de): *Borghesie europee dell'Ottocento*, Marsilio editori, Venècia, 1995.
- KONDO, Agustín Yoshiyuki: *La agricultura española del siglo XIX*, Nerea - Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid, 1990.

- LA PARRA, Emilio i PRADELLS, Jesús (ed.): *Iglesia, Sociedad y Estado en España, Francia e Italia (ss.XVIII al XX)*, Instituto de Cultura “Juan Gil-Albert” - Diputación provincial de Alicante, Alacant, 1991.
- LACOMBA, Juan Antonio (compilador): *Historia Social de España. Siglo XIX*, Ed. Guadiana, Madrid, 1972.
- LAMBERT-GORGES, Martine (coord.): *Les élites locales et l'État dans l'Espagne moderne. XVIe - XIXe siècle*, Centre National de la Recherche Scientifique, París, 1993.
- LAMOINE, Georges et al.: *La conquête du suffrage universel en Grande-Bretagne 1832-1928*, Centre d'études en littérature et civilisation de langue anglaise, Publications de l'université de Rouen núm.212, Rouen, 1996.
- LANGA LAORGA, M.Alicia: *Tradición y modernidad en la configuración social de Europa (1800-1850)*, Editorial Síntesis, Madrid, 1994.
- LAPORTE, Antoni i VENTURA, Anna (dir.): *Eleccions de diputats provincials a Barcelona, 1812-1923*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1987.
- LAPUENTE ARAGÓ, Rosa: “La suspensión parlamentaria durante el reinado de Isabel II”, *Revista de Derecho Político* núm.39, Madrid, 1994, pp.159-211.
- LECUYER, Marie-Claude: “Les élections de 1854 en Espagne”, *IRIS* 1985-2, Université Paul Valéry - Montpellier III, pp.95-162.
- LECUYER, Marie-Claude: “La formación de las Juntas en la revolución de 1854”, *Estudios de historia social* núms.22-23, Madrid, 1982, pp.53-67.
- LECUYER, Marie-Claude: “Los pronunciamientos de 1854”, *Estudios de historia social* núms.18-19, Madrid, 1981, pp.167-191.
- LEVI, Giovanni: “Història local i història nacional”, *Avui*, Barcelona, 6 de febrer del 1994.

- LLADA, Clara E.: *Antecedentes y desarrollo del movimiento obrero español (1835-1888). Textos y documentos*, Siglo XXI, Madrid, 1973.
- LLADA, Clara E.: “¿Qué son las clases populares? Los modelos europeos frente al caso español en el siglo XIX”, *Historia Social* núm.27, València, 1997, pp.3-21.
- LITTLE, Walter i POSADA-CARBÓ, Eduardo (eds.): *Political Corruption in Europe and Latin America*, Institute of Latin American Studies - Macmillan Press, Basingstoke, 1996.
- LLADONOSA PUJOL, Josep: *Las calles y plazas de Lérida a través de la historia*, 5 vols., Publicaciones del Excmo. Ayuntamiento de Lérida, Lleida, 1961-1978.
- LLADONOSA PUJOL, Josep: *La ciutat de Lleida*, 3 vols., Ed.Barcino, Barcelona, 1955-1959.
- LLADONOSA PUJOL, Josep: *Història de Lleida*, 2 vols., F.Camps Calmet Editor, Tàrrrega, 1974.
- LLADONOSA PUJOL, Josep: *Història de la ciutat de Lleida*, Curial, Barcelona, 1980.
- LLADONOSA PUJOL, Josep: *Historia de la Diputación provincial de Lérida*, 2 vols., Diputación Provincial de Lérida, Lleida, 1974.
- LLADONOSA PUJOL, Josep: *Naixement de Lleida contemporània*, Rafael Dalmau, Barcelona, 1969.
- LLADONOSA PUJOL, Josep: *La primera guerra carlina a les terres de Lleida*, Rafael Dalmau, Barcelona, 1965.
- LLADONOSA PUJOL, Josep: “El Règim esparterista a Lleida (1854-1856)”, *Arrels. Miscel·lània d'aportacions històriques Vol.II*, Centre d'Estudis Locals, L'Espluga de Francolí, 1983, pp.181-189.
- LLADONOSA PUJOL, Josep: *El Roser: un capítulo de la historia de Lérida*, La Editora Leridana, Lleida, 1947.

- LLADONOSA I VALL-LLEBRERA, Manuel (dir.): *Biografies de lleidatans il·lustres*, Edicions de la Clamor, Lleida, 1995.
- LLADONOSA I VALL-LLEBRERA, Manuel: *Carlins i liberals a Lleida*, Pagès editors, Lleida, 1993.
- LLADONOSA I VALL-LLEBRERA, Manuel: “El carlisme a la zona liberal (Lleida)”, dins SOLÉ i SABATÉ, Josep M.(dir.): *El carlisme i la seva base social*, Llibres de l'Índex i Fundació Francesc Ribalta, Barcelona, 1992, pp.17-52.
- LLADONOSA I VALL-LLEBRERA, Manuel: “Carlisme i liberalisme a Lleida. Aproximació a un conflicte en una societat en transició”, dins MIR, Conxita (a cura de): *Carlins i integristes: Lleida segles XIX i XX*, Fundació pública Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 1994, pp.51-80.
- LLAVERO PORCEL, Mª Jesús i RUBIO RUIZ, Daniel: “Els bisbes de Ponent i el pre-carlisme: apropament a les cartes pastorals com a documents de difusió d'opinions polítiques”, dins SOLÉ I SABATÉ, Josep M.(coord.): *Literatura, Cultura i Carlisme. III Seminari sobre Carlisme celebrat a Solsona els dies 18 i 19 de març de 1993*, Columna, Barcelona, 1995, pp.89-115.
- LLOBET I PORTELLA, Josep Maria: “Algunes notícies de les guerres carlines a Cervera (1837-1875)”, *Miscel·lània cerverina II*, Centre comarcal de cultura, Cervera, 1984, pp.117-162.
- LLORCA, Carmen: *Isabel II y su tiempo*, Ediciones Istmo, Madrid, 1986.
- LLORD, Josep: *Campanya montemolinista de Catalunya o guerra dels matiners (setembre de 1846 a maig de 1849). Comprèn també el moviment republicà de 1848-1849*, Impremta Altés, Barcelona, 1926.
- LLORENS I SOLÉ, Antoni: *Solsona en les guerres del segle XIX a Catalunya*, Rafael Dalmau - Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1981.

- LLORENS I SOLÉ, Antoni: *Solsona i el Solsonès en la història de Catalunya*, 2 vols., Virgili i Pagès, Lleida, 1986-1987.
- LÓPEZ, Ernesto: *Antología de las Cortes de 1846 á 1854*, Imprenta y encuadernación de V.Tordesillas, Madrid, 1912.
- LÓPEZ CORDERO, Juan Antonio: *Sociedad y economía del Jaén isabelino*, Universidad de Granada - Ayuntamiento de Jaén, Granada, 1992.
- LÓPEZ CORRAL, Miguel: *La Guardia Civil. Nacimiento y consolidación. 1844-1874*, Ministerio de Justicia e Interior - Editorial Actas, Madrid, 1995.
- LÓPEZ GARRIDO, Diego: *La Guardia Civil y los orígenes del Estado centralista*, Crítica, Barcelona, 1982.
- LÓPEZ PALOMEQUE, Francisco (a cura de): *La Regió Agrària de Lleida. Jornades d'Estudis Agraris*, Pagès editors - Publicacions de la Universitat de Lleida, Lleida, 1993.
- LUZ, Pierre de: *Isabel II, Reina de España (1830-1904)*, Editorial Juventud, Barcelona, 1962.
- MADOZ, Pascual: *El Principat de Catalunya al "Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España" de Pascual Madoz*, 2 vols., Curial, Barcelona, 1985.
- MALUQUER DE MOTES, Jordi (dir.): *Història econòmica de la Catalunya contemporània. Vol.2: S.XIX. Població i agricultura*, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1990.
- MALUQUER DE MOTES, Jordi: "La revolució industrial a Catalunya", *L'Avenç* núm.73, Barcelona, juliol-agost 1984, pp.18-34.
- MALUQUER DE MOTES, Jordi: *El socialismo en España, 1833-1868*, Crítica, Barcelona, 1977.

- MARCUELLO BENEDICTO, Juan Ignacio: “La libertad de imprenta y su marco legal en la España liberal”, dins FLAQUER MONTEQUI, Rafael (ed.): *Derechos y constitución*, Ayer núm.34, Madrid, 1999, pp.65-91.
- MARCUELLO BENEDICTO, Juan Ignacio: *La práctica parlamentaria en el reinado de Isabel II*, Publicaciones del Congreso de Diputados, Madrid, 1986.
- MARFANY, Joan-Lluís: “Catalunya i Espanya”, *L’Avenç* núm.216, Barcelona, juliol-agost 1997, pp.6-11.
- MARICHAL, Carlos: *La revolución liberal y los primeros partidos políticos en España: 1834-1844*, Cátedra, Madrid, 1980.
- MARLÉS DE CUSA, Luis: *Estudio médico topográfico y estadístico de Lérida* (manuscrit), Real Academia de Ciencias Médicas de Barcelona, Barcelona, 1879.
- MARTÍ, Casimir: *L’Església de Barcelona (1850-1857)*, 2 vols., Curial Edicions Catalanes - Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1984.
- MARTÍ, Casimir: “Provocacions eclesiàstiques a l’anticlericalisme, 1856-1868”, *L’Avenç* núm.177, Barcelona, gener 1994, pp.26-31.
- MARTÍ, Casimir: “La religiositat a Barcelona a mitjan segle XIX”, dins MANENT, Albert; MASSOT, Josep; i SOBERANAS, Amadeu-J.(a cura de): *Contribució a la història de l’Església catalana. Homenatge a mossèn Joan Bonet i Baltà*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1983, pp.121-177.
- MARTÍ, Manuel: “Poder local y evolución social en el País Valenciano del siglo XIX”, *Hispania* núm.201, Madrid, gener-abril 1999, pp.51-58.
- MARTÍ, Manuel: “La revolució liberal en perspectiva”, *Recerques* núm.28, Barcelona, 1994, pp.97-103.
- MARTÍ ARNÁNDIZ, Otilia: *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castelló de la Plana (1808-1858)*, Diputació de Castelló, Castelló, 1997.

- MARTÍ ARNÀNDIZ, Oflia: “La revolució social al Catelló de la Plana del segle XIX”, *Plecs d’Història Local* núm.79 (*L’Avenç* núm.233), Barcelona, febrer 1999, pp.44-47.
- MARTÍ GILABERT, Francisco: *Iglesia y Estado en el reinado de Isabel II*, Ediciones Eunat - Servicio de publicaciones de la Universidad de Navarra, Pamplona, 1996.
- MARTÍN, Teodoro (a cura de): *La Desamortización: textos político-jurídicos*, Narcea, Madrid, 1973.
- MARTÍN, Teodoro: *El Partido progresista español (1833-1869)*, Gráficas Europa, Salamanca, 1975.
- MARTÍN NIÑO, Jesús: “1854: Una fecha en la historia del impuesto de consumos”, *Hacienda pública española* núm.69, Madrid, 1981, pp.219-228.
- MARTÍN-RETORTILLO, Sebastián i ARGULLOL, Enrique: “Aproximación histórica al tema de la descentralización, 1812-1931”, dins MARTÍN-RETORTILLO, Sebastián (ed.): *Descentralización administrativa y organización política. Tom I*, Alfaguara, Madrid, 1973, pp.1-369.
- MARTÍNEZ CUADRADO, Miguel: *Elecciones y partidos políticos de España (1868-1931)*, 2 vols., Taurus, Madrid, 1969.
- MARTÍNEZ DE LA ROSA, Francisco: *Obras de D.Francisco Martínez de la Rosa*, 8 vols., Ediciones Atlas - Biblioteca de Autores Españoles, Madrid, 1960-1962.
- MARTÍNEZ DORADO, Gloria: “La formación del Estado y la acción colectiva en España, 1808-1845”, *Historia Social* núm.15, València, hivern 1993, pp.101-116.
- MARTÍNEZ GALLEGO, Francesc-Andreu: “Conflictividad social en el País Valenciano durante el quinquenio odonnellista 1858-1863”, *Estudis d’Història Contemporània del País Valencià* núm.8, València, 1990, pp.177-195.
- MARTÍNEZ GALLEGO, Francesc A.: “La revolución de las coles: sobre el motín contra el impuesto de consumos en el proceso revolucionario español”, dins CASTILLO,

Santiago i ORTIZ DE ORRUÑO, José M^a (coords.): *Estado, protesta y movimientos sociales*, Asociación de Historia Social - Universidad del País Vasco, Bilbao, 1998, pp.49-64.

- MARTÍNEZ MARÍN, Antonio: *La representatividad municipal española. Historia legislativa y régimen vigente*, Universidad de Murcia, Murcia, 1989.

- MARTÍNEZ RUEDA, Fernando: *Los poderes locales en Vizcaya. Del Antiguo Régimen a la Revolución Liberal 1700-1853*, Universidad del País Vasco - Euskal Herriko Unibertsitatea, Bilbao, 1994.

- MARTÍNEZ RUIZ, Enrique: *Creación de la Guardia Civil*, Editora Nacional, Madrid, 1976.

- MARTÍNEZ RUIZ, Enrique: *La delincuencia contemporánea. Introducción a la delincuencia isabelina*, Universidad de Granada, Granada, 1982.

- MARTÍNEZ RUIZ, Enrique: “Desertores y prófugos en la primera mitad del siglo XIX. Sus causas y efectos”, *Hispania* núm.107, Madrid, 1967, pp.608-638.

- MARTÍNEZ RUIZ, Enrique: “Las fuerzas de seguridad y el orden público en la primera mitad del siglo XIX”, *Cuadernos de historia. Anexos a la revista Hispania. Vol.IV: Estudios sobre la España liberal 1808-1848*, Madrid, 1973, pp.83-161.

- MARTÍNEZ RUIZ, Enrique: “El reclutamiento militar y sus implicaciones sociales en el marco de la Constitución de 1845”, *Revista de Derecho Político* núm.39, Madrid, 1994, pp.213-259.

- MARTÍNEZ SEGARRA, Rosa: “Repertorio bibliográfico sobre el reinado de Isabel II”, *Revista de Derecho Político* núm.39, Madrid, 1994, pp.325-399.

- MARTÍNEZ TORRES, José Antonio: “De lo económico a lo político sin pasar por lo social: algunas consideraciones sobre la revolución liberal burguesa en Madrid”, *Trienio* núm.34, Madrid, noviembre 1999, pp.137-154.

- MARTÍNEZ VILLERGAS, Juan: *Paralelo entre la vida militar de Espartero y la de Narváez*, Imprenta de J. Antonio Ortigosa, Madrid, 1851.
- MARTOS, Cristino: *La revolución de julio en 1854*, Imprenta de Don Anselmo Santa Coloma - Impr. del Colegio de sordo-mudos y de ciegos, Madrid, 1854-1855.
- MARX, Karl i ENGELS, Friedrich: *Revolución en España*, Ariel, Barcelona, 1970.
- MAYER, Arno J.: *La persistencia del Antiguo Régimen. Europa hasta la gran guerra*, Alianza Universidad, Madrid, 1984.
- McPHEE, Peter: *The Politics of Rural Life: Political Mobilization in the French Countryside, 1846-1852*, Oxford University Press, Oxford, 1992.
- McPHEE, Peter: "Polítització i cultura popular als Pirineus Orientals, 1848-1851", *Recerques* núm.36, Barcelona, 1998, pp.35-52.
- McPHEE, Peter: *Les Semailles de la République dans les Pyrénées-Orientales 1846-1852. Classes sociales, culture et politique*, Les Publications de l'Olivier, Perpinyà, 1995.
- MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino: *Historia de los heterodoxos españoles. Vol.II*, La Editorial Católica, Madrid, 1987.
- MERELO, José: *Guia geográfica, administrativa, eclesiástica, militar y judicial de Lérida y su provincia para 1868*, Imprenta de José Sol é hijo, Lleida, 1867.
- MESTRE, Esteban: *Los delitos electorales en España (1812-1936)*, Editora Nacional, Madrid, 1976.
- MESTRE I CAMPI, Jesús: *Una ciutat emmurallada al temps de la revolució industrial. Barcelona: ciutat, societat i política (1823-1859)*, 2 vols., tesi doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1985.
- MESTRE I CAMPI, Jesús (dir.): *Diccionari d'Història de Catalunya*, Edicions 62, Barcelona, 1993.

- MESTRE I CAMPI, Jesús: “Les dues cares de la política liberal a Barcelona (1837-1843). Eleccions i revoltes populars”, *L’Avenç* núm.87, Barcelona, 1985, pp.50-56.
- MILLAN, Jesús: “Antiliberalisme, protesta i subordinació popular al sud del País Valencià”, *Recerques* núm.16, Barcelona, 1984, pp.95-118.
- MILLAN, Jesús: “Burguesia i canvi social a l’Espanya del segle XIX, 1843-1875”, *Recerques* núm.28, Barcelona, 1994, pp.73-80.
- MILLAN, Jesús: “Campesinado y cambio social en la politización de la sociedad contemporánea. Una discusión sobre el conservadurismo agrario valenciano”, dins FERNÁNDEZ PRIETO, Lourenzo; NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M.; ARTIAGA REGO, Aurora; i BALBOA, Xesús (eds.): *Poder local, elites e cambio social na Galicia non urbana (1874-1936)*, Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela, 1997, pp.161-188.
- MILLAN, Jesús: “Un carlisme episòdic?”, *L’Avenç* núm.205, Barcelona, juliol-agost 1996, pp.64-66.
- MILLAN, Jesús (ed.): *Carlismo y contrarrevolución en la España contemporánea*, *Ayer* núm.38, Marcial Pons, Madrid, 2000.
- MILLAN, Jesús: “La herencia política de la revolución liberal en la sociedad agraria española”, *Colloque “La politisation des campagnes européennes au XIXe siècle”*, École Française de Rome, Roma, febrer de 1997 (en premsa).
- MILLAN, Jesús: “Moviments de protesta i resistència a la fi de l’antic règim, 1714-1808: cap a una integració de les actituds i de les trajectòries socials”, dins *Moviments Socials i Dinàmica Associativa. 1r Congrés de la Coordinadora de Centres d’Estudis de Parla Catalana (10 i 11 de novembre de 1994)* (text fotocopiats).

- MILLAN, Jesús: *El poder de la tierra. La sociedad agraria del Bajo Segura en la época del liberalismo, 1830-1890*, Instituto de Cultura "Juan Gil-Albert" - Excma. Diputación Provincial de Alicante, Alacant, 1999.
- MILLAN, Jesús: "Los poderes locales en la sociedad agraria: una propuesta de balance", *Historia Agraria* núm.22, Murcia, 2000, pp.97-110.
- MILLAN, Jesús: *Rentistas y campesinos. Desarrollo agrario y tradicionalismo político en el Sur del País Valenciano, 1680-1840*, Instituto Juan Gil-Albert - Diputación Provincial de Alicante, Alacant, 1984.
- MILLAN, Jesús i CALATAYUD, Salvador: "Un capitalisme agrari amb "rendistes" i "camperols": una aproximació a la dinàmica de la societat local al regadiu valencià durant el segle XIX", *Estudis d'Història Agrària* núm.10, Barcelona, 1994, pp.27-56.
- MILLAN, Jesús i ZURITA, Rafael: "Élites terratenientes y tipos de caciquismo. La casa de Rafal/Vía-Manuel entre la revolución liberal y la crisis de la Restauración", *Historia agraria* núm.16, Murcia, 1998, pp.153-181.
- MIÑAMBRES ABAD, Amparo: *L'Escola Normal de Lleida. Una crònica dels seus primers 100 anys 1841-1940*, Universitat de Lleida, Lleida, 1994.
- MIR, Conxita (a cura de): *Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració, 1875-1923*, Virgili i Pagès - Estudi General de Lleida - Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 1989.
- MIR, Conxita (a cura de): *Carlins i integristes: Lleida segles XIX i XX*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 1994.
- MIR, Conxita: "El catalanisme conservador a Lleida: balanç d'un trajecte", dins ANGUERA, Pere et al.: *El catalanisme conservador*, Cercle d'estudis històrics i socials, Girona, 1996, pp.217-239.

- MIR, Conxita: *Elecciones legislativas en Lérida durante la Restauración y la II República: Geografía del voto*, Fundación Juan March, Madrid, 1980.
- MIR, Conxita: *Lleida (1890-1936): Caciquismo polític i lluita electoral*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1985.
- MIR MONTALT, Vicent R.: *Desposeer y custodiar. Transformación agraria y guardería rural en la provincia de Valencia, 1844-1874*, Ed. Alfons el Magnànim, València, 1997.
- MIRAFLORES, Marqués de: *Memorias del reinado de Isabel II*, Ediciones Atlas-Biblioteca de Autores Españoles toms 172, 173 i 174, Madrid, 1964.
- MIRÓ, Pedro: *Memoria de varios actos administrativos justificada con documentos oficiales, que revela el deplorable estado del ramo de montes. Confiado en esta provincia al señor D. José Rodriguez de los Rios jefe de la sección de la misma*, Imprenta de D. José Rauret, Lleida, 1865.
- MOLAS, Joaquim; JORBA, Manuel; i TAYADELLA, Antònia (selecció de): *La Renaixença. Fonts per al seu estudi 1815-1877*, Dep. de Literatura Catalana de la Universitat de Barcelona i Dep. de Filologia Hispànica de la Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1984.
- MOLINA, Fidel: *El servei militar a Lleida. Història i sociologia de les quintes (1878-1960)*, Pagès editors, Lleida, 1997.
- MOLINER PRADA, Antonio: "La crisis de la monarquía isabelina (1863-1868)", *Trienio* núm.17, Madrid, maig 1991, pp.35-66.
- MOLINER PRADA, Antonio: "Informes del archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores sobre la crisis de 1856. Crisis social y conflictividad durante el Bienio Progresista", *Trienio* núm.28, Madrid, novembre 1996, pp.143-172.

- MOLINER PRADA, Antonio: *Joaquín María López y el partido progresista 1834-1843*, Instituto de Estudios “Juan Gil-Albert”, Alacant, 1988.
- MOLINER PRADA, Antonio (edició i estudi preliminar): *Lesseps y los políticos españoles (el informe de 1848)*, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 1993.
- MOLINER PRADA, Antonio: “El movimiento centralista catalán en 1843”, *Trienio* núm.11, Madrid, 1988, pp.25-109.
- MOLINER PRADA, Antonio: “El movimiento juntero leonés durante la Regencia de Espartero”, *Trienio* núm.8, Madrid, noviembre 1986, pp.87-125.
- MOLINER PRADA, Antonio: *Revolución burguesa y movimiento juntero en España (La acción de las juntas a través de la correspondencia diplomática y consular francesa, 1808-1868)*, Ed.Milenio, Lleida, 1997.
- MONLAU, P.F. i SALARICH, J.: *Condiciones de vida y trabajo obrero en España a mediados del siglo XIX*, Anthropos, Barcelona, 1984.
- MONLLEÓ PERIS, Rosa: *La Gloriosa en Valencia (1864-1869)*, Edicions Alfons el Magnànim - Generalitat Valenciana, València, 1996.
- MONSELL CISNEROS, Mª Francisca i PÉREZ DÍAZ, Rafael Luis: “La práctica electoral en el reinado de Isabel II”, *Revista de las Cortes Generales* núm.16, Madrid, primer quadrimestre 1989, pp.143-177.
- MORAL RUIZ, Joaquín del: *La agricultura española a mediados del s.XIX (1850-1870). Resultados de una encuesta agraria de la época*, Ministerio de Agricultura, Madrid, 1979.
- MORAL RUIZ, Joaquín del: *Gasto público y expansión económica en España, 1845-1865: Hacienda y Política Económica de la España de “moderados” y “progresistas”*, Instituto de Estudios Fiscales, Madrid, 1979.
- MORAL RUIZ, Joaquín del: *Hacienda central y haciendas locales en España (1845-1905)*, Instituto de Estudios de Administración local, Madrid, 1984.

- MORAL RUIZ, Joaquín del: “Repercusiones de la desamortización civil en las haciendas locales: hipótesis y planteamientos”, *Hacienda Pública Española* núm.87, Madrid, 1984, pp.311-321.
- MORALES MOYA, Antonio i ESTEBAN DE VEGA, Mariano (eds.): *La Historia Contemporánea en España. Primer Congreso de Historia Contemporánea de España. Salamanca, 1992*, Ediciones Universidad de Salamanca, Salamanca, 1996.
- MORATILLA, Bernardo (cap de la Redacció): *Estadística del personal y vicisitudes de las Córtes y de los Ministerios de España desde el 29 de setiembre de 1833 en que falleció el Rey D. Fernando VII, hasta el 11 de setiembre de 1858, en que se disolvió el Congreso de los Diputados*, Imprenta Nacional, Madrid, 1858.
- MORENO I GENÉ, Montserrat: “Crèdit rural i endeutament pagès a la ciutat de Lleida, 1808-1840”, *Recerques* núm.35, Barcelona, 1997, pp.73-96.
- MORENO I GENÉ, Montse: *La pagesia lleidatana*, tesi de llicenciatura, Estudi General de Lleida, Lleida, 1991.
- MORENO NIETO, Luis: *Historia de la Diputación Provincial de Toledo*, Diputación Provincial de Toledo, Toledo, 1986.
- MUNDET I GIFRE, Josep M.: *La primera guerra carlina a Catalunya*, Publicacions de l'Abadía de Montserrat, Barcelona, 1990.
- MUNT Y DE VILAR, José María de: *Desengaños sobre las preocupaciones del día. Discursos polémicos entre un americano y un español ó sea un republicano y un carlista, sobre la libertad, gobierno, revoluciones y religion*, Imp. y Lib. de F.Armenteros y Segura, Lleida, 1857.
- MUNT, José María de: *La República democrática federal universal, ó sea la barbarie del siglo XIX*, Imp. y Lib. Barcelonesa de García y Vilasaló, Lleida, 1857.

- MUÑOZ Y GARNICA, Manuel: *Dos palabras sobre las últimas revoluciones: carta dirigida al Excmo. Sr. Marqués de Valdegamas*, Imprenta y litografía de Medina y Compañía, Jaén, 1849.
- NADAL, Francesc: *Burgueses, burócratas y territorios. La política territorial en la España del siglo XIX*, Instituto de Estudios de Administración local, Madrid, 1987.
- NADAL, Jordi: “La economía española: 1829-1931”, dins *El Banco de España. Una historia económica*, Banco de España, Madrid, 1970, pp.315-417.
- NADAL, Jordi: *El fracaso de la Revolución industrial en España, 1814-1913*, Ariel, Barcelona, 1977.
- NADAL, Jordi: “El fracaso de la revolución industrial en España, 1830-1914”, dins CIPOLLA, Carlo M.(ed.): *Historia económica de Europa. Vol.4*, Ariel, Barcelona, 1982, pp.178-272.
- NADAL, Jordi: “El fracaso de la revolución industrial en España. Un balance historiográfico”, dins MATHIAS, Peter et al.: *La revolución industrial*, Crítica, Barcelona, 1988, pp.261-287.
- NADAL, Jordi: *La población española (Siglos XVI a XX)*, Ariel, Barcelona, 1988.
- NADAL, Jordi i CARRERAS, Albert (dirs.): *Pautas regionales de la industrialización española (Siglos XIX y XX)*, Ariel, Barcelona, 1990.
- NADAL I FARRERAS, Joaquim: “Algunes claus de la història local”, dins *La historiografia catalana. Balanç i perspectives*, Cercle d'estudis històrics i locals, Girona, 1990, pp.5-18.
- NIDO Y SEGALERVA, Juan del: *Antología de las Cortes desde 1840 á 1846*, Congreso de los Diputados - Establecimiento tipográfico Hijos de J.A.García, Madrid, 1910.
- NIDO Y SEGALERVA, Juan del: *Antología de las Cortes desde 1854 á 1858*, Congreso de los Diputados - Imprenta de Prudencio Pérez de Velasco, Madrid, 1911.

- NIETO, Alejandro: *Los primeros pasos del Estado constitucional. Historia administrativa de la Regencia de María Cristina de Borbón*, Ariel, Barcelona, 1996.
- NOIRET, Serge (ed.): *Political Strategies and Electoral Reforms: Origins of Voting Systems in Europe in the 19th and 20th Centuries*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden Baden, 1990.
- NONELL, Jaime: *Vida y virtudes de la Reverendísima Madre María Esperanza González de Jesús. Fundadora de las esclavas del Corazón de María*, Establecimiento tipográfico de San José, Manresa, 1905.
- NÚÑEZ MUÑOZ, María F. i DÍAZ DE CERIO, F.: *El Bienio Progresista (1854-1856) y la ruptura de relaciones de Roma con España según los documentos vaticanos*, Universidad de La Laguna, Madrid, 1993.
- OLIVA MARRA-LÓPEZ, Andrés: *Andrés Borrego y la política española del siglo XIX*, Instituto de Estudios Políticos, Madrid, 1959.
- OLIVERAS I SAMITIER, Josep: *La formació dels desequilibris territorials a Catalunya en el segle XIX*, Generalitat de Catalunya - Departament de Política Territorial i Obres Públiques, Barcelona, 1994.
- OLIVERÓ, Rossend: *La primera vaga general a Barcelona i les seves repercussions a Vic*, Camps Calmet, Tàrraga, 1935.
- OLIVES Y ROCA, Mariano: *Coleccion de noticias ó sea Memorias para formar la historia de la antiquisima y nobilissima ciudad de Lérida* (manuscrit), Lleida, 1840.
- OLIVES Y ROCA, Mariano: *Historia de Lérida* (manuscrit), Lleida, sense data.
- OLIVES Y ROCA, Mariano: "Lérida en la primera mitad del siglo XIX", *Ilerda* núm.II - fascicle I, Lleida, 1944, pp.35-67.
- OLLÉ ROMEU, Josep M.: *Introducció del socialisme utòpic a Catalunya (1835-1837)*, Ed.62, Barcelona, 1969.

- OLLÉ ROMEU, Josep M.: *El moviment obrer a Catalunya, 1840-1843*, Nova Terra, Barcelona, 1973.
- OLLERO VALLÉS, José Luis: *El progresismo como proyecto político en el reinado de Isabel II: Práxedes Mateo-Sagasta, 1854-1868*, Gobierno de La Rioja - Instituto de Estudios Riojanos, Logronyo, 1999.
- OPISSO, Alfredo: *Semblanzas políticas del siglo XIX*, Herederos de Juan Gili Editores, Barcelona, 1908.
- *Ordenanzas municipales para el régimen de la ciudad de Lérida*, Establecimiento Tipográfico de D. José Sol é hijo, Lleida, 1866.
- ORDUÑA REBOLLO, Enrique: *Evolución histórica de la Diputación Provincial de Segovia (1833-1990)*, Diputación Provincial de Segovia, Segòvia, 1991.
- ORTEGO GIL, Pedro: *Evolución legislativa de la Diputación Provincial en España: 1812-1845. La Diputación provincial de Guadalajara*, 2 toms, Servicio de Reprografía de la Universidad Complutense, Madrid, 1990.
- ORTIZ-ARMENGOL, Pedro: *Aviraneta o la intriga*, Espasa-Calpe, Madrid, 1994.
- OTAZU, Alfonso de: *Los Rothschild y sus socios españoles (1820-1850)*, O.Hs.Ediciones, Madrid, 1987.
- OVILO Y OTERO, Manuel (dir.): *Biografía del Excmo. señor Don Santiago Méndez de Vigo, teniente general de los ejércitos nacionales*, Imprenta de D.B.González, Madrid, 1850.
- OVILO Y OTERO, Manuel: *Historia de las Cortes, de las armas, de las letras y artes españolas, ó sea biografías de los Senadores y Diputados, militares, literatos y artistas contemporáneos. Tomo I*, Imprenta de D.B.González, Madrid, 1851.
- OYARZUN, Román: *Historia del Carlismo*, Ediciones Fe, Madrid, 1939.

- P.D.S.H.P.: *Desengaños sobre las preocupaciones del día: discursos polemicos entre un americano y un español sobre la libertad, gobiernos, revoluciones y religion; dispuestos P.D.S.H.P.*, 2 vols., Roma, 1796.
- PABÓN Y SUÁREZ DE URBINA, Jesús: *Narváez y su época*, Espasa-Calpe, Madrid, 1983.
- PACHO, Eulogio: *Francesc Palau i Quer. Una passió eclesial*, Carmelites missioneres, Roma, 1987.
- PALMOWSKI, Jan: "The politics of the "unpolitical German": liberalism in German local government, 1860-1880", *The Historical Journal* volume 42/3, Cambridge University Press, setembre 1999, pp.675-704.
- PAREDES, Javier (coord.): *Historia contemporánea de España (siglo XIX)*, Ariel, Barcelona, 1998.
- PAREDES ALONSO, Francisco Javier: *Pascual Madoz 1805-1870. Libertad y progreso en la monarquía isabelina*, Ediciones de la Universidad de Navarra, Pamplona, 1982.
- PASCUAL I DOMÈNECH, Pere: "Carlisme i societat rural, la Guerra dels Set Anys a la Conca d'Òdena", *Recerques* núm.10, Barcelona, 1980, pp.51-91.
- PASCUAL I DOMÈNECH, Pere: "Ferrocarrils i industrialització a Catalunya", *Recerques* núm.17, Barcelona, 1985, pp.43-72.
- PASCUAL I DOMÈNECH, Pere: *Els Torelló. Una família igualadina d'advocats i propietaris*, 2 vols., Fundació Salvador Vives i Casajuana, Barcelona, 2000.
- PASSOLA, Antoni: *La historiografía sobre el municipio en la España Moderna*, *Espai/Temps* núm.30, Universitat de Lleida, Lleida, 1997.
- PASSOLA, Antoni: *Oligarquia i poder a la Lleida dels Àustria*, Pagès editors, Lleida, 1997.

- PASTOR, Luis María: *Las elecciones. Sus vicios. La influencia moral del gobierno. Estadística de la misma, y proyecto de reforma electoral*, Imprenta de Manuel Galiano, Madrid, 1863.
- PAVÍA, Manuel: *Memorias sobre la guerra de Cataluña, desde marzo de 1847 hasta setiembre del mismo año y desde noviembre de 1847 á setiembre de 1848*, Imprenta de D.B.Gonzalez, Madrid, 1851.
- PAYNE, Stanley G.: *Los militares y la política en la España contemporánea*, Ruedo Ibérico, París, 1968.
- PÉCOUT, Gilles: “Cómo se escribe la historia de la politización rural. Reflexiones a partir del estudio del campo francés en el siglo XIX”, *Historia Social* núm.29, València, 1997, pp.73-87.
- PÉCOUT, Gilles: “La politisation des paysans au XIXe siècle. Réflexions sur l’histoire politique des campagnes françaises”, *Histoire et sociétés rurales* núm.2, Caen, 1994, pp.91-125.
- PEDRÓS I CORTASA, Joan: “Conflictivitat social a Balaguer 1834-1839”, *La Noguera. Estudis* núm.2, Balaguer, 1987, pp.97-141.
- PELEGRÍ TORNÉ, Bonaventura: *Lleida en la Renaixença literària de Catalunya*, Biblioteca lleidatana - Imp.Ilerda, Lleida, 1935.
- PÉREZ, Joseph: *Historia de España*, Crítica, Barcelona, 1999.
- PÉREZ ALHAMA, Juan: *La Iglesia y el Estado español. Estudio histórico-jurídico a través del Concordato de 1851*, Instituto de Estudios Políticos, Madrid, 1967.
- PÉREZ DE LA CANAL, Miguel Ángel: *Notas sobre la evolución del Régimen legal de los Gobernadores Civiles. 1812-1958*, Ministerio de la Gobernación, Madrid, 1964.
- PÉREZ GARZÓN, Juan Sisinio: *Milicia nacional y revolución burguesa. El prototipo madrileño, 1808-1874*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1978.

- PÉREZ GARZÓN, Juan Sisinio: “La nación, sujeto y objeto del Estado liberal español”, *Historia Contemporánea* núm.17, Bilbao, 1998, pp.119-138.
- PÉREZ GARZÓN, Juan Sisinio: “La revolución burguesa en España: los inicios de un debate científico, 1966-1979”, dins TUÑÓN DE LARA, Manuel (ed.): *Historiografía española contemporánea. X Coloquio del Centro de Investigaciones Hispánicas de la Universidad de Pau. Balance y resumen*, Siglo XXI, Madrid, 1980, pp.91-138.
- PÉREZ LEDESMA, Manuel: “Una lealtad de otros siglos (En torno a las interpretaciones del carlismo)”, *Historia Social* núm.24, València, 1996, pp.133-149.
- PÉREZ OLEA, Manuel et al.: *El Gobernador civil en la política y en la Administración de la España contemporánea*, Ministerio del Interior, Madrid, 1997.
- PÉREZ PICAZO, María Teresa i LEMEUNIER, Guy: *El proceso de modernización de la región murciana (siglos XVI-XIX)*, Editorial Regional de Murcia, Murcia, 1984.
- PÉREZ PICAZO, M.Teresa; SEGURA I MAS, Antoni; FERRER I ALÒS, Llorenç (editors): *Els catalans a Espanya, 1760-1914. Actes del Congrès. Barcelona, 21 i 22 de novembre de 1996*, Universitat de Barcelona i Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1996.
- PÉREZ SERRANO, Nicolás et al.: *Discursos leídos en la junta pública inaugural del curso académico de 1952-53 para conmemorar el primer centenario de don Juan Bravo Murillo*, Real Academia de Ciencias Morales y Políticas, Madrid, 1952.
- PEZZINO, Paolo: “L’intendente e le scimmie. Autonomia e accentramento nella Sicilia di primo Ottocento”, *Meridiana. Rivista di storia e scienze sociali* núm.4, Roma, setembre 1988, pp.25-53.
- PI Y MARGALL, Francisco: *La Reacción y la Revolución*, Ed. Anthropos, Barcelona, 1982.
- PI Y MARGALL, Francisco i PI Y ARSUAGA, Francisco: *Historia de España en el Siglo XIX*, 8 vols., Miguel Seguí Editor, Barcelona, 1902.

- PINILLA NAVARRO, Vicente: *Conflictividad social y revuelta política en Zaragoza (1854-1856)*, Diputación General de Aragón, Saragossa, 1985.
- PINILLA NAVARRO, Vicente: *Teruel (1833-1868): Revolución burguesa y atraso económico*, Instituto de Estudios Turolenses de la Diputación Provincial de Teruel, Terol, 1986.
- PINÓS Y CORTS, José M.: *Memorias catalanas*, Establecimiento de José Sol e hijo, Lleida, 1866.
- PINTO MOLINA, María i BLAS FERRER, Francisco: “1843-1853. El Partido Moderado”, *Historia y vida* núm.178, gener 1983, pp.27-35.
- PIÑA HOMS, Román: *La Diputación Provincial de las Baleares (1812-1979)*, Luis Ripoll, Palma de Mallorca, 1979.
- PIQUERAS ARENAS, José A.: “La revolución burguesa española. De la burguesía sin revolución a la revolución sin burguesía”, *Historia Social* núm.24, València, 1996, pp.95-132.
- PIQUERAS, José A. i CHUST, Manuel (comps.): *Republicanos y repúblicas en España, Siglo XXI*, Madrid, 1996.
- PIQUET, Jaume: *Lo Pronunciament. Comedia catalana en un acte y en vers*, Imprenta “Sanfeliuense”, Sant Feliu de Llobregat, 1907.
- PIRALA, Antonio: *Historia contemporánea. Anales desde 1843 hasta la conclusión de la actual Guerra Civil*, 6 vols., Imprenta y fundición de Manuel Tello, Madrid, 1875-1879.
- PLA, Lluïsa i SERRANO, Àngels: *La societat de Lleida al Set-cents*, Pagès editors, Lleida, 1995.
- PLEYAN DE PORTA, Josep: *Apuntes de historia de Lérida*, Imprenta de Carruez, Lleida, 1873.

- PLEYAN DE PORTA, Josep: *Diccionario geográfico, estadístico, etimológico, histórico, artístico, biográfico, industrial y mercantil, etc. de la Provincia de Lérida. Vol.1*, Tipografía de la casa provincial de Misericordia, Lleida, 1889.
- PLEYAN DE PORTA, Josep: *Efemérides leridanas recogidas y ordenadas por José Pleyán de Porta*, Instituto de Estudios Ilerdenses, Lleida, 1945.
- PLEYAN DE PORTA, Josep: *Guía-Cicerone de Lérida*, Imprenta de José Sol Torrens, Lleida, 1877.
- PLEYAN DE PORTA, Josep: *Guía de Lleyda 1882*, Imp. Mariana á c. de F.Carruez, Lleida, 1882.
- PLEYAN DE PORTA, Josep: *Historia de Lérida y su Provincia: Contribucion al estudio de la civilizacion en las comarcas del Occidente y Noroeste de Cataluña* (manuscrit), Lleida, 1885.
- PLEYAN DE PORTA, Josep: *Memoria acerca de las causas de la decadencia mercantil e industrial de Lérida* (manuscrit), Lleida, sense data.
- PLEYAN DE PORTA, Josep: *Memoria para conseguir mejoras en la ciudad de Lérida*, (manuscrit), Lleida, 1868.
- PONS, Anacllet i SERNA, Justo: *La ciudad extensa. La burguesía comercial-financiera y su dominación en la Valencia de mediados del siglo XIX*, Diputació de València, València, 1992.
- PONS, Anacllet i SERNA, Justo: “De la seda a la renta. La actitud inversora de un burgués valenciano: Gaspar Dotres Gelabert”, *Historia Contemporánea* núm.8, Bilbao, 1992, pp.75-106.
- PONS, Anacllet i SERNA, Justo: “Elitismo y dominación de clase en Valencia (1856-1868)”, *Saitabi* XXIV, 1984, pp.153-167.

- PONS I ALTÉS, Josep Maria: “Conflictos entre l’Ajuntament de Lleida i la fiscalitat estatal (1844-1854)”, dins *Actes del III Congrés Internacional d’Història Local de Catalunya. Funcionament de les finances locals al llarg de la història*, L’Avenç, Barcelona, 1996, pp.361-369.
- PONS I ALTÉS, Josep Maria: “Estado y poderes políticos locales en la España de mediados del siglo XIX: la construcción del centralismo bajo los moderados”, dins CARASA SOTO, Pedro (coord.): *Ayuntamiento, Estado y Sociedad. Los poderes municipales en la España contemporánea*, Ayuntamiento de Valladolid-Instituto Universitario de Historia Simancas, Valladolid, 2000, pp.29-42.
- PONS I ALTÉS, Josep Maria: “La política d’ordre públic dels moderats a la Catalunya occidental: el control polític i social a la Lleida de mitjan segle XIX”, dins *Actes del IV Congrés Internacional d’Història Local de Catalunya. El cor urbà dels conflictes: identitat local, consciència nacional i presència estatal*, L’Avenç, Barcelona, 1999, pp.331-340.
- PONS I ALTÉS, Josep Maria: *El poder polític a Lleida (1843-1854). Eleccions i pronunciaments*, La Mañana i Patronat Municipal “Josep Lladonosa i Pujol” de l’Ajuntament d’Alguaire, Lleida, 1998.
- PONS I ALTÉS, Josep Maria: “La práctica electoral durante la década moderada (1844-1854): entre la presión de las instituciones estatales y la movilización de los electores. El caso de la provincia de Lleida”, dins CASTILLO, Santiago i ORTIZ DE ORRUÑO, José M^a (coords.): *Estado, protesta y movimientos sociales. Actas del III^{er} Congreso de Historia Social de España*, Asociación de Historia Social - Universidad del País Vasco, Bilbao, 1998, pp.95-101.
- POSADA, Adolfo: *Evolución legislativa del régimen local en España, 1812-1909*, edició facsímil (1910), Instituto de Estudios de Administración Local, Madrid, 1982.

- POSADA-CARBÓ, Eduardo (ed.): *Elections before Democracy: The History of Elections in Europe and Latin America*, Institute of Latin American Studies - Macmillan Press, Basingstoke, 1996.
- PRADOS DE LA ESCOSURA, Leandro: *De imperio a nación. Crecimiento y atraso económico en España (1780-1930)*, Alianza, Madrid, 1991.
- PRESTON, Paul; SAZ CAMPOS, Ismael; i MACKENZIE, Ann L.(ed.): “Dynamism and Conflict. Valencia 1808-1975”, *Bulletin of Hispanic Studies* vol.LXXV núm.5, University of Glasgow, Glasgow, desembre 1998.
- PRIM TARRAGÓ, Agustín: *Cosas viejas de Lérida*, Tipografía de la Casa provincial de Misericordia, Lleida, 1893.
- PRIM TARRAGÓ, Agustín: *Gente de Lérida*, Tipografía provincial de la Casa de Misericordia, Lleida, 1901.
- PRO RUIZ, Juan: “Las élites de la España liberal: clases y redes en la definición del espacio social (1808-1931)”, *Historia Social* núm.21, València, 1995, pp.47-69.
- PRO RUIZ, Juan: “Fraude, statistique et pouvoir dans l’Espagne libérale (1840-1868)”, *Revue d’histoire moderne et contemporaine* tom 41-2, París, abril-juny 1994, pp.253-268.
- PRO RUIZ, Juan: “La práctica política de los gobiernos antiparlamentarios del final de la Década Moderada (1851-1854)”, *Revista de las Cortes Generales* núm.12, Madrid, tercer quadrimestre 1987, pp.7-55.
- PUEYO, Miquel et al.: *Lleida, l’extrema. La societat de Ponent a les acaballes del segle XX*, Pagès editors, Lleida, 1996.
- PUGA, María Teresa: *El matrimonio de Isabel II*, Universidad de Navarra, Pamplona, 1964.
- PUIGDEVALL, Narcís: *Els trabucaires (1840-1846)*, Diputació de Girona, Girona, 1992.

- PUIGDEVALL, Narcís et al.: *Història de la Diputació de Girona*, Diputació de Girona, Girona, 1990.
- [PUSALGAS, Ygnacio]: *Acontecimientos políticos e históricos de Barcelona desde el 2 de septiembre de 1843 hasta la entrada de las Tropas Nacionales; con las medidas oportunas que tomó el Gobierno Militar y municipal después de haber entrado en el goce de sus derechos, por unos literatos que permanecieron en ella durante aquella desgraciada temporada*, D.Y.P. y D.M.G., Imprenta de D.Ramon M.Indar, Barcelona, 1843.
- RAMON I MUÑOZ, Josep Maria: *El sindicalisme agrari a la Segarra (1890-1936)*, Pagès editors, Lleida, 1999.
- RAMOS SANTANA, Alberto: *La burguesía gaditana en la época isabelina*, Cátedra Adolfo de Castro - Fundación Municipal de Cultura, Cadis, 1987.
- RAMOS SANTANA, Alberto: *Cádiz en el siglo XIX. De ciudad soberana a capital de provincia*, Sílex, Madrid, 1992.
- RANZATO, Gabriele: *La aventura de una ciudad industrial. Sabadell entre el antiguo régimen y la modernidad*, NeXos - Ediciones Península, Barcelona, 1987.
- REBOREDO OLIVENZA, José Daniel: "El motín del pan en 1856 en Castilla la Vieja", dins MARCOS MARTÍNEZ, Pablo et al.: *Crisis demográfica y tensiones sociales en la Castilla del siglo XIX*, Universidad de Valladolid - Caja de Ahorros y M.P. de Salamanca, Valladolid, 1987, pp.117-204.
- *Reglamento de la Asociación de propietarios territoriales de España*, Imprenta de la Viuda Corominas, Lleida, 1844.
- *Reglamento para el gobierno, direccion y fomento del Casino de Lérida. Aprobado en sesion de 19 de marzo de 1853*, Imprenta y Librería de D. José Sol, Lleida, 1853.

- *Reglamento para los cequieros de la ciudad de Lérida*, Imprenta y librería de José Sol, Lleida, 1857.
- RÉMOND, René et al.: *Les noblesses européennes au XIXe siècle*, École française de Rome, Roma, 1988.
- RENOM, Mercè: “Afebliment de l’autonomia i el poder municipal amb la reordenació liberal. Unes reflexions a partir de l’estudi del control comunal del mercat local de Sabadell (segles XVIII-XIX)”, dins *Actes del IV Congrés Internacional d’Història Local de Catalunya. El cor urbà dels conflictes: identitat local, consciència nacional i presència estatal*, L’Avenç, Barcelona, 1999, pp.294-300.
- REQUENA, Manuel (coord.): *Historia de la Diputación de Albacete*, 2 vols., Diputación Provincial de Albacete, Albacete, 1993.
- REVENTÓS, Manuel: *Els moviments socials a Barcelona en el segle XIX*, Crítica, Barcelona, 1987.
- *Revolución de Barcelona, proclamando la Junta Central. Diario de los acontecimientos de que ha sido teatro esta Ciudad durante los meses de Setiembre, Octubre y Noviembre de 1843. Redactado por un testigo de vista*, Imprenta de D.Manuel Saurí, Barcelona, 1844.
- RIBOT Y FONTSERÉ, Antonio: *La revolución de julio en Madrid*, Imprenta de Gaspar y Roig, Madrid, 1854.
- RICO Y AMAT, Juan: *Diccionario de los políticos. 1855*, Narcea, Madrid, 1976.
- RICO Y AMAT, Juan: *El libro de los diputados y senadores*, 4 vols., Establecimiento tipográfico de Vicente y Lavajos, Madrid, 1862-1866.
- RICO LINAGE, Raquel: *Constituciones históricas. Ediciones oficiales*, Universidad de Sevilla, Sevilla, 1994.
- RINGROSE, David R.: *España, 1700-1900: el mito del fracaso*, Alianza, Madrid, 1996.

- RÍO, Ramón del: “El carlisme, revolta popular o contrarevolució?”, *L’Avenç* núm.203, Barcelona, maig 1996, pp.28-31.
- RIQUER, Borja de: “El conservadorisme polític català: del fracàs del moderantisme al desencís de la Restauració”, *Recerques* núm.11, Barcelona, 1981, pp.29-80.
- RIQUER, Borja de : “La débil nacionalización española del siglo XIX”, *Historia Social* núm.20, València, 1994, pp.97-114.
- RIQUER, Borja de: “La debola nacionalizzazione spagnola del XIX secolo”, *Passato e Presente* núm.30, Florència, setembre-desembre 1993, pp.97-115.
- RIQUER, Borja de (a cura de): *Epistolari polític de Manuel Duran i Bas. Correspondència entre 1866 i 1904*, Il·lustre Col·legi d’Advocats de Barcelona- Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990.
- RIQUER, Borja de (dir.): *Història de la Diputació de Barcelona. Vol.1*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 1987.
- RIQUER, Borja de: *Identitats contemporànies: Catalunya i Espanya*, Eumo Editorial, Barcelona, 2000.
- RIQUER, Borja de: “Reflexions entorn la débil nacionalització del s.XIX”, *L’Avenç* núm.170, Barcelona, 1993, pp.8-15.
- RISQUES, Manel: “Un càrrec feble i militaritzat: el governador civil (1812-1868)”, *L’Avenç* núm.215, Barcelona, juny 1997, pp.6-9.
- RISQUES, Manel: *El Govern Civil de Barcelona al segle XIX*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1995.
- RISQUES, Manel: “La insurrecció de Barcelona pel novembre de 1842. La seva dinàmica social”, *Recerques* núm.10, Barcelona, 1980, pp.93-112.

- ROBLEDO HERNÁNDEZ, Ricardo: *Economistas y reformadores españoles: La cuestión agraria (1760-1935)*, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid, 1993.
- ROBLES EGEA, Antonio (comp.): *Política en penumbra. Patronazgo y clientelismo políticos en la España contemporánea*, Siglo XXI, Madrid, 1996.
- ROCA LLETJÓS, Salvador: “El “Semi-Semanario Ilerdense” a l’exposició de premsa de l’Ateneu”, dins *Miscel·lània Homenatge al Professor Salvador Roca i Lletjós*, Institut d’Estudis Ilerdencs, Lleida, 1981, pp.53-56.
- RODÀ, Isabel et al.: *El Govern de les ciutats catalanes*, Edicions de la Magrana - Institut Municipal d’Història de Barcelona, Barcelona, 1985.
- RODRÍGUEZ ALONSO, Manuel (editor): *Los manifiestos políticos en el siglo XIX (1808-1874)*, Ariel, Barcelona, 1998.
- RODRÍGUEZ-SOLÍS, Enrique: *Historia del partido republicano español. Vol.II*, Imprenta de Fernando Cao y Domingo de Val, Madrid, 1893.
- RODRÍGUEZ VIVES, Conxa: *Ramon Cabrera, a l’exili*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1989.
- ROJAS SÁNCHEZ, Gonzalo: *Los derechos políticos de asociación y reunión en la España contemporánea 1811-1936*, Universidad de Navarra, Pamplona, 1981.
- ROMANELLI, Raffaele: “La formación de los estados nacionales en la Europa del siglo XIX. Notas sobre un proceso social”, dins RUIZ TORRES, Pedro (ed.): *Europa en su historia*, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert i Universitat de València, València, 1993, pp.47-59.
- ROMANELLI, Raffaele: “La nazionalizzazione della periferia. Casi e prospettive di studio”, *Meridiana. Rivista di storia e scienze sociali* núm.4, Roma, setembre 1988, pp.13-24.

- ROMANONES, Conde de: *Un drama político. Isabel II y Olózaga*, Espasa-Calpe, Madrid, 1942.
- ROMEA CASTRO, Celia: *Barcelona romántica y revolucionaria. Una imagen literaria de la ciudad, década de 1833 a 1843*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1994.
- ROMEO MATEO, M.Cruz: “Com situar el trencament? L’evolució de l’Antic Règim i el pes de la revolució en l’obra de Christian Windler”, *Recerques* núm.38, Barcelona, 1999, pp.151-157.
- ROMEO MATEO, M.Cruz: “Teoría política y agitación social en los orígenes del liberalismo “exaltado”: la oposición al gobierno Bardají-Feliu, 1821-1822”, dins *El Jacobinisme. Reacció i revolució a Catalunya i a Espanya 1789-1837. Col·loqui internacional 4-5-6 maig 1989*. Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1990, pp.431-447.
- ROSELL, Josep A.: *La premsa a Lleida, 1808 a 1938*, Ajuntament de Lleida, Lleida, 1987.
- ROSENBLATT, Nancy A.K.: *The Moderado Party in Spain, 1820-1854*, University of California, Berkeley, Ph.D., 1965; imprès per University Microfilms Inc., Ann Arbor - Michigan, 1996.
- ROURA, Jaume: *Ramon Martí d’Eixalà i la filosofia catalana del segle XIX*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1980.
- ROURE, Conrado: *Recuerdos de mi larga vida*, 3 toms, Biblioteca de “El Diluvio”, Barcelona, 1925-1927.
- RUBIO POBES, Coro: *Revolución y tradición. El País Vasco ante la Revolución liberal y la construcción del Estado español, 1808-1868*, Siglo XXI, Madrid, 1996.
- RUEDA, Germán: *La desamortización de Mendizábal y Espartero en España*, Cátedra, Madrid, 1986.

- RUEDA, Germán: *El reinado de Isabel II. La España liberal*, Historia 16 - Temas de Hoy, Madrid, 1996.
- RUEDA, José Carlos (ed.): *Legislación electoral española*, Ariel, Barcelona, 1998.
- RUIZ CORTÉS, Francisco i SÁNCHEZ COBOS, Francisco: *Diccionario biográfico de personajes históricos del siglo XIX español*, Rubiños-1860, Madrid, 1998.
- RUIZ TORRES, Pedro: “Algunos aspectos de la Revolución burguesa en España”, dins *El Jacobinisme. Reacció i revolució a Catalunya i a Espanya 1789-1837. Col·loqui internacional 4-5-6 maig 1989. Barcelona*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1990, pp.9-39.
- RUIZ TORRES, Pedro: “Liberalisme i revolució a Espanya”, *Recerques* núm.28, Barcelona, 1994, pp.59-71.
- RÚJULA, Pedro: “Contrarevolució i descontent pagès als orígens del carlisme (1820-1840)”, *L’Avenç* núm.203, Barcelona, maig 1996, pp.16-21.
- RÚJULA, Pedro: *Contrarrevolución. Realismo y Carlismo en Aragón y el Maestrazgo, 1820-1840*, Prensas Universitarias de Zaragoza, Saragossa, 1998.
- RÚJULA LÓPEZ, Pedro i LAFOZ RABAZA, Herminio: *Historia de Borja. La formación histórica de una ciudad*, Ayuntamiento de Borja, Saragossa, 1995.
- SÁINZ DE BARANDA, Pedro: *España Sagrada. Tomo XLVII. Tratado LXXXV: “De la Santa Iglesia de Lérida en su estado moderno”*, Imprenta de la Real Academia de la Historia, Madrid, 1850.
- SALES, Núria: “Bruixes, per exemple”, *L’Avenç* núm.72, Barcelona, juny 1984, pp.7-8.
- SALES, Núria: “¿Estat fort = Estat nació?”, *L’Avenç* núm.173, Barcelona, setembre 1993, pp.44-45.
- SALES, Núria: *Història dels mossos d’esquadra. La dinastia Veciana i la policia catalana al segle XVIII*, Ed. Aedos, Barcelona, 1962.

- SALES, Núria: “Servei militar i societat a l’Espanya del segle XIX”, *Recerques* núm.1, Barcelona, 1970, pp.145-181.
- SALES, Núria et al.: *Els mossos d’esquadra, L’Avenç*, Barcelona, 1981.
- SALORT I VIVES, Salvador: *La Hacienda local en la España Contemporánea. La Hacienda municipal de Alacant (1800-1923)*, Generalitat Valenciana i Institut de Cultura “Juan Gil-Albert”, Alacant, 1998.
- SALRACH, Josep M. et al.: *Revoltes populars contra el poder de l’estat. Actes de les primeres jornades de debat*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1992.
- SALVADOR, Eugènia (coord.): *Les Eleccions Legislatives i Municipals a Barcelona, 1810 - 1986. Context polític i resultats electorals*, Ajuntament de Barcelona - Fundació Jaume Bofill, Barcelona, 1989.
- SANAHUJA, Pedro: *Historia de la beneficencia en Lérida*, Instituto de Estudios Ilerdenses, Lleida, 1944.
- SÁNCHEZ AGESTA, Luis: *Historia del constitucionalismo español*, Instituto de Estudios Políticos, Madrid, 1964.
- SÁNCHEZ I AGUSTÍ, Ferran: *Carlins i bandolers a Catalunya (1840-1850)*, edició de l’autor, Sallent, 1990.
- SÁNCHEZ I AGUSTÍ, Ferran: *Carlisme amb armes en temps de pau. Altres efemèrides d’interès (1840-1842)*, Pagès editors, Lleida, 1996.
- SÁNCHEZ-ALBORNOZ, Nicolás (dir.): *La modernización económica de España 1830-1930*, Alianza, Madrid, 1985.
- SÁNCHEZ GARCÍA, José Luis: *La sociedad económica de amigos del país de Palencia. Las élites entre el crédito y el descrédito (ss.XVIII-XX)*, Diputación provincial de Palencia, Palència, 1993.

- SÁNCHEZ MARROYO, Fernando: *El proceso de formación de una clase dirigente. La oligarquía agraria en Extremadura a mediados del siglo XIX*, Universidad de Extremadura, Càceres, 1991.
- SÁNCHEZ SALAZAR, Felipa: *La Real Sociedad Económica de Amigos del País de Jaén (1786-1861)*, Instituto de Estudios Giennenses, Jaén, 1983.
- [SÁNCHEZ SILVA, U.]: *Semblanzas de los 340 diputados a Cortes que han figurado en la legislatura de 1849 a 1850*, Imprenta de D.Gabriel Gil, Madrid, 1850.
- SÁNCHEZ SUÁREZ, Alejandro: *La formación de una política económica prohibicionista en Cataluña, 1760 - 1840*, *Espai/Temps* núm.1, Departament de Geografia i Història de la Universitat de Lleida, Lleida, 1988.
- SANTANA MOLINA, Manuel: *La Diputación Provincial en la España decimonónica*, Instituto Nacional de Administración Pública - Ministerio para las Administraciones Públicas, Madrid, 1989.
- SANTASUSAGNA, Joaquim: *Reus i els reusencs en el Renaixement de Catalunya fins al 1900*, Associació d'estudis reusencs, Reus, 1982.
- SANTAYANA BUSTILLO, Lorenzo: *Gobierno político de los pueblos de España, y el corregidor, alcalde y juez en ellos*, Instituto de Estudios de la Administración Local, Madrid, 1979.
- SANTILLÁN, Ramón: *Memoria histórica de las reformas hechas en el sistema general de impuestos de España y de su administración*, (edició facsímil, 1888) Fundación Fondo para la Investigación Económica y Social de la Confederación Española de Cajas de Ahorras, Madrid, 1997.
- SANTILLÁN, Ramón: *Memorias (1808-1856)*, Tecnos - Banco de España, Madrid, 1996.

- SANTIRSO, Manuel: “De repente, el verano de 1835”, *Historia Social* núm.34, València, 1999, pp.3-26.
- SANTIRSO, Manuel: “El primer carlisme a Catalunya: del regne a l’exili”, *L’Avenç* núm.203, Barcelona, maig 1996, pp.22-27.
- SANTIRSO, Manuel: *Revolució liberal i guerra civil a Catalunya (1833-1840)*, Pagès editors, Lleida, 1999.
- SARDÁ, J.: *Piferrer*, Estampa de Fidel Giró, Barcelona, 1884.
- SARRAILH, Jean: *Un homme d’état espagnol: Martínez de la Rosa (1787-1862)*, Freret et fils, Bordeus, 1930.
- SCOTT, James C.: *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*, Yale University Press, New Haven i Londres, 1985.
- SECO SERRANO, Carlos: *Historia del conservadurismo español. Una línea política integradora en el siglo XIX*, Temas de Hoy, Madrid, 2000.
- SECO SERRANO, Carlos: *Tríptico carlista. Estudios sobre la historia del carlismo*, Ariel, Barcelona, 1973.
- SEGURA, Antoni: “El cadastre: la seva història (1715-1845) i la seva importància com a font documental”, *Estudis d’Història Agrària* núm.4, Barcelona, 1983, pp.129-144.
- SEGURA, Antoni et al.: *Orígens del món català contemporani*, Fundació Caixa de Pensions, Barcelona, 1986.
- SERNA, Justo i PONS, Anacleto: “El ojo de la aguja ¿De qué hablamos cuando hablamos de microhistoria?”, dins RUIZ TORRES, Pedro (ed.): *La historiografía, Ayer* núm.12, Madrid, 1993, pp.93-133.
- SERRALLONGA URQUIDI, Joan: “Epidemias e historia social. Apuntes sobre el cólera en España, 1833-1865”, *Historia Social* núm.24, València, 1996, pp.7-21.

- SEVILLA ANDRÉS, Diego: *La Revolución de 1854*, Anales de la Universidad de Valencia vol.XXXIII - curso 1959-60 - cuaderno III - Derecho, Universidad de Valencia, València, 1960.
- SIMÓN SEGURA, Francisco: *La Desamortización Española del Siglo XIX*, Instituto de Estudios Fiscales - Ministerio de Hacienda, Madrid, 1973.
- SIMPSON, James: *La agricultura española (1765-1965): la larga siesta*, Alianza Editorial, Madrid, 1997.
- SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume (dir.): *Història de Barcelona. Vol.6: La ciutat industrial (1833-1897)*, Enciclopèdia Catalana - Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1995.
- SOCIEDAD LITERARIA: *Biografías de todos los diputados y todos los hombres célebres que han tomado parte en el alzamiento nacional*, Imprenta de Julián Peña, Madrid, 1854.
- SOL BALLESPÍ, José i TARRAGÓ PLEYÁN, José A.: *IIª Exposición Histórica Ilerdense. Lérida y comarcas durante el reinado de Fernando VIIº (1814-1833). Catálogo*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas - Instituto de Estudios Ilerdenses, Lleida, 1959.
- SOL, Romà: *150 años de prensa en Lérida*, Instituto de Estudios Ilerdenses, Lleida, 1964.
- SOL, Romà i TORRES, Carme: *Els Camps Elisis de Lleida 1864-1938*, Ajuntament de Lleida, Lleida, 1996.
- SOL, Romà i TORRES, Carme: *La impremta de Lleida (segles XV-XIX)*, Editorial Ribera i Rius, Lleida, 1996.
- SOL, Romà i TORRES, Carme: *Lleida en el temps de la Mancomunitat de Catalunya (1913-1924)*, Virgili i Pagès, Lleida, 1989.

- SOL, Romà i TORRES, Carme: *La mare Esperança González i la dona marginada*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 1995.
- SOL, Romà i TORRES, Carme: *La petita història de Lleida*, La Mañana, Lleida, 1989.
- SOL, Romà i TORRES, Carme: *El pont de Lleida. Una història en imatges*, Dilagro s.a. edicions, Lleida, 1993.
- SOL, Romà i TORRES, Carme: *La premsa de Lleida dia a dia*, Nou Diari de Lleida, Lleida, 1993.
- SOLÀ, Àngels: "Barcelona 1833-1843: una ciutat en transformació", *L'Avenç* núm.87, Barcelona, 1985, pp.32-39.
- SOLÀ, Àngels: *L'èlit barcelonina a mitjan segle XIX*, 2 vols., tesi doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1977.
- SOLÀ, Àngels: "Francisco Castanys y Solá (1810-1859), un liberal progresista radical", *Trienio* núm.22, Madrid, 1993, pp.91-117.
- SOLÀ, Àngels: "Mentalitat i negocis de l'élite econòmica barcelonina de mitjan segle XIX", al vol.VIII de la *Història de Catalunya* dirigida per Pierre Vilar, Edicions 62, Barcelona, 1990, pp.222-249.
- SOLÀ I MONTSERRAT, Roser: *L'Institut Industrial de Catalunya i l'associacionisme industrial des de 1820 a 1854*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997.
- SOLÉ I MAURI, Belén: *Festa i ideologies a Lleida. Interpretacions de la festa a la Lleida de la Restauració*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1991.
- SOLÉ I SABATÉ, Josep M.(dir.): *El carlisme com a conflicte*, Columna, Barcelona, 1993.
- SOLÉ I SABATÉ, Josep M.(dir.): *El carlisme i la seva base social*, Llibres de l'Índex - Fundació Francesc Ribalta, Barcelona, 1992.

- SOLÉ I SABATÉ, Josep M.(coord.): *Lleves, circumscripció i reclutament. Aspectes socials del Carlisme*, Columna, Barcelona, 1997.
- SOLÉ TURA, Jordi i AJA, Eliseo: *Constituciones y periodos constituyentes en España (1808-1936)*, Siglo XXI, Madrid, 1992.
- SOLER VIDAL, Josep: *Abdó Terrades primer apòstol de la democràcia catalana, 1812-1856*, La Magrana, Barcelona, 1983.
- SOLSONA, Carme: *La desamortització eclesiàstica a la província de Lleida (1838-1851)*, tesi doctoral, Universitat de Lleida, Lleida, 1994.
- SOPEÑA, A.: “Unes reflexions sobre la producció i els rendiments de dues finques agrícoles de la Baixa Noguera al segon terç del segle XIX”, *Estudis d’història agrària* núm.1, Barcelona, 1978, pp.208-240.
- SOSA WAGNER, Francisco: *Posada Herrera. Actor y Testigo del Siglo XIX*, Universidad de León, Lleó, 2000.
- SUÁREZ VERDAGUER, Federico: *La crisis política del Antiguo Régimen en España (1800-1840)*, Rialp, Madrid, 1958.
- SUAUA, Jaume: “Metodología y fuentes para el estudio de las élites en España (1834-1936). Jornadas de Sedano (Burgos), 2, 3 y 4 de diciembre de 1991”, *Noticario de Historia Agraria* any I - núm.2, Múrcia, juliol-desembre 1991, pp.211-216.
- SUAUA, Jaume: “Qui mana? Com? Per què? Estudi de les relacions de poder en les col·lectivitats rurals”, *Plecs d’Història local* núm.39 (*L’Avenç* núm.160), Barcelona, juny 1992, pp.35-37.
- TABOADA MOURE, Pablo: *Las elites y el poder político. Elecciones provinciales en Pontevedra (1836-1923)*, Diputación Provincial, Pontevedra, 1987.
- TAJUECO GALLARDO, Emilio: *El libro de los diputados ó fisonomia del Congreso de 1851*, Imprenta de Ducazcal, Madrid, 1851.

- TANSKI, J.: *L'Espagne en 1843 et 1844. Lettres sur les moeurs politiques et sur la dernière révolution de ce pays*, A. René et Cie., París, 1844.
- TARRAGÓ PLEYÁN, José A.: *Apuntes para una bibliografía ilerdense del siglo XIX*, Instituto de Estudios Ilerdenses, Lleida, 1943.
- TAXONERA, Luciano de: *González Bravo y su tiempo 1811-1871*, Editorial Juventud, Barcelona, 1941.
- TAXONERA, Luciano de: *La revolución de 1854 (Sartorius y su gobierno)*, Biblioteca Atlántico, Madrid, 1931.
- *Teatro de la guerra en Cataluña. Historia de los acontecimientos que han tenido lugar en el Principado, desde el levantamiento de los montemolinistas en 1846 á su conclusion en 1849*, Imprenta de D. Anselmo Sta. Coloma, Madrid, 1849.
- TELLO, Enric: *Cervera i la Segarra al segle XVIII. En els orígens d'una Catalunya pobra, 1700-1860*, Pagès editors, Lleida, 1995.
- TERMES, Josep: *De la Revolució de setembre a la fi de la Guerra civil 1868-1939*, vol.VI de la *Història de Catalunya* dirigida per Pierre Vilar, Edicions 62, Barcelona, 1993.
- TERMES, Josep: *Les arrels populars del catalanisme*, Empúries, Barcelona, 1999.
- TERMES, Josep: *Història del catalanisme fins al 1923*, Enciclopèdia Catalana-Pòrtic, Barcelona, 2000.
- TERMES, Josep: *La immigració a Catalunya i altres estudis d'història del nacionalisme català*, Ed.Empúries, Barcelona, 1984.
- TERRADAS I SABORIT, Ignasi: *El cavaller de Vidrà. De l'ordre i el desordre conservadors a la muntanya catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1987.
- TERRÓN, Eloy: *Sociedad e ideología en los orígenes de la España contemporánea*, Ediciones Península, Barcelona, 1969.

- THOMPSON, Edward P.: *Tradición, revuelta y consciencia de clase. Estudios sobre la crisis de la sociedad preindustrial*, Crítica, Barcelona, 1984.
- TIERNO GALVÁN, Enrique: *Leyes políticas fundamentales españolas (1808-1936)*, Tecnos, Madrid, 1968.
- TOCQUEVILLE, Alexis de: *L'Antic Règim i la Revolució*, Edicions 62 - Diputació de Barcelona, Barcelona, 1983.
- TOCQUEVILLE, Alexis de: *Recuerdos de la Revolución de 1848*, Editorial Trotta, Madrid, 1994.
- TOMÁS Y VALIENTE, Francisco: *Gobierno e instituciones en la España del Antiguo Régimen*, Alianza Universidad, Madrid, 1982.
- TOMÁS Y VALIENTE, Francisco: *El marco político de la desamortización en España*, Ariel, Barcelona, 1971.
- TOMÁS VILLARROYA, Joaquín: "Las elecciones de 1844", *Revista de Estudios políticos* núm.211, Madrid, gener-febrer 1977, pp.61-122.
- TOMÁS VILLARROYA, Joaquín: *El sistema político del Estatuto Real (1834-1836)*, Instituto de Estudios Políticos, Madrid, 1968.
- TORNÉ I BARRERA, Francesc: *Llibreta per recor de algunes coses més notòries (Reus 1838-1883)*, Departament d'Història Contemporània, Tarragona, 1981.
- TORRAS, Jaume: *Liberalismo y rebeldía campesina, 1820-1823*, Ariel, Barcelona, 1976.
- TORRAS I RIBÉ, Josep M.: *Els municipis catalans de l'Antic Règim. 1453-1808*, Curial, Barcelona, 1983.
- TORRE, Joseba de la (ed.): *Navarra siglo XIX. Cien años de historia*, Instituto Gerónimo de Uztariz, Pamplona, 1995.
- TORRENTE FORTUÑO, José Antonio: *Salamanca, bolsista romántico*, Taurus, Madrid, 1969.

- TORRES I GRAELL, Maria del Carme: *El fet religiós a les Terres de Lleida durant el temps de Ferran VII*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 1983.
- TORTELLA, Gabriel: *Los orígenes del capitalismo en España*, Tecnos, Madrid, 1975.
- TORTOSA DURAN, José: "El Trienio Constitucional de 1820-23", *Ilerda* núm.XXXII, Lleida, 1971, pp.265-274.
- TOSCAS, Eliseu: "Centralización y "autonomías locales" bajo el Estado liberal en España. Una confrontación de normas con prácticas", *Hispania* núm.198, vol. LVIII/1, Madrid, gener-abril 1998, pp.213-232.
- TOSCAS, Eliseu: "Elements de continuïtat política local a la Barcelona del primer terç del segle XIX", *Afers* núm.15 vol.VIII, Catarroja, 1993, pp.163-174.
- TOSCAS, Eliseu: *L'Estat i els poders locals a la Catalunya del segle XIX. Una visió des de Sarrià (1780-1860)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997.
- TOSCAS, Eliseu: "El estudio de las estructuras de poder local en el siglo XIX: aspectos metodológicos", *Hispania* núm.201, Madrid, gener-abril 1999, pp.37-50.
- TOSCAS, Eliseu: "Los estudios sobre el poder local en la Francia rural (ss.XVIII-XIX). Un comentario bibliográfico", *Noticiario de Historia Agraria* núm.2, Múrcia, juliol-desembre 1991, pp.113-122.
- TOSCAS, Eliseu: "Poderes locales y Estado en Catalunya. Una investigación en curso", *Bollettino del diciannovesimo secolo* any II - núm.3, Nàpols, 1994, pp.60-62.
- TOSCAS, Eliseu: "Sobre la qüestió política local a mitjan segle XIX. Aproximació a l'estudi de les relacions entre els poders locals i l'ajuntament al municipi de Sarrià en 1840-1856", *Estudis d'història agrària* núm.9, Barcelona, 1992, pp.73-126.
- TOWNSON, Nigel (ed.): *El republicanismo en España (1830-1977)*, Alianza, Madrid, 1994.

- TRAVER TOMÁS, Vicente: *Campoamor. Jefe político de Castellón 1847-1848*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló, 1948.
- TRÍAS, Juan J. i ELORZA, Antonio: *Federalismo y reforma social en España (1840-1870)*, Seminarios y ediciones, Madrid, 1975.
- TUÑÓN DE LARA, Manuel: *La España del siglo XIX*, 2 vols., Editorial Laia, Barcelona, 1977.
- TUÑÓN DE LARA, Manuel: *Estudios de Historia Contemporánea*, Ed. Nova Terra, Barcelona, 1977.
- TUÑÓN DE LARA, Manuel: *Estudios sobre el siglo XIX español*, Siglo XXI, Madrid, 1976.
- TUÑÓN DE LARA, Manuel (dir.): *Historia de España. Vol.VIII: Revolución burguesa, oligarquía y constitucionalismo (1834-1923)*, Labor, Barcelona, 1993.
- TUÑÓN DE LARA, Manuel: *El movimiento obrero en la Historia de España (1832-1936). Vol.I: 1832-1899*, Taurus - Laia, Madrid - Barcelona, 1977.
- TUSELL, Javier (ed.): *El sufragio universal*, Ayer núm.3, Madrid, 1991.
- ULL PONT, Eugenio: "El sistema electoral de la Constitución de 1845", *Revista de Derecho Político* núm.39, Madrid, 1994, pp.107-157.
- ULL PONT, Eugenio: "El sufragio censitario en el derecho electoral español", *Revista de Estudios Políticos* núm.195-196, Madrid, maig-agost 1974, pp.161-191.
- URQUIJO GOITIA, José Ramón: "Las contradicciones políticas del Bienio Progresista", *Hispania* núm.195 vol. LVII/1, Madrid, gener-abril 1997, pp.267-302.
- URQUIJO GOITIA, José Ramón: "Historiografía sobre la primera guerra carlista", *Bulletin d'histoire contemporaine de l'Espagne* núms.17-18, 1993, pp.412-444.
- URQUIJO GOITIA, José Ramón: "La milicia como instrumento de presión política en el bienio progresista", *Hispania* núm.147, Madrid, 1981, pp.17-46.

- URQUIJO GOITIA, José Ramón: *La Revolución de 1854 en Madrid*, Centro Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1984.
- URQUIJO GOITIA, José Ramón: “La revolución de 1854 en Zamora”, *Hispania* núm.177 vol. LI, Madrid, gener-abril 1991, pp.245-286.
- URQUIJO GOITIA, José Ramón: “1854: Revolución y elecciones en Vizcaya”, *Hispania* núm.152, Madrid, 1982, pp.565-606.
- URQUIJO GOITIA, José Ramón: “Los sucesos del 7 de enero de 1856 en las Cortes”, *Trienio* núm.1, Madrid, maig 1983, pp.69-92.
- VALERO Y SOTO, Juan: *Vindicacion del partido moderado español, deducida de la comparacion de sus actos con los del partido progresista en los últimos veinte años*, Imprenta de M. Sanz y Gomez, Madrid, 1856.
- VALLE DE JUAN, Mª Ángeles i PÉREZ SAMPERIO, Ángela: *Próceres y senadores 1834-1923*, Publicaciones del Senado, Madrid, 1993.
- VALLVERDÚ, Robert: “Algunes observacions sobre la guerra dels Matiners”, dins SEGURA I MAS, Antoni (dir.): *El carlisme i la dona*, Fundació Francesc Ribalta, Barcelona, 1999, pp.229-241.
- VARELA ORTEGA, José: *Los amigos políticos. Partidos, elecciones y caciquismo en la Restauración (1875-1900)*, Alianza Ed., Madrid, 1977.
- VARELA ORTEGA, José i MEDINA PEÑA, Luis: *Elecciones, alternancia y democracia. España-México, una reflexión comparativa*, Biblioteca Nueva, Madrid, 2000.
- VARGAS MACHUCA, Francisco i LOBO RUI PEREZ, Vicente: *El libro de la verdad, ó semblanzas de los diputados del Congreso de 1851*, Imp. de D.Antonio Mateis Muñoz, Madrid, 1851.
- VEIGA ALONSO, Xosé R.: “Los marcos sociales del clientelismo político”, *Historia Social* núm.34, València, 1999, pp.27-44.

- VICEDO I RIUS, Enric: “L’associacionisme pagès a les terres de Ponent: un tema per a l’estudi”, *Revista de l’Institut Agrícola Català de Sant Isidre 1851-1991. 140 aniversari*, Barcelona, 1991, pp.58-63.
- VICEDO I RIUS, Enric: “Las condiciones de reproducción de la unidad familiar campesina en la Catalunya Nova: las “Terres de Lleida”, *Noticario de Historia Agraria* núm.5, Múrcia, gener-juny 1995, pp.43-66.
- VICEDO I RIUS, Enric: “Crisis de las solidaridades tradicionales y nuevas formas de asociación y resistencia campesina en la Cataluña occidental (1750-1920)”, *Historia Agraria* núm.18, Múrcia, primavera-estiu 1999, pp.201-223.
- VICEDO I RIUS, Enric: “Emfiteutes, arrendataris, parecers i cultivadors amb llicència. La contractació agrària a les planes occidentals catalanes, 1760-1860”, *Estudis d’Història Agrària* núm.11, Barcelona, 1997, pp.109-129.
- VICEDO I RIUS, Enric (edició a cura de): *Empreses i Institucions Econòmiques Contemporànies a les Terres de Lleida 1850-1990*, Institut d’Estudis Ilerdencs, Lleida, 1999.
- VICEDO I RIUS, Enric: “Notes sobre la integració de l’agricultura de les terres de Lleida en el procés de desenvolupament capitalista”, *Recerques* núm.24, Barcelona, 1991, pp.159-177.
- VICEDO I RIUS, Enric: *Pagesos i hortolans. El desenvolupament de l’horta de Lleida abans de la fruita (1716-1950)*, Ajuntament de Lleida, Lleida, 1997.
- VICEDO I RIUS, Enric: “El preu dels cereals durant el segle XVIII en un mercat de l’interior: l’Almodí de Lleida”, dins *I Col·loqui d’Història Agrària. Barcelona, 13-15 d’octubre 1978*, Institució Alfons el Magnànim - Diputació de València, València, 1983, pp.327-345.

- VICEDO I RIUS, Enric: “Els preus dels cereals al mercat de Lleida durant la primera meitat del segle XIX”, *Recerques* núm.14, Barcelona, 1983, pp.167-176.
- VICEDO I RIUS, Enric: “El proletariat rural al Segrià”, *Pedralbes* núm.8: *Segon Congrés d’Història Moderna de Catalunya. Vol.I*, Barcelona, 1988, pp.581-591.
- VICEDO I RIUS, Enric (ed.): *Terra, aigua, societat i conflicte a la Catalunya occidental*, Pagès editors, Lleida, 2000.
- VICEDO I RIUS, Enric: *Les terres de Lleida i el desenvolupament català del set-cents. Producció, propietat i renda*, Crítica, Barcelona, 1991.
- VICENS I VIVES, Jaume: *Aproximación a la Historia de España*, Ed.Vicens-Vives, Barcelona, 1981.
- VICENS I VIVES, Jaume i LLORENS, Montserrat: *Industrials i polítics (segle XIX)*, Ed.Vicens-Vives i Predeusa, Barcelona, 1991.
- VICENTE I PALACIO, Antoni M.: “Grups polítics i classe dirigent a Castelló de la Plana (1850-1875). Introducció a un estudi d’història local”, dins *Ier Congrés d’Estudis d’Història de la Plana*, Diputació de Castelló, Castelló, 1987, pp.233-244.
- VICENTE SAS, Lorenzo: “Repercusión del Trienio Constitucional en Lérida. Aspecto eclesiástico”, *Ilerda* núm.XLI, Lleida, 1980, pp.251-268.
- VIDAL, Vidal: *La ciutat de l’oblit*, Pagès editors, Lleida, 1998.
- VIDAL, Xavier: “La privatització del patrimoni rústic municipal lleidatà al segle XVIII. Un assaig de perfil sociològic”, dins BUSQUETA, Joan J. i VICEDO, Enric (ed.): *Béns comunals als Països Catalans i a l’Europa contemporània. Sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*, Institut d’Estudis Ilerdencs, Lleida, 1996, pp.237-267.

- VIDAL I RAICH, Esther: *Fronteras y ferrocarriles: Génesis, toma de decisión y construcción de los carriles transpirenaicos (1844-1929)*, *Espai/Temps* núm.39, Universitat de Lleida, Lleida, 1999.
- VILÀ, Josep M.: *Els primers moviments socials a Catalunya*, Nova Terra, Barcelona, 1972.
- VILALTA, María José: *Balaguer a la Catalunya moderna. Creixement econòmic i estabilitat social (segles XVII i XVIII)*, Pagès editors, Lleida, 1990.
- VILAR, Pierre: *Catalunya dins l'Espanya moderna*, 3 vols., Curial-Edicions 62, Barcelona, 1986-1991.
- VILAR, Pierre: *Historia de España*, Crítica, Barcelona, 1993.
- VILLACORTA BAÑOS, Francisco: *Culturas y mentalidades en el siglo XIX*, Síntesis, Madrid, 1993.
- VILLARES, Ramón: "La construcción de la España liberal: sobre las "virtudes de la vida ascendente", dins *Actes del IV Congrés Internacional d'Història Local de Catalunya. El cor urbà dels conflictes: identitat local, consciència nacional i presència estatal*, L'Avenç, Barcelona, 1999, pp.73-91.
- VILLOTA GIL-ESCOÍN, Paloma de: "Los consumos y la revolución de 1854", *Hacienda pública española* núm.113, Madrid, 1988, pp.199-222.
- VIOLA GONZÁLEZ, Ramiro: "Actividades de la Junta de Armamento y Defensa de Lérida (1836-1837) (primera parte)", *Ilerda* núm.XXXV, Lleida, 1974, pp.83-119.
- VIOLA GONZÁLEZ, Ramiro: "Actividades de la Junta de Armamento y Defensa de Lérida (1836-1837) (segunda parte)", *Ilerda* núm.XXXVI, Lleida, 1975, pp.107-141.
- VIOLA GONZÁLEZ, Ramiro: "Actividades de la Junta de Armamento y Defensa de Lérida (1836-1837) (tercera parte)", *Ilerda* núm.XLI, Lleida, 1980, pp.269-301.

- VIOLA GONZÁLEZ, Ramiro: *Historia de la Congregación de Carmelitas Misioneras Teresianas. Vol.I: El Fundador. P. Francisco Palau*, Carmelitas Misioneras Teresianas, Burgos, 1986.
- VIOLA GONZÁLEZ, Ramiro: *El Seminario de Lérida conocido y frecuentado por el padre Palau*, Carmelitas Misioneras Teresianas, Burgos, 1983
- XURIGUERA, Ramon: *L'aportació de l'Occident català a l'obra de la Renaixença*, Biblioteca Catalana d'Autors Independents, Barcelona, 1936.
- YMBERNON VILA, Andrés: "Aportación a la Historia de la Guerra Carlista en la provincia de Lérida (1838-1839)", *Ilerda* núm.XIV, Lleida, 1950, pp.97-111.
- ZANCADA, Práxedes: *Las elecciones legislativas en España*, González y Giménez, Madrid, 1914.
- ZURITA ALDEGUER, Rafael: *Revolución y burguesía. Alicante (1854-1856)*, Patronato Municipal del Quinto Centenario de la Ciudad de Alicante, Alacant, 1990.

ÍNDIX ONOMÀSTIC

A

ABADAL, Josep Antoni.....	597
ABADES, Pedro	147, 148, 157, 259, 405, 466, 473, 474, 475, 476, 483, 484, 539, 546
ACHÓN, Josep Vicent	76, 79, 138, 304
AGUDO, Ignasi.....	597
AGUILAR, Antoni.....	403, 404, 405, 406, 408, 409, 410, 411, 414
AGUIRRE, Ramón	355
AGULLÓ, Domènec.....	139, 141, 316
AGULLÓ, Lluís	126, 128, 181
AIXALÁ, Joan Lluís	598
AIXALÁ, Pere	303, 385, 525
ALBAREDA, Francesc.....	132, 133, 344
ALBIÑÁ, Josep Maria.....	360, 399, 401, 403, 404
ALCALÁ-GALIANO, Antonio	19
ALCORISA, Joaquín	90, 91, 92
ALFONS XII.....	147
ALIÓ, Agustí Maria.....	283, 570, 595, 596
ALIÓ, Josep Ignasi.....	315, 316, 319, 382, 402, 567
ALIX, Juan.....	59
ALONSO, Joaquín.....	362, 464, 479, 480, 503
ALONSO, Julián	54
ALÓS, Josep Antoni.....	378, 400, 424, 425, 426, 427, 429, 430, 555
AMADEU I.....	385, 405
AMETLLER, Narcís	82, 96
ANGELÓN, Manuel.....	25
ARAJOL, Marià	127, 129, 344, 384
ARÁN, Valeri.....	71
ARAUJO, Antoni.....	141, 317
ARCHS, Antoni.....	305
ARIBAU, Bonaventura Carles.....	225
ARNALDO, Marià.....	318
ARRÓ, Manuel.....	410
ARRUFAT, Josep.....	139, 344

B

BAIXET, Josep	303
BALAGUER, Víctor.....	469, 557
BALCELLS, Ramon.....	360, 386, 387, 399, 400, 401, 403, 404, 406, 414
BALMES, Jaume	24, 426
BALLESPÍ, Manuel.....	79, 138, 304, 306
BALLESTÉ, Matias	300, 301
BALLESTER, Dídac Joaquim.....	133, 135, 138, 148, 149, 151, 152, 154, 176, 241, 284, 285, 304, 334, 335, 360, 405, 408, 409, 413, 511, 540, 541, 542, 544, 546, 550, 552, 554, 557, 558, 560, 561, 601
BALLESTER, Diego.....	133
BAÑERES, Josep	411
BAQUERÓ, Alexandre	407, 409, 410, 411
BARBER, Josefa	61
BARCELÓ, Josep.....	354
BARRA, Pau	93
BARRET, Francesc.....	481
BASOLS, Joaquim.....	89, 92
BASTÚS, Vicent Joaquim.....	426, 427, 429, 430, 441
BATILLER, Ignasi.....	126, 128, 129, 190, 525
BATLLE, Pau	303
BEAMURGÍA, Emili.....	303
BELMAR, José Matías	126

BELLET, Francesc.....	147, 162, 164, 344
BELLMUNT, Leopold.....	93, 139, 140, 141, 142, 303, 316, 317, 318
BENAVENT, Antoni.....	598
BENET, Francesc.....	71, 76, 93, 144, 359, 360, 385, 387, 410
BENOSA, Joan.....	312, 402
BERGA, Joaquim.....	71, 72, 126, 289
BERGA, Josep Xavier.....	71
BERGÉS, Joan.....	60, 61, 71, 79, 126, 138, 185, 304
BERTRÁN DE LIS, Manuel.....	450
BERTRÁN, Joan.....	161, 303, 597
BESA, Joan.....	181
BIGORRA, Domènec.....	139, 140, 144, 184, 185, 316, 346, 359, 360, 386, 387
BIGUERA, Joan.....	131, 144, 359
BLANCH, Antoni.....	377, 399, 400
BLANCH, Enriquer.....	46
BLANCH, Felip.....	401
BLONDEL, Lluís de.....	217
BOADELLA, José.....	298, 300, 302
BOFARULL, Antoni de.....	557
BOIX, Camil.....	79, 138, 141, 142, 153, 155, 156, 157, 159, 160, 186, 242, 300, 304, 317, 341, 388, 410, 511, 575, 595
BONAFÓS, Cayetano.....	486, 487
BONET, Francesc.....	283, 346
BORAO, Gerónimo.....	294, 307
BORBÓ, Maria Cristina de.....	87, 89, 102, 216, 294, 313, 442
BORRÁS, Francesc.....	407, 409, 410, 545
BORRÁS, Josep.....	159, 160
BORRÁS, Pau.....	99, 100, 104, 133, 134
BORREGO, Andrés.....	26, 27, 291, 367, 445, 461, 466, 496, 526, 530
BOTET, Ramon.....	346, 347
BRAVO MURILLO, Juan.....	362, 423, 450, 454, 455, 459, 470, 498
BRETÓN, Manuel.....	125, 438
BRUGULAT, Pau.....	162, 163, 164, 277
BUFALÁ, J. Antoni.....	187
BUFALÁ, Jaume de.....	147, 149, 162, 163, 189

C

CAIXAL, Josep.....	555, 600
CALAHORRA, Joan.....	283
CALASANZ, Josep.....	424, 426, 427
CALVET, Josep.....	332
CALVEZ, Aniceto.....	70, 74, 83
CAMÍ, Francesc.....	595, 596, 598
CAMPMANY, Jaume.....	130, 145, 147, 149, 162, 163, 344, 363
CAMPS, Albert.....	139, 183, 184, 303, 581, 591, 598
CAMPS, Juan.....	158
CAMPUZANO, Luciano.....	68
CANAL, Ramon.....	141, 142, 317
CANALDA, Joaquim.....	103
CANALDA, Josep Maria.....	99, 100, 103, 132, 346, 385, 387, 501
CANALDA, Ramon.....	153, 155, 174
CÁNOVAS DEL CASTILLO, Antonio.....	539
CANTARELL, Ignasi.....	148, 149, 151, 154
CANUT, Domènec.....	96
CAÑADELL, Manuel.....	552
CAÑEDO, Casimiro.....	302, 310
CAPDEVILA, Baptista.....	79, 80, 138, 304
CAPELLA, Tomàs.....	426, 429, 430
CARBONELL, Domènec.....	303
CARLES III.....	110

CARRERA, Tomàs.....	303
CARRERAS, Ignasi.....	126, 127, 128, 144, 145, 359, 363, 524
CARRERAS, Manuel.....	161
CARRIQUIRI, Nazario.....	88
CASALS, Magí.....	155, 156, 160
CASANOVES, Joan Baptista.....	131
CASANOVES, Ramon de.....	130, 131, 140, 148, 149, 154, 283, 338, 346, 400, 486
CASAÑES, Ignasi.....	136, 188, 525
CASTEJÓN, Josep.....	90, 142, 191, 399
CASTEJÓN, Pere.....	598
CASTEJÓN, Ramon.....	90, 141, 142, 191, 264, 299, 300, 317, 318, 324, 325, 339, 341, 367, 402, 407, 408, 410, 522, 525, 565, 591, 592
CASTEL, Josep.....	151, 222, 283, 288, 289, 319, 351, 406
CASTELAR, Emilio.....	142, 159, 499, 575
CASTELL, Antoni.....	481
CASTELLS, Antoni.....	164
CASTELLS, Francesc.....	99, 100, 104
CASTELLS, Martí.....	127, 139, 140, 141, 142, 316, 317, 335, 337, 338, 341, 348, 409, 511
CASTILLA, José Tomás de.....	479
CASTILLÓN, Francisco.....	97
CATÁ, Josep.....	153, 155
CERCÓS, Francesc.....	99, 100, 104, 128, 132, 133, 145, 146, 149, 164, 190, 244, 260, 277, 344, 363, 545
CERDÀ, Ildefons.....	352
CERIOLA, Jaume.....	33, 86, 87, 88, 89, 198, 442, 447, 452, 453, 458, 492, 520
CERIOLA, Josep.....	87, 88, 447, 448, 449
CERIOLA, Raimunda.....	88
CERVERA, Joaquim.....	141
CLARAMUNT, Josep.....	134, 148, 149, 154, 162
CLARET, Antoni Maria.....	31
CLAVÉ, Joan Baptista.....	198, 453, 457, 458, 464, 465, 468, 488, 492
CLAVÉ, Miquel.....	458
CODINA, Ramon.....	407, 595
CODOÑET, Macari.....	476, 477, 483
CODOÑET, Raimundo.....	360, 403, 404, 405
COLL, Ramon.....	127, 129, 180, 242, 344
COMA, Manuel.....	90, 91, 92, 93, 401
CONCHA, José de la.....	294
CONCHA, Manuel de la.....	297
CORTAT, Josep.....	69, 283
CORTINA, Manuel.....	95, 428
CRUILLES, Felip.....	425
CURRIÀ, Anastasi.....	164, 597
CHESTE, Comte de.....	595, 596

D

DALMASES, Domènec de.....	400
DALMASES, Joaquim.....	598
DALMAU, Domènec de.....	400, 464, 555
DÍAZ, Nicomedes-Pastor.....	187
DOMINGO, Joan.....	101, 104, 132, 133, 145, 147, 162, 164, 344, 363
DOTRES, Gaspar.....	458
DUARRI, Antoni.....	511
DULCE, Domingo.....	294, 295, 296, 299, 309
DUMAS, Alexandre.....	573
DURAN I BAS, Manuel.....	34
DURÁN, Gerònim.....	372, 399

E

ELICES, Pedro.....	157, 158
ESCOLÁ, Josep.....	555

ESCOSURA, Patricio de la	355
ESPAÑA, Joan	412
ESPARTERO, Baldomero.....	58, 59, 63, 64, 65, 66, 68, 70, 72, 74, 96, 105, 106, 298, 300, 301, 302, 307, 308, 309, 311, 315, 320, 353, 355, 366, 403, 439, 461, 463
ESTEVA, Ramon	96
ESTREMERÀ, Manuel.....	509

F

FAIDELLA, Baptista	79, 80, 138, 304
FARRAN, Josep.....	317
FARRERONS, Pere	90
FELIP, Francesc.....	133, 134, 303
FERNÁNDEZ DE CÓRDOBA, Fernando.....	601
FERNÁNDEZ DE LOS RÍOS, Ángel.....	28, 70
FERNÁNDEZ, Anselm.....	595
FERNÁNDEZ, Josep	595
FERRAN VII.....	25
FERRER, Felip	161
FERRER, Miquel.....	61, 62, 191, 198, 222, 283, 294, 300, 301, 304, 315, 331, 341, 346, 367, 401, 456, 462, 506, 511, 525, 552, 557, 560, 565, 579, 595, 596, 598
FERRER, Pau.....	128, 145, 146, 147, 149, 174, 188, 190, 283, 363
FERRER, Ramon	191, 198, 294
FERRERONS, Josep.....	385, 405, 410
FIGUERAS, Estanislau.....	32
FIGUEROLA, Josep.....	153, 155
FIGUEROLA, Laureà.....	481
FLEIX, Domènec	530
FLOREJACHS, Josep.....	483, 484
FLORENSA, Francesc.....	79, 138, 155, 304
FONCUEVA, Pere	300
FONOLL, Ot	301
FONT, Joan.....	139, 597
FONT, Josep.....	477, 590
FONTANALS, Francesc	136, 147, 148, 149, 154, 162, 164, 344, 364, 555
FONTOVA, Andreu	261
FONTSERÉ, Josep Pere.....	145, 146, 159, 160, 575, 582
FONTSERÉ, Pere.....	363
FORGA, Josep.....	66, 360, 377, 399, 402, 403, 404, 418
FORTUNY, Antoni.....	148, 149, 154
FORTUNY, Epifani de.....	425, 426, 427
FOURIER, François Marie Charles	570
FRANCESCH, Ramon.....	525
FREIXA, Eusebi.....	283, 339, 568
FREIXA, Salvador.....	139, 155, 156, 160, 575
FREIXINET, Ramon	141, 142, 317, 335
FUSTER, Joan.....	338
FUSTER, Manuel.....	60, 61, 71, 89, 92, 106, 126, 128, 141, 142, 148, 149, 151, 152, 154, 191, 223, 235, 236, 242, 247, 284, 299, 300, 304, 315, 341, 346, 348, 388, 398, 399, 400, 405, 454, 463, 475, 501, 511, 524, 539, 540, 541, 543, 544, 548, 552, 558, 560, 561, 601, 602
FUSTER, Modest.....	548
FUSTER, Salvador.....	299, 303, 317, 334, 501
FUSTER, Venceslau.....	387

G

GABALDÀ, Llorenç	147
GALÍ, Ignasi.....	133
GALI, Ramon Ignasi.....	132, 133, 147, 188, 388
GALICIA, Frederic	388
GARCÍA DE PAREDES, José.....	357, 360
GARCÍA MARQUÉS, Manuel.....	591

GARCÍA, Vicente.....	454
GARIBALDI, Giuseppe	561, 570
GARIBAY, José de	424
GARRELL, Joaquim.....	131, 144, 161, 359, 407, 548
GARRELL, Pere.....	99, 100, 104, 509
GARRIDO, Fernando.....	27, 28, 81, 319, 566
GASPAR, Sebastià	79, 80, 138, 141, 142, 304, 317
GASSET, Eduard	485
GASSET, Josep.....	303
GASULL, Josep	337
GAYA, Juan.....	273, 399, 434, 442, 443, 444, 449, 451, 458, 459, 465, 480, 483, 484, 486, 489, 492, 519, 520, 521, 583
GIGÓ, Fermí	134, 180
GIGÓ, Joan.....	133, 134, 135, 188, 407, 408, 411
GIGÓ, Marià	126, 136, 138, 139, 140, 142, 153, 155, 161, 185, 303, 305, 316, 317, 341, 597, 598
GIL, Bonaventura	458
GIL, Marià	99, 100, 104
GILI, Josep.....	99, 100, 104, 597
GIRONA, Ignasi.....	478
GIRONA, Joan	96, 97, 424
GIRONA, Manuel.....	198, 476, 477, 478, 483, 484, 528
GOMAR, Antoni de.....	187
GOMAR, Domènec de.....	99, 100, 101, 104, 129, 131, 144, 145, 177, 190, 359, 362, 384, 407, 408, 409, 411, 414, 425, 426, 427, 429, 483, 555, 598
GOMAR, Ignasi de.....	129
GOMAR, Joaquim de.....	104, 127, 129, 131, 176, 177, 178, 190, 283, 288, 401
GOMAR, Josep de.....	104, 129, 130, 131, 147, 149, 162, 163, 190, 344
GÓMEZ, Andrés	357
GONZÁLEZ BRAVO, Luis	25, 94, 107, 362
GONZÁLEZ, Francesc.....	283, 346, 399
GONZÁLEZ, Manuel.....	60
GORT, Joaquim.....	139, 141, 144, 153, 316, 359
GORT, Josep.....	128, 145, 146, 147, 149, 190, 363, 580
GOSÉ, Ramon.....	317
GRAS, Josep Maria	570
GRAU, Gaspar.....	141, 317
GRINÓ, Joan.....	211, 212, 346, 347, 361, 362, 384, 524, 525
GUEROLA, Antonio	471, 500, 521
GURREA, Ignacio	315, 462, 463

H

HORE, Juan José de	294, 295
HORTET, Felip	99, 100, 104, 148, 149, 154, 277, 344
HOSTALRICH, Josep.....	61, 128, 228, 318, 346, 524
HUGO, Victor.....	573

I

IBARS, Josep.....	242
ILLAS I VIDAL, Joan.....	33, 445
ISABEL II.....	20, 31, 94, 215, 216, 311, 355, 361, 404, 425, 426, 453, 455, 547, 558, 566, 575, 586, 589, 594, 596, 605, 619
ISTÚRIZ, Francisco Javier.....	438

J

JOSA, Antoni.....	141
JOU, Ramon.....	136, 137
JOVER, Antoni.....	161
JOVER, Francesc.....	151, 300, 301, 304, 310, 313, 319, 350, 351, 406, 461
JOVER, Gregori.....	153, 155

L

LAMAR, Luis de.....	594
LAMARCA, Agapit.....	328, 329, 547, 552
LAMARCA, Bonaventura.....	75, 76, 141, 143, 144, 162, 317, 329, 336, 359
LESSEPS, Ferdinand de.....	439, 452
LINAGE, Francisco.....	58
LÓPEZ DE GRADO, Manuel.....	70
LÓPEZ, Joaquim.....	99, 100, 103
LÓPEZ, Joaquín María.....	58, 60, 70, 81, 82
LÓPEZ, José María.....	94, 96, 97, 98
LÓPEZ, Pere.....	429, 430
LÓPEZ, Salvador.....	483, 484, 485
LLADÓS, Marià.....	410, 598
LLANES, Simó de.....	132, 133
LLANO, Luis de.....	298, 510
LLAUDER, Manuel de.....	51
LLAURADÓ, Joan.....	99, 100, 104, 139, 511
LLEOPART, Antoni.....	126, 128, 129
LLINÁS, Bartomeu.....	387, 388, 389
LLOBET, Ramon.....	360, 403, 404, 405, 411
LLORENS, José Ramón.....	88
LLORENS, Josep Ignasi.....	315, 462, 463, 465, 591
LLORENS, Magí.....	162, 163

M

MACIA, Ramon.....	90, 421
MADOZ, Pascual.....	14, 33, 38, 42, 43, 50, 66, 67, 68, 71, 72, 78, 86, 87, 89, 91, 94, 95, 106, 108, 152, 198, 232, 256, 257, 281, 310, 315, 318, 322, 351, 366, 399, 403, 414, 416, 428, 439, 440, 441, 442, 443, 446, 449, 452, 453, 457, 458, 459, 462, 464, 465, 466, 469, 473, 477, 481, 489, 492, 494, 499, 502, 503, 504, 519, 520, 521, 532
MALUQUER, Salvador.....	32, 67, 71, 83, 93, 94, 198, 228, 360, 388, 399, 400, 402, 442, 443, 449, 453, 465, 469, 520
MALLADA, Miquel.....	277
MANZANARES, Manuel.....	479, 480, 483, 484, 486
MAÑÉ, Joan.....	31, 168, 485
MARGANT, Joan.....	568
MARLÉS, Luis.....	47, 351
MARTELL, Joan.....	82
MARTÍ, Josep.....	424
MARTÍ, Sebastià.....	469
MARTÍNEZ DE LA ROSA, Francisco de Paula.....	90
MARTORELL, Francesc Maria.....	134, 135, 144, 145, 220, 283, 346, 347, 359, 362, 384, 386, 387, 406, 413, 524
MARTORELL, Joaquim.....	134, 187
MASADAS, Pacià.....	481
MASCARÓ, Joan.....	129, 130
MASCARÓ, Miquel.....	101, 104
MASCARÓ, Ròmul.....	591
MATA, Francesc de.....	429, 430, 438, 439, 440, 441, 446, 447, 452, 453, 489, 520
MAZA, Joan.....	126
MAZORRA, Ramon.....	228, 300, 301, 524
MEER, Ramon de.....	97, 429
MELCIOR, Carles Josep.....	283
MENDIZÁBAL, Juan Álvarez.....	87, 399, 448
MENSA, Joaquim.....	96, 101, 134, 148, 149, 154, 384, 424
MENSA, Josep.....	134, 144, 145, 300, 346, 359, 363, 555
MESTRE, Joan.....	128, 145, 146, 149, 162, 163, 189, 218, 241, 242, 286, 344, 346, 361, 363, 524, 525, 546, 549
MESTRE, Joaquim.....	135, 136

MESTRE, Pere.....	126, 128
MESTRE, Ramon.....	511, 524
MESTRES, Antoni.....	407, 408, 410, 552, 553, 556, 571
MESTRES, Joaquim.....	145, 146, 363
MESTRES, Ramon.....	80, 93, 130, 144, 183, 184, 300, 346, 347, 359
MIER, Eugeni de.....	145, 146, 363
MIES, Pere.....	139, 141, 142, 299, 317, 597, 598
MIGUEL, Domènec de.....	561
MILANS DEL BOSCH, Llorenç.....	59
MIQUEL, Francesc.....	242
MIQUEL, Ramon.....	96, 101, 242, 283, 346, 347, 378, 385, 400, 404, 424, 456, 457
MIR, Bonifaci.....	71, 441
MIR, Josep Antoni.....	407, 408, 409
MIRAFLORES, Marqués de.....	375, 472
MIRALLES, Marià.....	405, 409, 410
MIRÓ, Enric.....	407
MIRÓ, Josep.....	401
MIRÓ, Pere.....	303, 346, 347, 358, 402, 524, 525
MOLES, Josep.....	409, 410, 411
MON, Alejandro.....	158
MONER, Antoni de.....	96, 97, 404, 406, 425
MONTANÉ, Francesc.....	127, 129, 145, 162, 277, 363
MONTES, Jaume.....	188
MONTULL, Felip.....	283
MORAGUES, Ferran.....	483, 484
MORANTE, Joan Josep.....	127, 129, 344
MORERA, Josep.....	99, 100, 104, 139, 439
MORERA, Marià.....	136, 138, 153, 155, 161, 300, 305, 511, 597
MORLIUS, Josep Antoni.....	71, 80, 131, 144, 145, 146, 182, 183, 184, 185, 218, 283, 359, 363, 387, 401, 448
MOSTANY, Carles.....	341, 595
MOSTANY, Josep Antoni.....	162, 164
MOSTANY, Tomàs.....	132, 133, 344
MUNT, Josep Maria de.....	206
MURILLO, Miquel.....	130
MUXÍ, Domènec.....	520, 521
N	
NABÉS, Jaume.....	71
NADAL, Carles.....	597
NADAL, Jaume.....	76, 126, 133, 171, 176, 183, 184, 222, 242, 282, 288, 289, 312, 346, 348, 358, 362, 385, 388, 398, 399, 400, 402, 451, 452, 511, 524, 552, 595
NARVÁEZ, Ramón María.....	24, 70, 75, 94, 118, 144, 147, 159, 290, 361, 376, 387, 421, 426, 445, 451, 463, 479, 486, 590
NAVARRO, Francesc.....	159
AVAS, Conde de las.....	440
AVES, Francesc.....	141
NEACH, Josep.....	593
NIUBÓ, Ramon.....	126, 127, 128, 129, 179, 180
NOGUERAS, Rafael.....	303
NOVELL, Antoni.....	99, 100, 104, 145, 146, 148, 149, 236, 288, 289, 363
NUET, Casimir.....	385, 386, 387, 405, 595
NUET, Jaume.....	385, 405, 407, 410
NUIX, Joaquim Maria de.....	407, 409
O	
O'DONNELL, Leopoldo.....	72, 143, 156, 295, 299, 315, 355, 358, 385, 408, 461, 466, 472, 481, 485, 589
OLALDE, Perfecto Manuel de.....	585
OLIVÁN, Alejandro.....	224
OLIVES, Francesc.....	590

OLIVES, Manuel.....	126, 127, 130
OLIVES, Marià.....	46, 47, 70, 79, 80, 138, 304, 422
OLÓZAGA, Salustiano.....	94
OMS, Andreu.....	341
ORENSE, José María.....	428, 572
ORIBE, José de.....	451, 452
ORTIZ, Gabriel.....	360
OVIEDO, Manuel de.....	101, 102, 105, 426, 429, 430, 531

P

PACHECO, Joaquín Francisco.....	29, 444
PAGÉS, Ginés.....	597
PALLÀS, Maria Antònia.....	133
PASTOR, Luis María.....	471, 532
PASTORET, Francesc.....	71, 72, 90, 91, 178
PEDROL, Joan.....	159
PEDROL, Ramon.....	139, 155, 156, 160, 341, 597
PEDROLO, Manuel de.....	425, 426
PERAIRE, Antoni.....	66
PERAL, Mateu del.....	303
PEREÑA, Manuel.....	208, 324
PÉREZ, Inés.....	447
PÉREZ, Marcel·lí.....	62, 303
PÉREZ, Marià.....	191, 283, 301, 597
PÉREZ, Pere.....	191, 300, 301, 346, 591, 595
PÉREZ-SEOANE, María del Carmen.....	88
PERMANYER, Francesc.....	481
PI I MARGALL, Francesc.....	62, 301
PICOLomini, Antonio Benito.....	98
PIDAL, Pedro José.....	109, 451
PIELTEIN, Ricard.....	300
PIFARRÉ, Antoni.....	133, 134, 146, 149, 162
PIFARRÉ, Josep.....	145, 146, 162, 164, 283, 346, 347, 363
PINÓS, Anastasi.....	136
PINÓS, Francesc.....	136
PINÓS, Josep.....	136, 138, 141, 143, 144, 242, 283, 305, 317, 359, 511
PINÓS, Josep Maria.....	557, 597
PINTÓ, Ignasi.....	147, 149
PIUS IX.....	587
PLEYAN, Josep.....	557
POCURULL, Francesc.....	132, 133, 144, 145, 242, 324, 344, 359, 362, 384, 512
POCH, Anastasi.....	79, 80, 138, 304, 341
PONSICO, Josep Antoni.....	66
PORQUED, Ramon de.....	60, 61, 76, 79, 137, 185, 304, 341, 597, 598
PORTA, Antoni.....	384, 424
PORTABELLA, Pere.....	126, 128
PORTOLÉS, Felip.....	403, 404, 405, 411, 412
POSADA, José.....	403, 404, 471
POZO, Enrique del.....	468, 469, 483, 484
PRIM, Joan.....	32, 59, 67, 68, 139, 473, 502, 592, 594, 597
PRIM, Josep.....	139
PRIMO DE RIVERA, Rafael.....	65
PRUNERA, Antoni.....	235
PUIG, Francesc.....	129, 130, 132, 180, 510
PUIG, Josep.....	164, 208
PUIG, Ramon.....	127, 129
PUIGBLANQUÉ, Miquel.....	71
PUIGLLAT, Marià.....	572, 573
PUJADES, Baptista.....	139
PUJOL, Josep.....	235

Q

QUER, Marià	429, 430, 438, 439
QUERALT, Ramon	346
QUERALTÓ, Antoni Benet de.....	99, 103, 187, 283, 384
QUIÑONES, Luciano.....	584

R

RAURET, Josep.....	161
REIXACH, Antoni.....	138, 141, 153, 305
REIXACH, Joan.....	153, 155, 191
REIXACH, Marià.....	79, 80, 138, 159, 160, 191, 304, 341, 505, 597, 598
REIXACH, Pere	191
REMISA, Gaspar de.....	442
RENTERÍA, Simón Antonio de.....	50
REÑÉ, Jaume	141, 142, 155, 159, 160, 317, 581
RETAMOSO, Conde de	87
REY, Joaquim.....	425, 426, 427
REY, Josep.....	411
RIANSARES, Duque de	87, 89
RIBÉ, Josep Antoni.....	61, 126, 130, 184, 185, 277, 300, 303, 341
RIBELLES, Sebastià	126, 128, 129, 159, 160, 254, 570, 579, 585, 586, 591
RIBOT I FONTSERÉ, Antoni.....	311
RICO Y AMAT, Juan.....	24, 443
RIERA, Joan	591
RÍOS, Antonio de los	25
RIVERO, Nicolás María.....	474, 574, 576
RIVES, Miguel.....	157, 158
ROCA, Francesc.....	597
ROCA, Joan	71
ROCA, Lluís	283, 556, 557, 559, 587
ROCA, Ramon.....	162, 163, 388, 407
ROCHA, Ramón de la	295, 307, 355
ROGADO, Ramon.....	299
ROIG, Francesc.....	127, 129, 164
ROMEU, Joan Baptista.....	138, 139, 140, 141, 142, 155, 160, 174, 283, 305, 316, 317, 578, 586, 595
RONCALI, Federico.....	455
RUBIES, Francesc.....	411
RUBIES, Josep de.....	411, 486, 487
RUBIOL, Gaspar.....	139, 595
RUESTRE, Joan.....	590
RUIZ ZORRILLA, Manuel.....	473

S

SAAVEDRA, Andrés María.....	67
SAFONT, Jaume	80, 186
SAFONT, Manuel.....	447, 448, 452, 453, 457, 464, 468, 478, 483, 484, 492
SALA, Jaume	79, 80, 93, 138, 304
SALA, Joan.....	408, 409
SALAMANCA, José de.....	87, 362, 442, 564
SALAZAR, Jaume	155, 156, 160
SAN MIGUEL, Evaristo.....	90, 92, 566
SÁNCHEZ DE LA CAMPA, Joan Miquel.....	299, 303, 307, 308
SANMARTÍ, Joaquim.....	79, 80, 138, 304
SANMARTÍN, Josep	132, 133
SANRAMA, Lluís	159
SANROMÀ, Carles	427
SANROMÀ, María Teresa de.....	427
SANSA, Marc	358, 402
SANTAMARÍA, Domingo	90

SANTAMARÍA, Josep.....	148, 447, 467, 483, 484
SANTILLÁN, Ramón de.....	256
SARTORIUS, Luis José.....	293, 294, 303, 443, 445, 446, 449, 500
SAURA, Carles	93
SENTÍS, Vicent.....	228
SEOANE, Antonio.....	65, 66, 68, 69
SERRANO, Francisco.....	60, 69, 70, 72, 77, 82, 597, 600
SERRET, Guillem.....	407, 408
SIRAT, Francesc.....	71
SISCAR, Maria Antònia de.....	90
SISCAR, Ramon de	90, 92, 188, 198, 375, 468, 478, 483, 484, 492, 528
SOL, Antoni.....	60, 61, 79, 138, 304
SOL, Francesc	141, 317, 335
SOL, Ignasi.....	341, 595, 598
SOL, Josep.....	136, 138, 144, 145, 153, 155, 157, 191, 242, 283, 303, 305, 341, 359, 363, 474, 475, 541, 595, 597, 598, 602
SOLÁ, Pere	567
SOLANES, Sebastià	139
SOLDEVILA, Francesc.....	139, 141, 143, 312, 317, 341, 402, 410, 411
SOLDEVILA, Josep.....	130, 299, 300, 341, 346, 360, 403, 404, 406, 407, 408, 409, 414
SOLDEVILA, Rafael Maria.....	242
SOLDEVILA, Ramon	138, 139, 140, 141, 142, 143, 304, 305, 316, 385, 387, 552, 595, 598
SOLÉ, Domènec.....	225
SOLER, Josep.....	157, 474, 475, 476, 479, 483, 505
SOLSONA, Josep	407
SOSTRES, Ignasi.....	198, 479, 480, 486
SOSTRES, Joaquim.....	465, 469, 479, 502, 503
SOSTRES, Pompeu	411
SOSTRES, Ramon.....	360, 403, 404, 405
SOTERES, Miquel.....	162
SUBIAS, Vicent de.....	96, 424
SUBIES, Ramon de	90
SUIS, Ramon.....	525
SULLÁ, Ignasi Maria de.....	426, 427, 429, 430
SULLÁ, Ramon Maria de.....	378, 386, 401, 404, 406, 407, 409, 414
SUREDA, Josep.....	127, 129, 147, 149, 188

T

TARGA, Magí.....	130, 131, 132, 187, 530
TARRAGÓ, Baptista.....	141, 142, 143, 317
TARRAGÓ, Francesc	139, 552
TARRAGÓ, Joan Baptista	597
TARRAGONA, Ramon	90, 91, 96
TASQUER, Pere.....	159, 344
TEMPLE, Ignasi de	144, 187
TEMPLE, Pere de	144, 145, 162, 164, 279, 360, 363, 386, 387
TEY, Domènec	130, 144, 145, 162, 344, 359, 363, 545
TEY, Miquel.....	130
TIMONEDA, Antoni.....	598
TONEU, Josep Antoni.....	164
TOPETE, Juan Bautista	594
TORENO, Conde de.....	112
TORRES, Joan.....	595
TRABER, Rafael.....	93
TREMULLA, Josep.....	155, 156, 160, 254, 585, 595
TRUETA, Josep	597
TUBAU, Manuel.....	80, 93, 139, 140, 316, 341

U

UHAGÓN, Pedro Pascual.....	483, 484
----------------------------	----------

URUÑUELA, Fèlix.....	303
UTRILLO, Miquel.....	360, 403

V

VALERO, Juan.....	453, 454, 487
VERDÚ, Josep.....	162, 277
VIADERA, Antoni.....	89, 92, 93, 186, 444
VIADERA, Jaume.....	66, 71, 402
VICENS, Josep.....	159, 160
VICENS, Ramon.....	79, 80, 131, 138, 304, 530
VIDAL, Francesc.....	155, 156, 160, 551
VIDAL, Josep.....	92, 305
VIDAL, Manuel.....	164
VIDAL, Pau.....	71
VILA, Josep.....	60, 93, 312, 358, 402, 407
VILA, Ramon.....	61, 62, 155
VILANOVA, Josep.....	155, 156, 160, 578
VILAPLANA, Ramon.....	164
VILUMA, Marqués de.....	426, 427, 428

Z

ZAIDÍN, Enrique.....	595
ZAPATERO, Juan.....	354, 356
ZURBANO, Martín.....	58, 65, 68, 69